

Gondoljuk újra a demokráciát...!

SZERZŐINK

BALOGH LÁSZLÓ
LEVENTE

BÁNFALVI GYŐZŐ
SÁNDOR

GYULAI ATTILA

HARCSA ISTVÁN

HORVÁTH SZILVIA

LIPCSEI LÁSZLÓ
PÉTER

PAP MILÁN

RITA SZABOOVA

SEBESTYÉN ZSUZSA

STEIN-ZALAI JULIANE

TAKÁCS ERZSÉBET

Tanulmányok

Doktori műhelyekből

Nyitott szemmel

HORVÁTH SZILVIA:

Konfliktus és demokrácia

PAP MILÁN:

Neo-hobbesiánus demokrácia

GYULAI ATTILA – STEIN-ZALAI JULIANE:

Hibrid rezsimök és a szürke zóna

ERZSÉBET TAKÁCS:

Mechanisms of power

BÁNFALVI GYŐZŐ SÁNDOR:

A szegénység etnicizálódása
a biharkereszteszi mikrotársaságban?

LIPCSEI LÁSZLÓ PÉTER:

A diskurzív társadalomtudományi
megismerés lehetőségeiről

SEBESTYÉN ZSUZSA:

Az interszekcionális elméleti
megközelítései

HARCSA ISTVÁN:

A föld és társadalma

RITA SZABOOVA:

Book review: Women in Deep Poverty

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés Szerkesztette: BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Szerkesztői előszó	3
HORVÁTH SZILVIA: Konfliktus és demokrácia: érvek a konfliktusok politikai jelentősége és korlátozásuk szükségessége mellett	8
PAP MILÁN: Neo-hobbesiánus demokrácia. A modus vivendi elmélete és a demokratikus legitimáció.....	25
GYULAI ATTILA – STEIN-ZALAI JULIANE: Hibrid rezsimek és a szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire.....	42

KÖZELKÉP – Tanulmányok

ERZSÉBET TAKÁCS: Mechanisms of power, victimization and autonomy in the health care system.....	60
---	----

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

BÁNFALVI GYŐZŐ SÁNDOR: A szegénység etnicizálódása a biharkeresztesi mikrotérségben?	81
LIPCSEI LÁSZLÓ PÉTER: A diszkurzív társadalomtudományi megismerés lehetőségeiről.....	93
SEBESTYÉN ZSUZSA: Az interszekcionalitás elméleti megközelítései	108

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

HARCSA ISTVÁN: A föld és társadalma. Alul és felül a történelem sodrásában	127
RITA SZABOOVA: Book review: Women in Deep Poverty	138
Abstracts	141

Demokrácia: válság vagy nem válság?

Szerkesztői megfontolások

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet

Valószínűleg nem véletlen, hogy az utóbbi néhány évtizedben megszorodtak a demokrácia mibenlétéről és kilátásairól szóló viták. Eltűnt a '90-es évek elején a történelem végéről szóló elbeszélésbe ágyazódó, a demokrácia és vele együtt a politikai liberalizmus és a neoliberális piacgazdaság globális felsőbbrendűségét és megkérdőjelezhetetlenségét hirdető optimizmus. Az azóta eltelt időben a demokrácia, mint a politikai rendre vonatkozó gyakorlat és elképzelés nem vagy csak részben volt képes választ adni az egyre sokasodó kihívásokra. Mindez azonban nem járt együtt feltétlenül a diktatórikus és tisztán autokratikus rendszerek reneszánszával, mert azok erőszak tapasztalatának emlékezete és a jelenlegi politikai helyzetre adott inadekvát válaszaik ezt teljességgel lehetetlenné tették. Az, hogy a demokratikus politikai rendszerek számos területen elvesztették vonzerejüket vagy legalábbis magabiztosságukat, nem jelentette azt, hogy a liberális demokráciának és kísérő jelenségeinek igazán komolyan vehető konkurenciája jelent volna meg a modern államokban.

Ugyanakkor a demokrácia válságáról szóló diskurzus nem korlátozható a posztdiktatórikus jelenség-együttesre, hiszen a Nyugat államait és politikai intézményeit is komolyan érinti. Ennek egyik figyelemreméltó jele a posztdemokráciáról szóló vita, amely a demokrácia fejlődési irányait meghatározó, mélyreható társadalmi és gazdasági változásokra reflektál, és amelyet elsősorban Colin Crouch 2004-ben megjelent *Post-democracy* című, mára klasszikussá lett könyve váltott ki (Crouch 2004). Crouch szerint a posztdemokráciát a következő vonások jellemzik: a parlamenti demokrácia intézményei formálisan nézve továbbra is intaktak és a hatalmi ágak elválnak egymástól. A pártok egymással versengenek a választók kegyeinek elnyeréséért, a hatalmon levőket általában minden különösebb nehézség nélkül el lehet távolítani a hatalomból, és többnyire kétségbevonhatatlan a nép képviselőtén alapuló legitimitáció. Ez azonban csak a felszín, mivel a demokráciával szembeni elvárásokat egy olyan meglehetősen minimalista kritériumrendszer határozza meg, amely könnyen teljesíthetőnek tűnik, de mindez nem vakíthat el bennünket annyira, hogy ne tűnjenek fel a demokrácia alapvető változásai, amelyek az intézményeket, elsősorban az államot és a politikai szerveződés formáit, a pártokat és szakszervezeteket érintik.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

Kétségtelen, hogy a demokrácia, illetve posztdemokrácia kritikája nem új, hiszen régóta jól ismert jelenségeket elemez és tesz kritikája tárgyává, ugyanakkor azonban számos folyamatot figyelmen kívül hagy, amelyek a demokrácia jelenkori átalakulását alapvetően jellemzik. A 21. század demokráciája nyilvánvalóan más, mint ami a II. világháború után, részben annak következményeként létrejött, tekintettel arra, hogy feltételei és körülményei az utóbbi három évtizedben mélyebben megváltoztak, mint az azt megelőző mintegy fél évszázadban (Balogh 2012). Nyilvánvaló, hogy a hidegháború dichotómiáiban gondolkodó demokráciaelképzeléssel ma már nem sokra megyünk, mint ahogyan a diktatúra fogalma is egyre inkább elhomályosult. Fontos azonban látnunk, hogy a demokrácia, amikor mindenütt egyeduralmukodóvá vált és minden számottevő politikai vetélytársát legyőzte, maga is számos olyan újabb válságjelenséggel szembesült, amelyek nem csak feltételeit, hanem lényegi elemeit is érintették, és ennek nyomán hamarosan megjelent a demokrácia kiüresedéséről és kifáradásáról szóló beszéd. A folyamat többeket arra indított, hogy a demokrácia hegemoniájának végéről és új politikai berendezkedések lehetőségéről gondolkodjanak. Mindez azonban, véleményem szerint, nem annyira a demokrácia végét, mint inkább hangsúlyeltolódását és legújabb korrekcióját jelzi.

Vitathatatlan, hogy az utóbbi időben mindenféle jelzőkkel ellátott demokráciák jelentek meg, amelyek nem feltétlenül a megkülönböztetést szolgálják, hanem korlátozó vagy egyenesen fosztó jelleggel bírnak, egyértelműen utalva arra, hogy ezeket a politikai berendezkedéseket nem tekinthetjük ugyan maradéktalanul demokráciának, de diktatúrának sem (Schmidt 2001: 219–223). Kelet- és Közép-Európa államai például több tekintetben is egy olyan szűrkezőnát alkotnak, amelynek politikai rendszerei előtt a politikatudományi és politikaelméleti irodalom még többnyire tanácstalanul áll, és mivel hagyományos fogalmakra igyekszik visszavezetni a jelenségeit, így jelentősen rontja a tudományos megértés lehetőségeit. Ezekben az országokban a '89–'91-es változások után a demokrácia többnyire nem váltotta be a hozzá fűzött társadalmi és gazdasági reményeket, ezért az utóbbi időben ezek a politikai rendszerek a *development first, democracy after* retorikájával léptek fel, ami azonban sokkal inkább növekvő különbségeket, mindenütt elburjánzó korrupciót és jogállami intézményeróziót hozott magával, mintsem általános jólétet. Ezek a súlyos vagy kevésbé súlyos defektusokat mutató demokráciák abban különböznek a melléknevek nélküliektől, hogy a választásokat és a politikai versenyt, mint egyfajta demokratikus minimumot ismerik ugyan, de az emberi és polgárjogokat biztosító intézmények működését korlátozzák, és a hatalom ellenőrzését, valamint a hatalomkorlátozást megnehezítik, vagy teljesen lehetetlenné teszik. A hatalommegosztás és a jogállamiság elvét bármilyen ürüggyel hajlandók felülírni vagy figyelmen kívül hagyni, jóllehet felesküsznek ezekre. A választások a számos kormányzati manipuláció miatt csak részben eredményeznek valódi versengést, így az eredmények egy pillanatig sem lehetnek kétségesek. A kormányzat ellenőrzi a média nagy részét, és állami forrásokat használ pártcélokra. Bizonyos csoportokat előnyben, míg máso-

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

kat hátrányban részesít, amelynek egyetlen kritériuma a kormányhoz vagy vezérhez való hűség. A legfontosabb hatalmi ág ugyan továbbra is a törvényhozás, amelynek tagjait választják, de a kormány folyamatosan beavatkozik a normák kialakításába. A bíróságok *de jure* függetlenek, ám a kormány *de facto* kolonizálja, ellenőrzi vagy legalábbis nyomást gyakorol rá. (Vö. Merkel 2010: 37–38) A vezető(ke)t többnyire demokratikusan választják, így azok hivatkozhatnak az állítólagos népközölségre, ez azonban gyakran nem a nép szava, hanem a többség zsarnoksága, amely nem más, mint a vezér akaratának kifejezése. Az erős kéz iránti vágy nem ismeretlen Kelet- és Közép-Európában, és gyakran kapcsolják ezt össze történelmi illúziókkal, de a vezér személyét ma már nem annyira kultusz övezi, mint inkább jól felépített imázs. Rendszerüket nem a hatalomgyakorlás brutalitása jellemzi, hanem az erőszak célzott és pontosan adagolt alkalmazása. Nem annyira a hatalom pervertált jellege a meghatározó, hanem a leválthatatlansága.

Demokrácia: merre tovább?

A fentiek alapján valóban azt gondolhatjuk, hogy a demokrácia válságáról szóló elbeszélés valójában annak végét vetíti előre, de a helyzet nem ennyire egyszerű. A demokrácia képviselői modellje, illetve annak legfontosabb intézményei, a parlamentek és a pártok, valóban egyre több technikai és legitimációs természetű problémát mutatnak, mindez azonban folyamatosan együtt jár újfajta demokratikus cselekvési formák megjelenésével, amelyek megnyitják a lehetőséget a polgárok közvetlen és aktív politikai cselekvésének lehetősége előtt a döntéshozatali folyamatokban (Nolte 2011: 5–12). Ennek a változásnak az első hullámát a hatvanas évektől kibontakozó mozgalmi és tiltakozói demokrácia formái jelentették, amelyek eleinte éles ellentétben álltak a képviselői demokrácia formáival. A demokrácia alulról építkező formájaként autentikusabbnak tekintették magukat, miközben intézményellenességüket lassanként feladva egyre inkább pártosodtak és a politikai intézményrendszerbe tagozódtak. A '80-as évektől részben ezzel párhuzamosan indult meg a kelet- és közép-európai polgári mozgalmak szerveződése, amelyek a mai napig hatóan alakították ki és terjesztették el a civil társadalom eszméjét. Kétségtelen, hogy a tiltakozó és mozgalmi demokrácia formái a modern demokrácia legfontosabb innovációi voltak, ugyanakkor a közvetlenebb és ezért jobbnak tekintett formák nem váltották fel a képviselői rendszert, hanem annak fontos kiegészítőivé és korrekatív elemeivé váltak. A képviselői demokrácia a választójog csaknem korlátlan kiterjesztésével elérte saját lehetősége határait, de a közvetlen szabad választásokból származó legitimáció elve és a versengő többpártrendszer gyakorlata miatt ez maradt a legfontosabb demokratikus instancia. A képviselői jelentősége megmaradt tehát, ugyanakkor mára már nem a képviselői demokrácia intézményei alkotják kizárólagosan a politikai reprezentáció igényével fellépők körét. A politikai részvétel ezen újabb

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

formái az utóbbi években hihetetlen mértékben megszorodtak, tartalmukban és formáikban is megsokszorozódtak (Jörke 2011: 13–18). Úgy tűnik, hogy mostanra egy többszintű demokrácia jött létre, ahol a döntéshozatal intézményei továbbra is a képviselőten alapulnak, de folyamatosan olyan új, hálózatosan és főleg alkalmilag szerveződő mozgalmak jönnek létre, amelyek újra- és újraszerveződve válnak a politikai akaratképzés és döntéshozatal helyévé. Ez persze nem jelenti azt, hogy az utcán születnének a politikai döntések, sokkal inkább az ellenőrzés és nyomásgyakorlás válik fontos korrekciós mechanizmussá, illetve önmagában is legitimációs elvvé, ami messze túlmutat az alkotmányok által garantált és formalizált alapokon.

Ezek alapján azt gondolhatnánk, hogy a folyamat során legfeljebb a képviselőlet egészül ki fontos korrektív elemekkel, a demokratikus részvétel pedig egyszerűen több csatornán keresztül valósul meg, mint korábban, és nem korlátozódik a pártokra, valamint a választásokra; nem a demokrácia végéről, hanem formaváltozásáról van szó, ami nem gyengíti, hanem éppenséggel erősíti a demokráciát. Ugyanakkor azonban fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon a több demokrácia egyben jobb demokrácia-e?

Ha a demokráciára úgy tekintünk, mint egy politikai berendezkedésre, amely társadalmi és gazdasági környezetére folyamatosan reflektál, akkor jól látható, hogy a mai modern társadalomban tapasztalható fragmentálódás és pluralizálódás anynyiban mindenképpen visszahat a demokratikus viszonyokra, hogy meglehetősen nehéz ilyen körülmények között érdekeket aggregálni és kifejezni. Szemmel látható, hogy a pártok ma már többnyire alkalmatlanok erre a feladatra, mert másként működnek, és igen hatékony eszközei a pluralizmus kiiktatásának. A megjelenő új demokratikus részvételi formák sajátossága, hogy a társadalom felső- és középrétegei dominálják, ők működtetik és határozzák meg ezek tartalmait, mivel ezek a rétegek nyitottak leginkább az újfajta politikai cselekvés különböző formáira. Ez azonban azzal fenyeget, hogy a demokratikus részvétel ezen formái kizárólag a középrétegek politikai játékmódjává válnak, és így éppen a legfontosabb demokratikus alapelvek, az inkluzivitásra, integrációra és egyenlőségre való törekvések sérülnek, vagy akár teljesen el is vesznek. Ha az alsó, általában képzetlen és humán tőkével nem rendelkező rétegek nem hallatják a hangjukat és nem kapcsolódnak be a politikai akaratképzés folyamatába, akkor senki sem figyel rájuk, és végképp a társadalom perifériájára szorúlnak, adott esetben megnyitva ezzel az utat a radikalizálódás előtt is (Merkel 2013). Ez végső soron a demokráciából való kiábrándulást gyorsítja fel, mert széles rétegek nem érezhetik magukat a politikai közösség részének, és elég fontosnak ahhoz, hogy véleményüket figyelembe vegyék. Nem tudom, hogy milyen módon lehetne úrrá lenni ezen a helyzeten, de talán a politikai és ideológiai viták újrainyitása, és ennek révén a politika élővé tétele megint segíthetne (Mouffe 2011: 3–4 és Crouch 2007: 14).

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

A fentiekben a demokrácia jelenével és jövőjével kapcsolatban olyan kérdésekre utaltam, amelyekre a politikatudomány és azon belül a demokráciaelmélet még csak keresi a válaszokat. A politika feszültségei nyilvánvalóan érzékelhetők, de egyelőre még csak a jelenségegyüttes tudományos igényű beazonosításánál tartunk. A nehézségek gyakran a definíció kérdéseként öltenek testet, amelyek a politika harci fogalmaiként csapnak össze, jóllehet mögöttük is minden esetben normatív feltételezések és elméleti megfontolások húzódnak meg.

A Metszetek 2016/2. számában a témához kapcsolódó kérdéseket járja körbe négy fiatal kutató három kiváló tanulmánya: Horváth Szilvia a demokratikus cselekvés és vita alapjaira kérdez rá, Pap Milán a politikai realizmust a politikai racionalitás elé helyezve igyekszik felvázolni a demokrácia lehetőségeit és céljait, Gyulai Attila és Stein-Zalai Juliane írása a demokratikus rendszerektől elváló sajátos fejlődési utakat és elágazásokat térképezi fel. Mindhárom tanulmányt azzal a nem titkolt céllal jelentetjük meg így együtt, hogy folytassák, inspirálják és provokálják a demokrácia mibenlétéről és perspektíváiról szóló, Magyarországon éppen kibontakozó vitát.

Irodalom

- Balogh László Levente (2012): Posztdemokrácia? In: Metszetek, 1: 2–9.
- Crouch, C. (2004): Postdemocracy, London: Polity Press
- Crouch, C. (2007): Wir brauchen Konflikte. In: Die Zeit, 2007.03.22.: 14.
- Jörke, D. (2011): Bürgerbeteiligung in der Postdemokratie. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 1–2: 13–18.
- Merkel, W. (2010): Das Ende der Euphorie. Der Systemwettbewerb zwischen Demokratie und Diktatur ist eingefroren, WZB-Mitteilungen Heft 127: 36–39.
- Merkel, W. (2013): Zukunft der Demokratie. Krise? Krise, Frankfurter Allgemeine Zeitung 2013.05.05. (2014. 11. 08.)
- Mouffe, Chantal (2011): „Postdemokratie“ und die zunehmende Entpolitisierung. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 1–2: 3–4.
- Nolte, Paul (2011): Von der repräsentativen zur multiplen Demokratie. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 1–2: 5–12.
- Schmidt, Siegmund (2001): Demokratien mit Adjektiven. Die Entwicklungschancen defekter Demokratien, Entwicklung und Zusammenarbeit Nr. 7/8: 219–223. Online: <http://archive.today/20130429063802/http://www3.giz.de/E+Z/zeitschr/ez7801-7.htm> (2014. 11. 08.)

Konfliktus és demokrácia: Érvek a konfliktusok politikai jelentősége és korlátozásuk szükségessége mellett

HORVÁTH SZILVIA¹

Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutatóközpont

ABSZTRAKT

A demokrácia és a konfliktus viszonya politikaelméleti szempontból meglehetősen összetett. Egyrésztől, politika és konfliktus általános politikai tapasztalata ellenére a demokratikus rend kontextusában a konfliktus hajlamos elveszíteni az értékét, szemben a konszenzussal vagy a kompromisszummal. Másrésztől, a konfliktusok politikai jelentőségének elismerése mellett sem lehet lemondani az intenzitáshatárok értelmezéséről. Mindezek a kérdések egy eredendően nyilvános politikai térben, a politika diszkurzív terében merülnek fel. Eme elméleti keretben a konfliktus értelmezésének teoretikusan kitüntetett fogalma a vita. A tanulmány ezt három teória körül végzi el. J. S. Mill rávilágít arra, hogy a vitára szükség van a politikai közösségben, annak episztémikus és érzelmi funkciói vannak. Szabó Márton diszkurzív politikatudományának is kitüntetett fogalma a vita, ami nemcsak a politika egyedi esete, hanem létmódja is. Szemben a legtöbb kortárs, a politikát a kommunikáció felől értelmező elmélettel, a diszkurzivitást eleve konfliktusosnak látja. A diskurzuselméleti háttérű Chantal Mouffe demokratikus agónról beszél, a konfliktusokat értelmezi a demokratikus rend keretei között, felhívja a figyelmet az identitások diszkurzív konstituálódásának demokratikus feltételeire. Elmélete az értékes konfliktusok és azok demokrácián belüli határainak egyik teoretizálási kísérlete.

KULCSSZAVAK: demokrácia, konfliktus, ellenfél, vita, politikaelmélet

ABSTRACT

Conflicts and democracy: Considerations on political conflicts and the need of their delimitation

According to our common experience of political life, the relationship between politics and conflicts seems to be obvious. However, it is also common to think about delimiting the intensity of conflicts in a democratic context. This kind of complexity of the relation of democracy and conflicts can be explained from two theoretical perspectives. First, in order to protect democratic order, conflicts may lose their relevance in comparison to the value of consent or compromise.

¹ A szerző **Demokrácia és politikai közösség** című könyve (Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutató Központ, 2015) elnyerte az előző év legjobb magyar nyelvű politikatudományi művének járó Kolnai Aurél-díjat, amelyhez ezúton gratulálunk.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

Second, even if we accept the importance of conflicts, we also should take into account the limits of their intensity. These theoretical problems arise in the context of contemporary politics which nature is eminently public and in which every announcement is open to discussion. This is what discourse as a theoretical horizon means. The core concept for theorizing the conflictual character of politics in a discursive manner is political debate. The article explores three kinds of debate and communicative conflicts: John Stuart Mill, as a classical nineteenth century liberal, sheds light on the importance of debate in issues of collective truth-seeking and emotional devotion to our personal values. Márton Szabó, a leading theorist of political discourse in Hungary, also treats debate as a core concept of political discourse studies, and theorizes debate not only as a series of singular acts in the realm of politics, but as a mode of existence of politics itself. Contrary to other contemporary ideas of communication and politics, discourse is therefore inherently conflictual in its character. Similarly, but more embedded in contemporary debates over democracy, Chantal Mouffe, one of the eminent theorists of agonism, interprets conflicts in the context of democratic order, and emphasises the democratic conditions for constructing democratic identities. Her ideas on agonistic democracy can fathom the relation of valuable conflicts and their limits in a democratic regime.

KEYWORDS: *democracy, conflict, adversary, debate, political theory*

Bevezető

Kortárs politikatapasztalatunk meghatározó része a konfliktus; és bár emögött nincsen közvetlen polgárháborús tapasztalat, de a politikai határok mégis alig vagy egyáltalán nem átjárhatóak. Ebben a kontextusban felvetődik a kérdés: mi lehet a demokrácia és a konfliktus viszonya, tekinthető-e a konfliktus szükségesnek vagy értékesnek, és esetleg hogy szükség van-e a határa értelmezésére, és ha igen, az mi-
ben áll.

A közélet polarizáltsága az elmúlt évtizedek alapvető tapasztalata, és a jelenség tipikus formája az a fajta ellenségdiskurzus, amely a politikai univerzumot a mi és az ők, a hozzánk tartozó és a morálisan is alábbvaló ellenfél közti határvonás logikája alapján osztja fel. E logika a politikai tér mindegyik szereplője esetében így működött, alapvető diszkurzív mintázata is kialakult. A baloldali diskurzusban „[a] kirekesztő tevékenység hívószava az antidemokratikustól a fasisztáig terjedt” (Szabó 2014: 228), a jobboldali diszkurzív taktika viszont abból állt, hogy a baloldali politikusokat és híveiket „kiszorítsák a nemzeti közösségből”, olyan módon, hogy „aki nem nemzeti, az szükségképpen és sorsszerűen nemzetietlen” (Szabó 2014: 228). Ez „a politikai valóságot kizáró ellentétpárra felosztó” (uo.) kölcsönös stratégia nemcsak a határvonások politikai jellegére mutat rá, hanem intenzitására is. Szabó Márton megjegyzi, hogy a rendszerváltást követően az ellenségkonstruáló politikai gyakorlat váratlanul érte a polgárokat: „sokan gondoltuk azt, hogy a többpárti demokrácia korrekt versengés lesz, békés szándékú deliberáció” (Szabó 2014: 229).

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

A konfliktusos politikai tapasztalat bizonyos részt a politikaelméleti orientációkra is hatott, legalábbis ez lehet az egyik indoka annak, hogy Carl Schmitt Magyarországon különösen fontos politikaelméleti szerző lett. Balázs Zoltán szerint Schmitt felemelkedését egyebek mellett a magyar politika háborús karaktere, a bal és a jobb közötti ellenségeskedés is megalapozhatta, mert a rivális politikaelméletekhez képest alkalmasabbnak bizonyult arra, hogy megragadja a magyar valóságot (Balázs 2014: 16, 20).

A konfliktusos politika tapasztalata és annak diszkurzív formái (az ellenségkonstruálás), valamint e tapasztalat reflektálódása a realista politikaelméleti választások formájában ugyanazon jelenséget állítja középpontba: a konfliktusok politikai szerepének az értelmezését. A kortárs politikaelméletek egy része szembesült ezzel és elfogadta, mint a – legalábbis analitikusan – schmitti alapokon álló Chantal Mouffe. A hasonlóképpen szintén diskurzuselméleti szerző, Szabó Márton is azt állítja, hogy az ellenségkonstruálás bizonyos mértékig minden demokráciában jelen van, bár differenciált gyakorlat és intenzitása sem állandó, és figyelmeztet arra is, hogy határát éppen az állampolgári elutasítás képezi (Szabó 2014: 229). Az elmúlt évtizedek tapasztalata azt is mutatja, hogy a konfliktusok intenzitása változhat, de a megkülönböztető logika a politika meghaladhatatlan sajátossága.

Tehát nemcsak konfliktus és politika, hanem konfliktus és demokrácia szükségszerű összetartozását is el lehet fogadni. Ebben az esetben viszont a konfliktusok természetére irányuló kérdés vetődik fel. Ez elválasztja a demokratikusát a nem-demokratikustól, ezért ez a demokrácia hatáira irányuló kérdés is. A következőkben először a konfliktus ellentétének egy mérsékelt változatával, a kompromisszummal foglalkozom, azt illusztrálendő, hogy a konfliktusos politika tapasztalata még nem feltétlenül enged teret a politika konfliktusos értelmezésének. Ezt követően térek át John Stuart Mill egy jól ismert szövegének kevésbé jellemző értelmezésére, amelyik elfogadja azt, hogy a konfliktus értékes lehet bizonyos helyzetekben. Mill érvei a vélemények nyilvános ütközéseire vonatkoznak, a vita értékessége melletti korai állásfoglalások. Ugyanakkor a vita értelmezhető általánosan, a politikai szituáció jellegzetes állapotaként vagy a politika létmódjaként is. A politika konfliktusossága, ugyanakkor a demokratikus politika jellegzetes nyilvánosságközpontúsága éppen a vita eme elmélyített fogalmában kapcsolható össze. Ez egyben megkülönböztető választás azokkal az elméletekkel szemben, amelyek a nyilvános politikai megszólalások funkcióját elsősorban az egyetértésre jutásban látják. Ehhez képest a vita fogalma keretet szolgáltathat ahhoz, hogy bár (többségi) döntést lehessen látni benne, de az erőszak eltörlését is. A demokratikus minőség kérdése pontosan az, hogy mit lehet kezdeni az erőszakkal és az ellenségképzéssel.

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

Konfliktus, konszenzus és kompromisszum

Egy konfliktusos demokráciában felmerül a kérdés, hogy nem vajon a konszenzusos politika volna-e a megfelelő út, netalántán az egyedül demokratikusnak számító politikai út. Ugyanakkor a konszenzus egy polarizált politikai közösségben meglehetősen erős elvárás, és gyakorlati értelemben is aligha valósítható meg, talán csak kivételes helyzetekben, vagy olyan situációkban, amelyeknek a felek számára nincsen tétje, tehát nem politikaiak. A konszenzus azt jelenti, hogy a felek közül az egyik valami számára lényegiről mond le, lényegében kapitulál (lásd Gutmann – Thompson 2010). A kompromisszum olyan folyamat eredménye, amelyben bár a felek kölcsönösen mondanak le számukra fontos dolgokról, sokszor elvekről, de e folyamat mégis valami újnak a kialakításáról szól (Gutmann – Thompson 2010: 1126–27, lásd még Ankersmit 2002: 142-től). A konszenzusos politika azt követeli meg, hogy a felek már a tulajdonképpeni politikai szituáció, a vita előtt rendelkezzenek valamilyen közös alappal, értékekkel, tudással, politikai kultúrával; értsenek egyet már a vita előtt. Kibékíthetetlen ellentétek esetén viszont az előzetes konszenzus nehezen várható el, kivéve azt az esetet, ami a felek vitába bocsátkozásához eleve szükséges. Ezek nem közös szempontok, hanem az egyet-nem-értésben való egyetértés, mint például az, amikor mindegyik szereplő egyetért abban, hogy a status quo javítandó (Gutmann – Thompson 2010: 1126). Mindazonáltal a képviselői demokrácia olyan történelmi problémára adott válaszként fogható fel, amely lehetővé teszi a végleteken megosztott közösségek együttélését (vö. Ankersmit 2002: 96). Azonban a liberális politikaelmélet kortárs konszenzusorientáltsága valóban kivívta azt a kritikát, hogy az érdemi konfliktusok és a politikai értelmezhetetlenné válik a politikai életet illetően, miközben a politika és antagonizmus viszonyát olyan klasszikus liberális szerző is természetes összefüggésként tárgyalta, mint a később tárgyalandó John Stuart Mill (Turner 2010).

Mindamellet, hogy a nyilvánosság és az ügyek megbeszélése a modern demokrácia védjegyének tekinthető, teoretikusan a vitát ritkán értelmezik úgy, mint olyasmit, ami egyszerre a politika konstitutív vonása és e minőségében konfliktusos is. Vagyis a politikát egyszerre diszkurzív (bár nem szükségszerűen deliberatív) és eltörölhetetlenül konfliktusos valóságnak egyszerre. A klasszikus 19. századi liberális J. S. Mill és a 20. századi, egészen eltérő, posztstrukuralista és posztmarxista hagyományból érkező Mouffe két olyan szerző, akik segíthetnek annak értelmezésében, amit a politika konfliktusos realitása vet fel, mindenekelőtt az együttélést és a pluralitást lehetővé tevő demokrácia kontextusában.

A konfliktusnak azonban nem szükségszerűen a konszenzus az ellentétpárja; a kompromisszum melletti érvek képesek számba venni a politikai kultúrák éles megosztottságát. Bár ígéretesen hangzik, de a kompromisszumra helyezett fókusz is olyan politikaképet rajzol ki, amelynek a lényege az egyetértésre jutás, a konfliktusok felszámolása (legalább a nagy ügyekben). A kompromisszum fogalmi bevezetése

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

mégis továbblépést jelent a konfliktus értelmezéséhez. A konszenzusigény azt jelenti, hogy előzetesen egyet kell érteni legalább bizonyos politikai értékeket illetően, vagy azt, hogy egyetértésre kell jutni; igazából mindkettő politikán túli igény. De a kompromisszumos politika iránti elvárás is magasabbrendűnek láttatja az egyetértést vagy megegyezést, amire példa lehet Amy Gutmann és Dennis Thompson, akik bár nem konszenzusról értekeznek, hanem kompromisszumról, mégis feltételezik, hogy maga a kompromisszumos beállítódás elvárható, és olyan konszenzusorientált attitűd mellett érvelnek, mint a kölcsönös tisztelet (Gutmann – Thompson 2010).

Gutmann – Thompsonnál a kompromisszum és a kölcsönös tisztelet az amerikai politikai kontextusban kerül elő, melynek két vonása emelendő ki. Először a polarizáltság, másodsor a kormányzásképtelenség réme, vagy legalábbis a nagy átfogó szakpolitikai változtatások végigvitelének lehetetlensége. Szerintük a permanens kampány eredményeként kialakult kompromisszumképtelen attitűd és a pártos megosztottság jól jön ugyan kampányidőszakban, de kifejezetten ellentétes a kormányzás jellegével. A kompromisszumképtelenség minden demokrácia fő problémája, „mivel útjában áll azon változásoknak, amikkel mindenki egyetért”, és a status quo fenntartásának kedvez (Gutmann – Thompson 2010: 1125), márpedig a nagy nemzeti ügyeket illetően lehetetlen nagy változást elérni nagy kompromisszumok nélkül (i. m. 1129). A kompromisszum iránti igény oka az, ha a felek egyetértenek abban, hogy a status quo változtatásra szorul. Ez a kompromisszum mögött rejtőző eredendő egyetértés.

Ha a politikában a felek konszenzusra akarnának jutni, az az egyik fél számára egyet jelentene a kapitulációval. Ehhez képest a kompromisszumra törekvés azt jelenti, hogy minden szereplő lemond valami számára értékesről egy cél érdekében, és ennek az elérése szolgál majd a későbbiekben annak az értékelési kritériumául, hogy a kompromisszum sikeres volt-e vagy sem (Gutmann – Thompson 2010: 1134). Ebben az elméletben tehát jelen van az egyetértés mozzanata, már előzetesen is, mint például abban az esetben, ha egy politikai közösségben mindenki egyetért azt illetően, hogy az egészségügyi rendszert meg kell reformálni (bár eltérő okokból, eszközökkel és várt kimenettel). Ez az előzetes és a célokra irányuló egyetértés az, amit a szerzők úgy értelmeznek, hogy a kompromisszum sikerességének a megítélési kritériuma, ami egyben elválasztja a szereplők számára egymástól azt, hogy politikai konfliktusaik eredménye kompromisszum vagy inkább kapituláció.

Mindamellet, hogy a közösség számára jelentős ügyekben kompromisszumra kellene törekedni, tehát a legfontosabb közösségi ügyek kikerülnének a politika hatóköréből (ha azt úgy értelmezzük, hogy eleve konfliktusos), a szerzők, utalva általában a deliberatív demokráciaelméletekre, a kölcsönös tisztelet mellett is érvelnek. Ez feltétele a kompromisszumra jutásnak, hiányában a felek félremagyarázzák ellenfeleik szándékait. A kölcsönös tisztelet szerintük amúgy is minden politikának a szükségszerű feltétele, és megemlítik, hogy e felfogás a legtöbb kortárs demokráciaelméletet is jellemzi. Igazából már az első módszeres (bár töredékes) demokráciael-

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

méletben, Prótagorasznak a részvételi demokrácia melletti érvelésében feltűnik az i. e. 5. században (lásd Platón: *Prótagorasz*, 320c–322e; Kerferd 2003: 179). De már a premodern filozófus számára is világos az, hogy minden egyes érveléssel szemben lehetséges egy másik (ellen)érvelést helyezni. Azaz retorikájának és politikai filozófiájának a vita, ellentmondás és konfliktus ugyanúgy része, mint az általa poliszalkotó képességeknek tekintett egyik erény, a kölcsönös tisztelet, elismerés vagy más értelmezés szerint, szégyenérzet (vö. in Steiger 1993: 20).

A politikát a konfliktusok felől megközelítő Mouffe éppen egy ehhez hasonló kettősség hiányát rója fel a kortárs deliberatív demokráciafelfogásoknak, azt állítva, hogy a felvilágosodás filozófiai alapjaihoz visszavezethető kölcsönös tisztelet valójában túlságosan is optimista politikai antropológiát jelent. A kölcsönös tiszteletet favorizáló kortárs elméletek nem vesznek tudomást az ember társas természetének sötét oldalairól, mint amilyen a konfliktus igenlése vagy a szenvedélyek (Mouffe 2000: 130–132). Azonban az idézett kompromisszumpárti szerzők maguk is úgy fogalmazzák, hogy „ahogyan a politikaelméleti szerzők és politikatudósok már rég felismerték, a versengés legalább olyan fontos egy demokráciában, mint a konszenzus” (Gutmann – Thompson 2010: 1130). E ponton utalnak is Millre és a kortársak közül Mouffe-ra, egy klasszikus liberálisra, aki elméleteik történeti előzményeihez sorolható, és egy kortárs kritikusra.

Mill ugyan nem radikalizálja a konfliktus és politika viszonyát, de fontos megállapításokat tesz a vita (politikai) jelentőségéről.

A konfliktus és a vita jelentősége

Mill 19. századi liberális gondolkodóként több érvelést is hoz az „összeütközésben álló vélemények” (*collision of opinions*)² mellett. Egy ponton pedig nyíltan utal a konfliktusos politikai vita egy modelljére, mely visszavezethető Cicero és Prótagorasz retorikájára. *A szabadságról* (Mill 1980) második fejezete a konfliktus és vita egyik klasszikus, bár nem eléggé méltányolt szövegének tekinthető (lásd Turner 2010), ami kifejezetten nyitott az érzelmek politikai jelentőségének elismerése felé is.

Millnek a szólás szabadsága melletti első érve szerint attól még, hogy a vélemény többségi, nem biztos, hogy igaz. A kisebbségi érvelés tartalmazhat érvényes igazságokat; másként fogalmazva a kisebbségi érvek alternatív igazságok vagy lehetőségek hordozói. Ebben az érvelésben többség és kisebbség, konformizmus és ellentmondás áll szemben egymással, a tét episztémikus. Mill második érve a vita értelmezése szempontjából sokkal fontosabb. Ebben az esetben abból a feltevésből indul ki, hogy a társadalmilag elfogadott nézetek igazak, tehát annak érdekében, hogy a közösség eljusson valamilyen igazsághoz, nincsen már szükség ellenérvekre (Mill 1980: 72-től).

² Előfordulási helyeihez lásd: Turner 2010: 49.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

Mill ezen érve lényegében a cicerói *in utramque partem* elvét követi, mely szerint minden mellett és ellen (*pro et contra*) is lehet érvelni, és az ellenkező oldal meghallgatásának követelményét állítja fel, azt sugallva, hogy a politika ügyeiben a viták mindig nyitottak, és soha nem lehet végső megoldásuk (Palonen 2008: 82–86). Mill konkrétan is utal Ciceróra, azt írva, hogy „[a]z ókor egyik legnagyobb szónokáról feljegyezték, hogy ellenfele nézeteit mindig ugyanakkora vagy még nagyobb gonddal tanulmányozta, mint a sajátjait” (Mill 1980: 75). Csakhogy ebben az esetben a vita tétje nem a vélt vagy valós közösségi igazság (ez a továbbértelmezésre szoruló fogalom, melyet talán a közösségileg helyesnek ítélt vélemény és az érvényes cselekvési irány helyettesíthet), hanem az érzelmi elköteleződés.

Csakhogy az *in utramque partem* elve azt sugallja, hogy a politikai viták természetük szerint racionálisak, miközben a másik meghallgatása a kölcsönös tisztelet értéként való elfogadásán alapszik, lehetséges eredménye pedig a konszenzus. Történeti szempontból nézve az *in utramque partem* elve a tekintélyt nem a démoszban, a szakértőkben vagy kanonikus szövegekben, hanem a deliberációban horgonyozta le (vö. Turja 2008: 155–160). Mindazonáltal már az első ránk maradt retorikaelmélet, az arisztotelészi sem csak a racionális érvelés lehetőségét látta a retorikában; a mű tartalmazza az emberi érzelmek első rendszerezett leírását a nyugati történelemben, és leszögezi, hogy a retorikai érvelést olyan közösségi tudáselemekben kell megalapozni, amelyet mindenki közösen oszt. Ezek nem univerzális igazságot, hanem érvényes tudást tükröznek, azaz nem tehetők ésszerűségi alapon vita tárgyává. De Mill sem gondolja azt, hogy a politikai vitákban szenvtelen rációról lenne szó: „akármennyire is igaz a véleménye, ha nem lehet alaposan, gyakran és félelem nélkül megvitadni, akkor nem élő igazsággént, hanem holt dogmaként birtokolja” (Mill 1980: 72). Mill félelme azonban elsősorban arra irányul, hogy a vélemények mögött húzódo igazság, elveszítve elevenségét, egyszerű dogmává válik. Ebben az elképzelésben, az érzelmek és érvek viszonyát illetően az a figyelemre méltó, hogy Mill kifejezetten kiáll amellett, hogy politikai értékeink és érveink végső soron érzelmi gyökereiek.

Azt sugallja, hogy egy eszme annak köszönheti elevenségét az emberi lélekben, hogy kitett a politikai konfliktusoknak, a vitának vagy az önvédelemnek. Azt írja, hogy az eszméink melletti érveket nem a tekintélytisztelet vagy tetszés alapján kell érvényesnek tartanunk, hanem „olyanoktól kell meghallgatnia [az embernek] őket, akik valóban hisznek bennük, akik komolyan védik őket és megteszik a tőlük telhetőt a védelemre” (Mill 1980: 76). És amikor azt mondja, hogy az érvényesnek tartott igazsággal szembe kell helyezni más alternatív igazságokat annak érdekében, hogy az ne váljon holt dogmává, akkor arra figyelmeztet, hogy az „élő morális igazságot” illetően nem az a kérdés, hogy mi annak a tartalma, hanem az, hogy hogyan birtokolják azt (Turner 2010: 45, 47). Mill ezzel végső soron a politikai érzelmeket veszi pártfogásba. Ezek az érzelmek viszont olyan pozíciókhoz kötődnek, amelyek nem

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

pusztán érvekként, hanem emberi tapasztalatokként és életformákként is léteznek, vagy éppen konfrontálódnak. A cicerói *in utramque partem* vagy a klasszikus görög dialektikus hagyomány Millt a saját igazság vitába állításának követelésére ösztönzi, és az eme értelemben vett vita egyik tétje az elköteleződés saját eszméink és értékeink mellett.

Másként szólva a kortárs agonista kritikákkal szemben a klasszikus liberális politikaelméletben jelen van a konfliktus, Millnél legalább abban az értelemben, hogy „az antagonizmus tapasztalata (...) fundamentális szerepet játszik meggyőződéseink mélyebb megértésében”, ahogyan egy, a milli liberalizmus antagonisztikus alapjaira rámutatni igyekvő szerző írja (Turner 2010: 40). Ennek érdemes ugyanakkor az említett másik oldalát is hangsúlyozni; hiába fogadnak el emberek alapvető értékeket, ha azok kihívásmentesen léteznek, akkor halott eszmékké és veszélyes dogmákká silányulnak. Az említett egyik agonista kritikus, Mouffe például azt hangsúlyozza, hogy konfliktusok és identifikációs lehetőségek híján a demokrácia is elveszti talaját, nem hordozza az érzelmi elköteleződés lehetőségét (Mouffe 1993, 2000, 2005, 2008, 2011). Millhez képest nem azt állítja, hogy a demokratikus alapértékek elfogadása és azok kihívásmentessé válása dogmává válik és rossz vagy veszélyes gyakorlatokhoz vezet. Hanem azt, hogy létre sem jönnek azok az elköteleződések, amelyek a demokratikus rend fennmaradásához szükségesek. Azt is mondhatjuk, hogy ezek az értékek akkor is konfliktusokban válnak élővé és valóságossá, ha történetesen a konszenzus és a megbékélés a tartalmuk.

Mindazonáltal Mill szövege eme pontján előrevetít egy másik, fontos kérdést, a (mély) pluralitás és a (kizárást, döntést jelentő) politika közötti viszonyt. Azt írja, hogy ha valaki nem képes a saját érveit megvédeni ellenfelei ellenérvei tükrében, akkor nem ismeri, mik is az ő eredeti érvei, és „nincs alapja rá, hogy a két nézet bármelyikét válassza. Akkor viselkednék ésszerűen, ha nem döntene köztük” (Mill 1980: 76). E ponton úgy tekint egyik és másik érvre, mint amelyek egyforma súllyal esnek a latba, vagyis az ember akár egyiket, akár a másikat is választhatná. Ezzel a racionális érvelés jelentőségét emeli ki. Mégis, ebben az esetben arról a kapcsolatról is szó van, ami az egymásnak ellentmondó érvek és a pluralitás között vonható. A klasszikus értelemben a politika nem a bizonyos és végérvényes, hanem a lehetséges és a nyitott lehetőségek közötti választás terepe. Az *in utramque partem* ógörög eredetijének, a *disszoi logoinak* (kettős, egymásnak ellentmondó érvek) politikai filozófiai értelmét a klasszikus retorika adja meg, mely szerint vitatkozni csak olyan ügyekben szokás, amelyek (legalább) kétféleképpen foghatók fel; mert – Arisztotelész idézve – akinek van egy kis belátóképessége, az olyan ügyekben nem vitatkozik, melyek szükségszerűek (Arisztotelész: *Rétorika*, 1357a). A politikai diskurzus modalitása a lehetséges, nem a szükségszerű. A politika értelmezésének középpontjába helyezett vitafogalommal a politikai-társadalmi léthelyzet eme átfogó sajátosságára lehet reflektálni; a pluralitásra és a választási szabadságra.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

Az egymásnak ellentmondó érvelés mindig agonisztikus kontextusba helyezi a szereplőket. A nyilvánosság előtt zajló demokratikus politika szükségszerűen sokak viszonyát írja le, ez pedig konfliktusos viszony, ami a politika normalitásának a része. Elvileg egy ilyen helyzetben dönteni kellene az alapján, ahogyan a politikai cselekvők megfogalmazzák identitásukat a politikai térben. Mill azt az észrevételt teszi, hogy egy bizonyos látószögből a politikai érvek egyenértékűek, továbbá dönteni lehet felőlük. A posztstrukturalista diskurzuselméleti szerző, Aletta J. Norval Derrida-értelmezésében hasonló jelentése van az eldönthetetlenségnek (Norval 2004). Az eldönthetlenség alatt olyan állapotot értenek, amelyben egyidejűleg léteznek egymás mellett két erkölcsi elv, és mind a kettő érvényes. Ha valamelyik nem lenne érvényes, akkor ellenségképzésről, ellenségek viszonyáról volna szó, de érvelhetünk úgy, hogy az ellenség a politika kivételes állapota és nem a normál erkölcsi választásokat írja le. Miért ne választhatnám akár ellenfelem értékeit, vagy legalább ismerhetném el azokat legitimnek? Nyilvánvalóan akkor nem tehetem ezt meg, ha nem ellenfeleimről van szó, hanem ellenségeimről. A normál demokratikus politika azonban morálisan sokkal bonyolultabb, sőt kétségbeesőbb. Több egyidejűleg érvényes igazsága van: „Egy probléma előtt állok, és tisztában vagyok vele, hogy a két determinált megoldás mindegyike egyformán igazolható. E pillanattól kezdve felelősséget kell vállalnom, aminek különböznie kell a pusztá megismeréstől. Ha a döntés pusztán csak a megismerési folyamat utolsó mozzanata, akkor az már nem döntés.”³ Bár itt a döntés alapozza meg a felelősségvállalást, a felelősségvállalás pedig a szubjektumot, az eldönthetlenség a demokratikus politika normálállapotát rajzolja ki. Legalábbis akkor, ha olyan politikáról van szó, ahol a felek közti viszony agonisztikus, nem ellenséges. Vagyis elvileg (legalább) két erkölcsileg egyaránt érvényes variáció áll szemben egymással, és mivel egyaránt érvényesek, ez követeli meg a döntést. Az eldöntetlenség állapota tehát döntést kényszerít ki, egyben a döntés definícióját adja. Továbbá felteszi a kérdést: miért döntünk egyik, és miért nem a másik variáció mellett? A politikai döntés természete szerint mindig valamelyik más variációnak a kizárása. Mouffe és mások (Norval is) azt hangsúlyozza, hogy e döntés soha nem lehet morális alapú, mert a morális alapú kizárás ellenségképzés.

A vita természete

A diskurzuselméleti megközelítés a vita átfogóbb értelmű megközelítését nyújtja; az nem egyszerűen egyedi esemény, hanem a normál politika jellemző gyakorlata. Konstitutív a politikában: olyan folyamat, amely a határvonások és megkülönböztetések gyakorlatában formálja ki a szereplők identitását, a politikai vitatémák és

³ Idézi Norval 2004 (helye: Kearney, R. – Dooley, M. (szerk.) (1999): *Questioning Ethics*. London: Routledge: 66.)

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

az intelligibilitás határait, a politikai térképet. A diskurzusban életformák fejezhetnek ki, és a vita közösségi alternatívákat is felmutat. A demokrácia agonisztikus felfogása a politika expresszív és alternatív dimenzióit emeli ki (lásd Deveaux 1999).

A politikai vita elméleti státuszáról többször írt Szabó Márton is, ezt a fogalmat tartva a politikai diskurzuselmélet egyik kulcskategóriájának (Szabó 2003, Szabó – Szűcs 2014). E tanulmányok szerint alapvetően két irányból lehet megközelíteni a vita politikai jelentését: az egyik a kommunikáció, a másik a politika fogalma (vö. Szabó – Szűcs 2014).⁴ A vita vagy kommunikáció felőli értelmezés példája Habermas; Szabó Márton azonban elutasítja a politika olyan fajta deliberatív megközelítését, mely szerint a vitának csak problémamegoldó képessége vagy feladata lenne (2014: 33). Szerinte az együttműködés a kommunikatív helyzeteknek mindenképpen a belső lehetősége. Ugyanakkor a másik meggyőzőhetősége egy versengő helyzetben nem a racionális érdekelismerésnek köszönhető, hanem inkább annak, hogy a retorikai helyzetben – a politika alaphelyzetében – minden tudás esetlegesnek bizonyul (Szabó 2003: 208).

A politikai vitának nemcsak racionális vonásai vannak, és funkciója sem szűkíthető csak a problémamegoldásra vagy a konfliktusok feloldására. További funkcióinak tartja a demonstrációt, az identitásteremtést, a tapasztalatszerzést és a legitimitást (Szabó 2003: 209–214; Szabó – Szűcs 2014). Ezek közül az első kettőt sorolhatjuk a politika expresszív felfogásai közé is.

Mindezzel a politika értelmezése is kibővül, a politikára helyeződik a hangsúly, nem a pre- és posztpolitikai feltételekre. A politikai vita elméleti státuszának megértéséhez Szabó Márton szerint mindenekelőtt Schmitt politikaelméletén keresztül vezet az út. A barát és az ellenség elkülönítésének aktusa a politika normatív és értékelő karakterét emeli ki, a politikai-közéleti beszédtemák, problémák, valóságkonstrukciók határaitra irányítva a figyelmet, ahogyan a diszkurzív közösségek identitásformálódására is (vö. Szabó – Szűcs 2014: 33–34). Ugyanakkor a vitát illetően megjegyzi, hogy értelme nem egyszerűen csak egyet nem értés.

Természetesen nem, a vita határt teremt, megkülönböztet és össze is fog. Azonban ebből már egy másik probléma származik: a vitához feltételezhetően szükség van a konszenzus bizonyos mértékű meglétére, vagyis a politikának van egy prepolitikai feltétele. Ennek értelmezéséhez azonban választ kell adni arra, hogy mi a konfliktus jelentése. A vita – mint a politikát értelmező nem-konszenzusos viszony – olyan értékek elismerése és fenntartása felé irányítja a figyelmet, mint a pluralitás vagy az alternatív életformák.

A konfliktus és az alternatív életformák politikai kifejezése között a kapcsolat szoros. Részben azért, mert utóbbiak peremhelyzetisége provokálja a rend normalitását, és mert minden rendnek szüksége van ahhoz, hogy fenntarthassa önmagá-

⁴ Bár társszerzős a szöveg, úgy értelmezem, mint Szabó Márton munkáját.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

val való azonosságát, amihez szükséges az, hogy létezzen a határon lévő másik. Az idegen tényleges jelenléte vagy valós ismerete azonban nem szükséges ahhoz, hogy kiterjedt diskurzus szóljon róla.⁵ Ugyanakkor a peremhelyzetiség nem mindig jelent némaságot. Viszont ha egy ilyen helyzetben nincs elismerve a konfliktus lehetősége és értékesége, akkor az azt jelenti, hogy ezeknek az alternatív diskurzusoknak és identitásoknak, illetve csoportoknak és egyéneknek el kell fogadnia az uralkodó diskurzust. Az e kontextusban elhelyezett vita azért jelentős, mert nem egyszerűen valóságot, hanem konfliktusos természetű és plurális valóságot teremt. A vita tartalmazza az ellentmondás lehetőségét, a nem hallható hangok politikai megjelenését, diszkurzív artikulálódását, ami identitást és közösségeket hoz létre, cselekvésre hat és embereket mozgat.

A vita azonban nemcsak feltárja és konstituálja a politikai pozíciókat, formálja annak határait, ami érthetőnek számít, és előlegezi az elmondható tapasztalatokat. Olyan módon mutatja és teremti meg a politikai közösségek pluralitását, amelyben a pozíciók, értékek és vélemények ütköznek, az intelligibilitás és az érvényes kijelentések határai pedig eltérőek. Mindez egy, a közösségi együttélésre különösen nagy hangsúlyt teremtő perspektívában a konszenzus és egyetértés felértékelésére ösztönöz. A kérdés az, hogy egy konfliktusos közösség (az inkommensurábilis értékek ütközése) amennyiben nem képes egyetértésre jutni, vajon nem egy olyan politikát alapoz meg, amely az erőszakon alapul? A konfliktusra alapozott politika „decizionizmus” vajon nem fenyegeti a demokrácia közös értékeit, vagy a politikai együttélés feltételeit?⁶ A konfliktusnak és a vitának szükségszerűen vagy konszenzusban kell végződnie vagy a másik legyőzéséhez vezet vajon? Tehát a vitafolyamat végkimenetele vagy az egyetértés és az ennek következtében megszülető döntés, vagy az egyet-nem-értés, vagyis a politikában a kérdés győzelem és vereség, ami azt is jelenti, hogy a kijelentések (érvek) mércéje nem racionális, hanem hatalmi. Ha a vita végkimenetele radikális, eredménye az – alkalmi – pusztítás, terminusai pedig a győzelem és a vereség, akkor indokolt lehet olyan közösségi normák ápolása, amelyek elfedni törekednek a politika eme tragikus karakterét. Erre létezik történeti példa.⁷ Ugyanakkor itt a vitatandó állítás az, hogy vajon csak két opció áll előttünk, ha vitáról és konfliktusról beszélünk: *konszenzus vagy erőszak?*

E kettő egymást kizáró ellentétpárként egyértelműen leszűkíti konfliktus és demokrácia viszonyának értelmezhetőségét. Helyette viszont előterjeszhető egy másik variáció is, ilyenformán: bár a vita képes elkerülni az erőszakot (ezzel a politika konszenzusmodelljéhez sorolható), de nem szükségszerűen kerüli el a döntést (ezzel a politika realista felfogásmódjai közé sorolható). A vita nem feltétlenül jelent

⁵ Lásd ehhez pl. M. Edelman klasszikus elemzését, Edelman 1998.

⁶ Mouffe és a decizionizmus témájához lásd Honig 2007: 2.

⁷ Az i. e. V-IV. századi Athén, lásd Loraux 2002.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

racionális meggyőzést, sokkalta hangsúlyosabbak az identitás- és közösségteremtő jegyei; utóbbinak köszönhetően az elköteleződések és a politikai választási lehetőségek megjelenését segíti elő. Vagyis a vita funkciója nem a legjobb döntés, hanem a választási lehetőségek hosszú távú fenntartása.

Ennek kifejtéséhez érdemes Chantal Mouffe egy szöveghelyéhez fordulni (Mouffe 2005, 2011). Úgy érvel, hogy a szenvedélyek vagy a társulási ösztön szerves részét képezik a politikának, tehát az identitás, a mozgalmiság, az ezzel járó konfliktusok, az elköteleződés vagy egyszerűen csak a pártos politika és a szakértáborosdi a politikának szükségszerű velejárója. Érvelése szerint a kérlelhetetlennek tűnő konfliktusokat a parlamentáris rendszer az, ami képes lehet domesztikálni, az ellenségből ellenfelet csinálni, az antagonizmust agonizmussá transzformálni. Bár ez az intézményi válasz nehezen nevezhető elméleti invenciónak (lásd pl. Marres 2007), az általa hozott egyik érv – a szavazás mint a halálról való lemondás – mégis figyelemre méltó. Idézi Canetti: „A parlamenti választó dolga nem más, mint a helyszínen kitudakolnia a két csoport erejét. Ezt nem elég előre tudni. Lehet az egyik pártnak háromszázhatvan, a másiknak csak kétszáznegyven képviselője: a *szavazás* az a döntő pillanat, amelyben a felek valóságosan *megmérkőznek* egymással. A szavazás a véres összecsapás maradványa: menete sokrétű, van benne fenyegetés, szitok, fizikai hevílet (...). De a szavazatszámllálással vége a csatának. Ezeknek a cselekményeknek az ünnepélyessége onnan ered, hogy a sokaság lemondott a halálról, mint a döntés eszközéről. Minden egyes szavazólap mintegy félretolja a halált. Amit pedig a halál learatott volna, azaz az ellenfél erejét, az gondosan följegyeztetik mint szám” (Mouffe 2005/2011, Canetti 1991: 192–194).

A parlamenti többségi szavazás egészen egyszerűen lezárja a vitát. A szavazatok megszámlálása véget vet a csatának; nem a vér, hanem a számolás az, ami dönt. A politikai konfliktusoknak történeti léptékben ez pacifikálása, olyan intézményrendszer kialakítása és működtetése, amelyik döntést jelent, de nem erőszakot. Vagyis a vita és a kérlelhetetlen konfliktusok lezárása, a döntés, bár nem egyetértésen alapul, hanem eltérő igazságosságmérceken, és episztémikus korlátai vannak, de – a végső, radikális és konkrét értelemben – mégsem erőszakos.

Ehhez hozzá lehet tenni a klasszikus retorika alaptézisét: azt, hogy a vita soha nem csak a vitapartnereknek szól, hanem a közönségnek. Embereket szólít meg: támogatókat keres; és valóban érdemes figyelembe venni azt a kapacitását, hogy formálja az egyének és csoportok identitását. Ebben az értelemben pedig a lényege nem az ésszerűség, a következetes döntés vagy a konszenzus, még ha ezt okkal lehetne elvárni egy sor esetben. Egészen egyszerűen a hatásai hosszabb időtávon érvényesülnek. Nem az adott konkrét vita, hanem annak csoport- és identitásformáló hatása a döntő. Az, hogy a politikai nyilvánosságban e formáló hatású konfliktusok során mi látszik, és az hogyan jelenik meg, hat az egyéni elköteleződésekre – ideértve a politikától való elfordulást is. Ezek a formák és elköteleződések pedig arra hatnak, hogy

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

mik fognak felbukkanni alternatívakként a következő parlamenti választásokon. Ez viszont fontos; bár a kortárs demokráciának különféle szubsztantív-normatív kritériumot lehet adni, az egyik az az adaptív kapacitás, ami a kihívások közepette is képes fenntartani magát a demokratikus rendet.

A demokrácia határai

Mindazonáltal a konfliktusok határait vagy intenzitására irányuló kérdés mégis fontos, és itt elsőre paradoxnak tetsző módon nemcsak a felső, hanem az alsó intenzitáshatárról is szó van. Erre térek rá a következőkben Mouffe politikaelméletén keresztül, aki a politika egyik legradikálisabb konfliktuselvű felfogásából indul ki, amikor elfogadja a schmitti barát/ellenség-megkülönböztetést a politikai kritériumául. De ez „másodlagos minőségű” (lásd Beckstein 2011: 39–40) kell, hogy legyen, a barát/ellenség helyett barát/ellenfél formát kell öltetnie, méghozzá szükségszerűen. Nemcsak azért, mert elfogadja és támogatja az államon belüli pluralizmus lehetőségét, vagy mert ezzel a demokrácia egy „realisztikus” elméletét nyújthatja (i. m. 37), hanem mert demokráciaelmélet kíván lenni. Ezzel elfogadja, hogy a demokratikus alapértékeket illetően mégis lennie kell konszenzusnak a politikai közösségen belül (Knops 2007: 116).

A konfliktusok határait irányuló kérdés nemcsak úgy közelíthető meg, hogy melyek a demokratikus rend fenntartásához feltétlenül szükséges értékek, amelyeket el kellene fogadni, hanem a határok kijelölése felől is. Ebben az esetben az állítás tehát az, hogy a demokráciának vannak határai, maga a demokrácia pedig úgy értendő, mint ami képes helyt adni nemcsak a valódi pluralitásnak, hanem a konfliktusnak is.

Az első határ a depolitizáltság vagy depolitizálás. A konszenzusközpontú politika képes lehet arra, hogy marginalizálja a disszonáns hangokat. Veszélyeztetett, hatalmi potenciál nélküli kisebbségekről is szó lehet, de nem szükségszerűen. A hatalommal nem, de hatalmi potenciállal rendelkező csoportok hatalmi részessé tételének egyik stratégiája ugyanis a populizmus (lásd Urbinati 1998). Mouffe szerint az alternatív lehetőségek tartós elhallgattatása az „elnyomott visszatéréshez” vezet (lásd pl. Mouffe 2000: 114), ahhoz, hogy az elhallgattatott hangok más csatornákat keresnek a megnyilatkozásra, például az erőszakot (Mouffe 2000: 105; 2005).

A konszenzuselvű politika nem teszi lehetővé, hogy olyan identifikációs lehetőségek alakuljanak ki, amelyek a demokratikus értékeket támogatják (lásd Mouffe 1993: 54, 2000: 104–105 stb.). Ez a magatartás (konszenzusorientáció, a pusztán kormányzó és/vagy operacionalizált, egyezkedő politika, harmadik út stb.), azt sugallja, hogy a politikusok félnek az érzelmektől. Márpedig a politika jelentős részt érzelmeken alapszik. Ezek hiánya a politikától, politizálástól való eltávolodást eredményezi, és erodálja a demokratikus legitimitást (lásd Mouffe 2000: 104, 111). A konszenzus tehát nem megerősíti, hanem meggyengíti a demokrácia alapjait.

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

A másik határ a konfliktus intenzitásának felső határára kérdez rá. Arra, hogy mi fogadható el egy demokráciában és mi nem, azaz melyek azok a feltételek, amelyek között a demokrácia fenntartható és nem semmisül meg. Mivel a politikának mindig vannak aktorai, akik viszonyaikat és identitásukat jellemzően egymáshoz képest alakítják ki, a kérdés szubsztantíve az, hogy ezek milyen tulajdonságokkal rendelkeznek. Ez normatív kérdés is, mivel e tulajdonságok a demokrácia fennmaradásának kritériuma alapján vannak megítélve. Mouffe (és mások)⁸ feltevése szerint a döntő kérdés az, hogy a politikai ellenfeleiket legitim szereplőknek ismerik-e el vagy sem.

A pluralitás feltételeinek megőrzése érdekében meg kell húzni a határt aközött, ami a demokratikus politizálásba belefér, és aközött, ami már nem (lásd pl. Mouffe 2000: 99–100). Ez az ellenfél és az ellenség közötti megkülönböztetést jelenti: „Amennyiben elfogadtuk, hogy a politikaira szükség van, és hogy az antagonizmus eltörölhetetlen része a világnak, azt szükséges megvilágítanunk, hogyan lehetséges ezen körülmények között létrehozni és fenntartani a plurális demokratikus rendet. E rend az »ellenség« és az »ellenfél« megkülönböztetésén alapszik. Megköveteli, hogy az adott politikai közösségen belül az ellenfelet ne legyőzendő ellenségnek tekintsék, hanem olyan ellenfélnek, akinek a létezése legitim és tolerálandó. Harcolunk az eszméi ellen, de nem kérdőjelezzük meg a jogát arra, hogy megvédje azokat. Az ellenség kategóriája nem tűnik el, hanem áthelyeződik. Azokra vonatkozik, akik nem fogadják el a demokratikus »játékszabályokat«, és akik ennél fogva kizárják magukat a politikai közösségből” (Mouffe 1993: 4). Az ő „[i]gényeiket a demokratikus állampolgárok »közösségéből« belül nem lehet legitimnek tekinteni, mivel egyet nem értésük nem pusztán rangsoroló, hanem fundamentális jellegű.”⁹

A politikai közösségen belül a megkülönböztetések lehetségesek ugyan, de nem minden formában. Pontosan az a kérdés, hogy milyen megkülönböztetések lehetségesek. A demokratikus politikának tehát nem lehet célja a konfliktusok eltüntetése, legalábbis anélkül, hogy az ne veszélyeztetné a demokratikus értékeket és rendet; mindazonáltal ennek megvannak a határai. Ami fontos azonban, hogy a konfliktusok elismerésére szükség van ahhoz, hogy egy politikai közösség ténylegesen plurális legyen. Vagy megfordítva, ahol tagadás alá kerül a konfliktusok értékessége, ott az azt megalapozó pluralitás is leértékelődik.

Mouffe szerint a hagyományos liberális elmélet miután megállapítja „a pluralizmus tényét”, egyből azon procedúrákat keresi, amelyekkel konszenzusra juttathatja, és ezzel eltörölheti azokat. Szerinte a pluralizmus nem egyszerűen empirikus „tény”, hanem felszámolhatatlan „axiológiai alapelv” (Mouffe 2000: 19). De kiemeli, hogy nem támogatható a „határok nélküli (...) extrém pluralizmus” sem, mivel abból hi-

⁸ Mouffe-éhoz nagyon hasonlóan érvel Murray Edelman is (1998), ahogyan azt Laclau és Mouffe politikai diskurzuselméletének egyik elemzője is megjegyzi (Torfing 1999: 121).

⁹ Idézi: Norval 2000: 230.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

ányzik a politikai. Az a fajta extrém pluralizmus, amely minden identitást elismer, politikán kívüli vagy nem-politikai, mert itt minden lehetséges, és nincsen érdemi megkülönböztetés.¹⁰

Más szavakkal szólva, a kizárást, határvonást el kell ismerni a politikai közösség egésze viszonyában, de az egyes partikuláris identitásokat illetően is. Vagyis el szükséges fogadni azt, hogy nem létezhet politika határvonás nélkül, a hatalmi viszonyrendszereken kívül. Innen kezdve a tulajdonképpeni kérdés nem a különbségek elsimítására, a konszenzusra fog irányulni, hanem a konfliktusok típusára vagy jellegére. A politikából a különbségek és a konfliktus eltüntethetetlenek. Konfliktus és demokrácia viszonyában a kérdés elsősorban a politikai határookra vonatkozik, mert az teszi lehetővé az együttélés lehetőségét ugyanazon politikai közösségen belül.

Összegzés

Kétségtelen, hogy a kompromisszum, illetve a konszenzus mellett is komoly érvek szólnak. Bizonyos mértékű konszenzust például az előbbi, agonisztikus elmélet is igényel, elköteleződést a demokratikus rend alapvető értékei iránt (lásd pl. Mouffe 1993: 65, 83). Továbbá a kompromisszum melletti legfontosabb érv az, hogy vannak olyan konfliktusok, amelyek a közösségi lehetőségeket megsemmisítik, ezek pedig nem tekinthetők jónak. Más szóval, mindkettő variáció vagy megkülönböztet, vagy levezethető belőlük a konfliktusok két típusának elkülönítése, az, hogy léteznek jó és rossz konfliktusok. A kompromisszum fogalmának egy lehetséges középpontja pedig még csak nem is szükségszerűen tünteti el a konfliktusokat a politikai életből. A kompromisszumhoz ugyanis először arra van szükség, hogy a felek egyetértsenek abban, hogy nem fognak egyetérteni; más megfogalmazásban egyetértének abban, hogy fenntartják az ellentmondás terét, azt a teret, amelyben majd ütközni fognak.

Mindazonáltal e válaszok az intenzív politikai konfliktusok mérséklésére szólítanak fel. A helyzet viszont az, és erre John Stuart Mill, Szabó Márton és Chantal Mouffe itt idézett nézetei mind például szolgálnak, hogy komoly érveink vannak arra nézve, hogy a konfliktusok hasznosak és fontos szerepet töltenek be a politikai élet szervezésében. Sőt ennél jóval többről van szó. A konfliktus, melyeknek teoretikus értékű diszkurzív fogalma a vita, nem egyszerűen fontos, hanem konstitutív a politikai életben. A jó és a rossz vita, valamint konfliktus elkülönítése persze mindig normatív alapú lesz, a minősítésnek pedig változó jelentésű kritériumot lehet adni (például attól függően, ki mit ért a politikai közösség, a demokrácia, a vitatér fennmaradása alatt), de annak az elfogadását jelent(het)ji, hogy a konfliktusok – és a konfliktusokat

¹⁰ Az extrém pluralizmus állapotában a „hatalmi viszonyok és az antagonizmusok eltűnnek, és az a tipikus liberális illúzió marad meg a számunkra, hogy lehetséges pluralizmus antagonizmus nélkül.” Mouffe 2000: 20.

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

lehetővé tevő pluralitás – elismert, és hogy emellett mégis szükség van arról gondolkodni, hogy eme ütközéseknek van egy fenntartásra és gondozásra szoruló kerete vagy tere. Mindez pedig azt is sugallja, hogy a demokratikus politikában a konfliktus és a kompromisszum/konszenzus viszonya dinamikus, de alapos okunk van azt gondolni, hogy mindkettőre szükség van.

Irodalom

- Ankersmit, F. R. (2002): *Political Representation*. Stanford University Press, Stanford
- Arisztotelész (1982): *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Gondolat, Budapest
- Balázs, Z. (2014): Political theory in Hungary after the regime change. In *International Political Anthropology*, 7(1): 1–22.
http://real.mtak.hu/21829/1/2014_1_3_Balazs.pdf (utolsó letöltés: 2016. 03.10.)
- Beckstein, M. (2011): The dissociative and polemical political: Chantal Mouffe and the intellectual heritage of Carl Schmitt. In *Journal of Political Ideologies*, 16(1): 33–51.
- Canetti, E. (1991): *Tömeg és hatalom*. Ford. Bor Ambrus. Európa, Budapest
- Deveaux, M. (1999): Agonism and pluralism. In *Philosophy & Social Criticism*, Vol. 25(4): 1–22.
- Edelman, M. (1998): Politikai ellenségek konstruálása. Ford. Erdei Pálma. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsoveg, Budapest: 88–123.
- Gutmann, A. – Thompson, D. (2010): The mindset of political compromise. In *Perspectives on Politics*, 8(4): 1125–1143.
- Honig, B. (2007): Between decision and deliberation: Political paradox in democratic theory. In *American Political Science Review*, 101(1): 1–17.
- Kerferd, G. B. (2003): *A szofista mozgalom*. Ford. Molnár Gábor. Osiris, Budapest
- Knops, A. (2007): Debate: Agonism as deliberation – On Mouffe's theory of democracy. In *The Journal of Political Philosophy*, 15(1): 115–126.
- Loraux, N. (2002): *The Divided City: Memory and Forgetting in Ancient Athens*. New York: Zone Books
- Mill, J. S. (1980): *A szabadságról. Haszonelvűség*. Ford. Pap Mária. Magyar Helikon, Budapest
- Marres, N. (2007): A different kind of political realist. In *Area*, 39(1): 133–134.
- Mouffe, C. (2000): *The Paradox of Democracy*. London – New York: Verso
- Mouffe, C. (2005): *On the Political*. New York – London: Routledge

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

- Mouffe, C. (2011): A politika és a politikai. Ford. Horváth Szilvia. *Századvég*, 60: 25–47.
- Mouffe, C. (1993): *The Return of the Political*. London – New York: Verso
- Mouffe, C. (2008): Democratic politics and the dynamics of passions. In Kari Palonen – Tuija Pulkkinen – José María Rosales (eds.): *The Ashgate Research Companion to the Politics of Democratization in Europe*. Farnham – Burlington: Ashgate: 89–100.
- Norval, A. J. (2000): Trajectories of future research in discourse theory. In David Howarth – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis (eds.): *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, Hegemonies and Social Change*. Manchester: Manchester University Press: 219–236.
- Norval, A. J. (2004): Hegemony after deconstruction: The consequences of undecidability. *Journal of Political Ideologies*, 9(2): 139–157.
- Palonen, K. (2008): Speaking pro et contra: The rhetorical intelligibility of parliamentary politics and the political intelligibility of parliamentary rhetoric. In Suvi Soininen – Tapani (eds.): *The Parliamentary Style of Politic*. Helsinki: The Finnish Political Science Association: 82–105.
- Platón (2007): *Prótagorasz*. Ford. Bárány István. Atlantisz, Budapest
- Steiger, K. (szerk.) (1993): *A szofista filozófia: Szöveggyűjtemény*. Ford. Steiger Kornél et al. Atlantisz, Budapest
- Szabó M. – Szűcs Z. G. (2014): A politikatudomány nyelve. In Szabó Márton: *Kötőjelek. Írások tudományról, politikáról, közéletéről*. L'Harmattan, Budapest: 27–38.
- Szabó M. (2003): A politikai vita tudományos státusa. In Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. L'Harmattan, Budapest: 202–214.
- Szabó M. (2014): Ellenfél és ellenség a politikában. In: Szabó Márton: *Kötőjelek. Írások tudományról, politikáról, közéletéről*. Budapest, L'Harmattan: 219–231.
- Torring, J. (1999): *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek*. Blackwell: Oxford: Malden
- Turja, T. (2008): Styles of parliamentary speech in the plenary sessions of the Parliament of Finland. In Suvi Soininen – Tapani Turka (eds.): *The Parliamentary Style of Politics*. Helsinki: The Finnish Political Science Association, 155–183.
- Turner, B. P. (2010): John Stuart Mill and the antagonistic foundation of liberal politics. In *The Review of Politics*, 72: 25–53.
- Urbinati, N. (1998): Democracy and populism. In *Constellations*, 5(1): 110–124.

Neo-hobbesiánus demokrácia*

A modus vivendi elmélete és a demokratikus legitimitáció

PAP MILÁN

Nemzeti Közszerződési Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont;
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

ABSZTRAKT

A kortárs politikaelméletben a rawlsi liberális konstruktivizmust az elmúlt években a politikai realizmus elméletei vették kritikai ösztűz alá. A realista liberalizmus egyik fő teoretikusa, John Gray a társadalmi együttélés olyan neo-hobbesiánus modelljére helyezi a hangsúlyt, amely a politikai élet alapvetően konfliktusos voltából indul ki; a társadalmi értékek és életformák gyakorta előforduló összemérhetetlenségét feltételezi a modern multikulturális társadalmakban. Az ilyen értelemben vett értékpluralizmus kontextusában a politikai realisták a modus vivendi eszméjét fogalmazzák meg. Posztmodern elméletként a modus vivendi inkább egy pragmatikus és eljárásaiban nyitott teória, szemben a deontológiai morális elvekre alapozott filozófiai konstrukciókkal. A modus vivendi elméletének kidolgozója a társadalmi csoportok békés együttélésének és a politikai közösség egy morális minimumának teoretizálására tesznek kísérletet. Az elmélet nagy hiányossága azonban, hogy nem számol a demokrácia eszméjével, ami viszont két okból is hasznos lehet a modus vivendi teóriájára tekintettel. Először is, a mai politikai rendszerek elképzelhetetlenek, vagy minimum botrányosak, a demokratikus legitimitáció valamely formája nélkül. Másrészt pedig, számot kell vetnünk a különböző liberális projektek, úgy is, mint a liberális multikulturalizmus kimerülésének. Az alkotmányos védelem mellett a demokrácia védelme azzal is jár, hogy hogyan tud az egyes kultúrák és egyéb társadalmi csoportok között egyensúlyt teremteni a modern társadalmakban. Írásomban arra teszek kísérletet, hogy a demokratikus legitimitáció fogalmát a modus vivendi elméletének fényében világítsam meg.

KULCSSZAVAK: politikai realizmus, pluralizmus, demokrácia, legitimitáció, társadalmi együttélés

ABSTRACT

Neo-Hobbesian democracy: the theory of modus vivendi and democratic legitimacy

In political theory, the criticism of Rawlsian constructivist liberalism has been articulated in theories of political realism. John Gray, one of the promoters of realist liberalism, recommends a neo-Hobbesian way of social coexistence which is based on the conflictual and antagonistic idea of political life. It takes social values and forms of life as incommensurable in modern multicultural societies. Taking value-pluralism and its conflicts seriously, a theory of modus vivendi has been articulated among realist political thinkers. Being a post-liberal (or post-

* Jelen tanulmány *A realizmus paradoxonja* (NKFIF K 117041) című OTKA-kutatás keretében készült. A szöveggel kapcsolatos hasznos megjegyzéseikért köszönettel tartozom a projekt résztvevőinek: Balázs Zoltánnak, Gyulai Attilának, Illés Gábornak, Mándi Tibornak és Szűcs Zoltán Gábornak.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

Enlightenment) theory, modus vivendi is more a practice oriented and open-ended theory than philosophical constructions based on high morality. Modus vivendi theorists make an emphasis on the peaceful co-existence of social groups and a moral minimum of the political society. One of the deficiency of the theory is that it says not much about democracy, though it would be highly useful according to two contextual considerations. On the one hand, a modern political system would be impossible or outrageous without any form of democratic legitimacy. On the other hand, there is an exhaustion of the liberal project(s) and the societies featured by multicultural prosperity. Besides constitutional protection, defending democracy in this new context means balancing between cultural and other value-oriented groups in modern societies. In my paper, I make an attempt to examine the concept of democracy in the light of modus vivendi theory.

KEYWORDS: *political realism, pluralism, democracy, legitimacy, peaceful co-existence*

Bevezetés

Az itt következő írás olyan szempontok szerint vizsgálja a demokrácia működését, amely igyekszik tudomásul venni egyrészt a racionalista elméletek megvalósíthatósága, másrészt az emberi szociabilitás korlátait. A politikai realizmus egy olyan demokráciaértelmezését kívánom nyújtani, amely a politika alapvető kondíciójaként fogja fel az érdek- és értékütközéseket különböző társadalmi csoportok között, illetve e csoportok között kimunkálható kompromisszumot, mint elsődleges politikai célt határozza meg. Tehát, éppen azokat a hangsúlyozottan politikai eszközöket próbálom a figyelem középpontjába emelni és a létező demokrácia működését magyarázó elméletként felmutatni, amelyek esetlegesen hatnak egy filozófiailag megalapozott kortárs demokráciaelmélet számára.

A kortárs demokráciaelméletek többsége nem az általam felvázolt, szkeptikus és neo-hobbesiánus¹ jelzőkkel méltán illehető utat választja, hanem a demokrácia

¹ E tanulmányban nincs módom elméletörténeti fejtegetésekben visszanyúlni Thomas Hobbes (és a Leviatán) politikaelméletehez. Rövid magyarázatra szorul azonban a címben is felvetett neo-hobbesiánus demokráciajelző. A neo-hobbesiánus elmélet kortárs művelői, ilyen a későbbiekben sokszor emlegetett John Gray és John Horton, a politika céljának, Hobbeshoz hasonlóan a társadalmi békét tekintik. Egyet-értenek a kora újkori angol filozófus antropológiai állításával, amelyet a Leviatán oldalain vezetett le: „A békére ösztönző emberi érzelmek a halálfélelem, a kényelmes élethez szükséges dolgok iránti vágy, valamint az a remény, hogy e dolgokat szorgalommal meg lehet szerezni. Az értelem pedig a béke előnyös alapelveit sugallja, amelyeknek jóvoltából egyetértésre juthatunk egymással.” (Hobbes 1970 [1651]: 110). Illetve irányadónak vélik Hobbes azon kijelentéseit is, amelyek béke és biztonság szavatolását a politikai szuverén feladatává emelik: „A szuverén képviselő – akár király, akár gyülekezet – feladatkörét az a cél határozza meg, amelynek érdekében a szuverén hatalmat ráruházták, nevezetesen hogy a nép biztonságáról gondoskodik. [...] De *biztonságon* itt nem csak az élet pusztá megoltalmazása értendő, hanem annak mindazon kellemetességei is, amelyeket törvényes tevékenységgel, az állam veszélyeztetése vagy megkárosítása nélkül bárki megszerezhet magának.” (kiem. az eredetiben) (Hobbes 1970 [1651]: 283). Sőt, e biztonsággal és békével szemben támasztott követelmények az állampolgárokra nézve egyenlő elbírálásban vélik felfedezni a politikai igazságosság kritériumát: „A nép biztonsága a szuverén hatalom

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

racionalista-normatív megalapozására törekszik. Korunk demokráciaelméletei oly szövevényes fogalmi és elméleti hálózatot hoztak létre, hogy abban csak a politikaelmélet akadémiai ismerői képesek eligazodni (Buchstein – Jörke 2007: 186–189). Talán nem hangzik túlzásnak az utóbbi kijelentés, ha meggondoljuk, hogy egy 2014-ben lezárt kutatás szerint mintegy 507 különböző demokráciafogalom létezik a tudományos életben (Gagnon – Chou – Ecran – Navarria 2014). E fogalmak többsége különböző elméleteket és leírásokat tartalmaz arról, hogy milyen, vagy milyennek kellene lennie korunk demokráciájának, a kisközösségi döntéshozattól egészen a kozmopolita világdemokrácia modelljéig. Nyilvánvaló, a demokratikus legitimitás hivatkozásrendszere nélkül ma nem képzelhető el politikaelméleti „épitmény”, ugyanakkor vitatott, hogy az elmélet mely racionális, vagy egy megengedőbb kifejezéssel igazolható alapokra építhető. A kései modernség korszakában ez utóbbi leginkább a politikai értékválasztás kérdésévé vált.

A különböző demokráciaelméletek és demokráciafelfogások egymás mellett vagy egyenesen egymás ellenére történő létezése újabb kérdéseket vet fel az alapvetően meliorista és univerzalista liberális demokrata igényekkel szemben. A liberális hagyomány egységének szétbomlása, ahogy John Gray feltételezte a kilencvenes évek elején, az utóbbi két jellemző elhomályosulására vezethető vissza, a szabadság és egyenlőség továbbra is meghatározó eszméi mellett (Gray 1996). Ha azonban ez így van, a szabadságot és egyenlőséget az értékek univerzális összemérhetetlensége tekintetében kell újragondolnunk, amely vállalkozást Gray posztliberalizmus pluralizmusként ír le (Gray 2007a). Ebben a helyzetben pedig a demokrácia elsősorban nem az univerzális társadalmi jobbítás eljárásaként, hanem a társadalmi kompromisszum eszméjeként és kereteként jelenhet meg.

A következő oldalakon kifejtett gondolatmenetemet a politikai realizmus és a demokrácia realista értelmezéseinek rövid bemutatásával kezdem. Mindezt azért tartom fontosnak, hogy rámutassak azokra a hasonlóságokra, sőt egyezésekre, amelyek a demokrácia minimalista és a demokrácia agonisztikus felfogásai, illetve a modus vivendi neo-hobbesiánus elmélete között fennállnak. A második részben az értékpluralizmus metaetikai felfogását és kapcsolódási pontjait mutatom be John Gray az ezredfordulón született leírása alapján (Gray 2000). Gray egy olyan álláspontot képvisel, amely számol a társadalmi értékek összemérhetetlenségével, illetve az eltérő értékek konfliktusával. E konfliktusok teszik számára szükségessé azt a politikai megoldást, amelyet idézett könyve végén modus vivendiként mutat be. Így a politika elsődleges feladata az értékpluralizmus kontextusában zajló konfliktusok elsímítása, egy a társadalom, vagy a politikai közösség többsége számára elfogadha-

---

birtokosától vagy birtokosaitól megköveteli, hogy a nép minden rétegének egyenlő igazságot osszanak, vagyis hogy mind a gazdagok és hatalmasok, mind a szegények és névtelenek igazságot kapjanak, ha jogtalanság érte őket [...] (Hobbes 1970 [1651]: 290).

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

tó kompromisszum létrejötte. Ebben a modellben vetődik fel a demokrácia eszméjének státusza. A negyedik részben amellett igyekszem érvelni, hogy a modus vivendi elmélete nem, hogy tagadná a demokratikus eszme hasznosságát, de megoldást jelenthet a modus vivendi elméletében problematikus pontként felvethető legitimitás problémájára is. Ehhez szükség van a modus vivendi John Horton által tételezett pragmatikus felfogásának bemutatására, amely a kompromisszum mindennapi politikai formáit állítja előtérbe (Horton 2007; Horton 2010; Horton 2011). A demokratikus legitimitáció alapján felfogott modus vivendi egyrészt elhatárolható a politikai elitizmus hatalmi felfogásától. Egyúttal azonban egy másik határvonalat is szükségessé tesz: azokat az értékeket és életformákat zárja ki, amelyek lehetetlenné teszik a modus vivendi célját, a békés és biztonságos életet. Végül, az utolsó részben a demokratikus legitimitációra alapozott modus vivendi időszerűségére kívánom felhívni a figyelmet mint a posztmodern kondíció realista politikai törekvésének egy fajtájára.

Írásom nem vet számot az itt megjelenő elméletek kritikai vizsgálatával. Konstruktivista szellemben viszonyul a politikai realizmus egyik felvetéseként a kortárs szakirodalomban megjelenő elméletéhez. E szöveg alapvetésként szolgál egy később tágabb keretekben kifejtendő gondolatmenethez.

Politikai realizmus és demokrácia

John Rawls *Az igazságosság elmélete* című műve a hetvenes évek közepe óta orientálja a nyugati politikaelméleti gondolkodást. Elmélete már a hetvenes évek közepére a kortárs liberalizmus politikafilozófiai alpművévé emelkedett, egyúttal magára zúdítva a filozófiai kritikák özönét is. Függetlenül attól, hogy Rawls a következő évtizedekben hogyan változtatta meg elméletét e kritikák hatására, a vele foglalkozó irodalom folyamatosan bővült. John Rawls halála után több mint egy évtizeddel is kiindulópont a politikafilozófiai diskurzusban.² A politikai realizmus kortárs elméletei is Rawls filozófiai kiindulópontját állítják kritikájuk középpontjába, ugyanakkor e kritikán keresztül a politika, illetve erkölcs és politika viszonyának újragondolására tesznek kísérletet.³

² Mára már szinte lehetetlenné vált egy átfogó, Rawls politikai és morálfilozófiáját tárgyaló írások bibliográfiáját megalkotni a róla szóló irodalom kiterjedtsége miatt. A Rawls-irodalom súlyát azonban így is jól jelzi a Samuel Freeman vagy a Thomas Pogge által összegyűjtött művek listája: Freeman 2003: 524–556 és Pogge 2007: 199–214.

³ A kortárs realista politikaelmélet két klasszikus műve Bernard Williams posztumusz megjelent tanulmánygyűjteménye (Williams 2005) és Raymond Geuss rövid, de annál tartalmasabb kötete (Geuss 2008). A kortárs elméleti irányokról hasznos összefoglalót nyújt William Galston írása (Galston 2010) és Matt Sleat könyvének bevezetője (Sleat 2013: 45–88).

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

A rawlsi politikafilozófiát a realisták elsősorban annak moralista kiindulópontja miatt támadják, ami részükről ugyan nem jelenti a morális szempontok teljes elvetését a politikában. A moralista megközelítés egy olyan nézőpontot jelöl, amely a politika és a társadalmi együttélés a priori alapjává teszi a racionális ész által kimunkált morális elveket. A moralista megközelítés így egy ideális politika- és társadalomképet jelenít meg, azzal a céllal, hogy mérceként szolgáljon egy nem ideális politikai világnak.⁴ A politikai realizmus szerzői ezzel szemben amellet érvelnek, hogy a politika nem érthető, és ebből adódóan nem mérhető, pusztán az említett morális elvek alapján. Így a Rawls által megfogalmazott igazságkritériumok eltávolítanak a politika, illetve politika és erkölcs kapcsolatának megértésétől.⁵

A realisták szerint a politika rendelkezik olyan fokú autonómiával, amely vonzásterében egy sajátos, nem mindig a tiszta ész által kimunkált moralitást képes felmutatni. E sajátos politikai moralitás sosem fog megfelelni a deontológiai erkölcsi elveknek, hanem számos alkalommal a konzekvencializmus és a pragmatizmus terépre csúszik át. E vélekedés visszavezethető a realista gondolkodás antiutópikus, historista jellegére és az emberi természet korlátozottságába vetett hitére. A kortárs realisták által körvonalazott kánon a politikai gondolkodás történetének azon szerzőit igyekszik felidézni, akiket az antropológiai pesszimizmus, a történeti szellem és az eszmei társadalmak megvalósíthatóságával szembeni kételkedés jellemez.⁶ Így kerül egymás mellé Thuküdidész és Szent Ágoston, Machiavelli és Hobbes, Hume és Tocqueville, Weber és a korai elitelméletek szerzői.

A politikai realizmus elméletei mindezek mellett nem kívánnak megállni a politika deskriptív meghatározásánál, hanem többnyire e deskriptív alapokra helyezett normatív elmélet kimunkálását célozzák meg. Ez az eljárás a politikában elérhető célokra korlátozza a realizmus normatív politikaképét, szemben az általuk utópikusnak vélt célokkal, mint a rawlsi igazságosság eszméje. A politikai realizmus tehát nem a meglévő hatalmi konstellációk igazolására vállalkozik, azt állítva, hogy az a politika megfellebbezhetetlen valósága, hanem e vélt valóságelemek és a tisztán elvi alapú normativitás között próbál egyensúlyozni. A politikai realisták számára a politikai cselekvés nem lehet teljesen autonóm, de nem is teljességgel az adott társadalmi struktúra rabja: kontextualisták kívánnak lenni, ugyanakkor nem feledkeznek meg az egyéni politikai kvalitásokról, amelyek a vezető személyével szembe állítanak. A politikáról és társadalomról való egyéni tudást korlátozottként fogják fel, politikai célként pedig nem egy jól berendezett társadalmat vizionálnak, hanem olyan,

⁴ Rawls e szándékot *A népek joga* című kései munkája gondolatmenetében teszi explicitté (Rawls 2008).

⁵ A rawlsi és az analitikus politikafilozófia politikaképének átfogó realista kritikájáról lásd Glen Newey monográfiáját (Newey 2001).

⁶ A realista elmélettörténeti kánon szerzőinek nem teljes körű bemutatását lásd a Szűcs Zoltán Gábor és Gyulai Attila szerkesztette tanulmánykötetben (Szűcs – Gyulai 2016).

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

a politikai közösség létezése szempontjából szükségletként megjelenített értékeket, mint a legitim hatalomgyakorlás, a rend, a béke és biztonság.

A politikai realizmus kritikája elsősorban a racionalista liberalizmust és a rawlsi elméletet veszi célba, ugyanakkor a demokrácia és a liberális demokrácia eszméjére már kevésbé reflektál. Kétségtelen, a demokrácia mint eszme szerteágazóbb és nehezebben körülhatárolható, mint a rawlsi elmélet egyes elemei. A demokrácia realista kritikájához valóban egy hasonlóan kimunkált demokráciaelmélet jelenti az alapvető feltételt, ennek hiányában viszont a kritika a kortárs demokrácia eszméjének olyan előfeltevéseire szorítkozhat, amelyek az eltérő demokráciaértelmezések közös kiindulópontját jelentik. A demokrácia ilyen kortárs előfeltevései közül például a politikai akaratformálás egyenlősége, a politikai tudás egyenlő eloszlása, a demokratikus úton aggregált közjó fogalma és a demokratikus eljárások által kimunkált társadalmi-közösségi konszenzus támadhatósága merülhet fel.

Amennyiben realista kritikaként tekinthetünk ezen elemek kritikájára, azt olyan szerzők műveiből olvashatjuk ki, akik kevésbé tartoznak a realista kánonhoz vagy a politikai realizmus fősodratú szerzőihez. Olyan teoretikusokról és irányzatokról van szó, akik előbb képviseltek egy, a klasszikus demokráciafelfogástól eltérő demokráciaértelmezést, és csak később váltak fontossá a kortárs realista politikaelmélet számára. Ilyen teoretikus irányzat Joseph Schumpeter és az elitista demokráciafelfogás (Schumpeter 1987; Körösi 2016), vagy a teljesen eltérő eszmei környezetből érkező, Chantal Mouffe, Ernesto Laclau, Bonnie Honig és William E. Connolly nevével fémjelzett agonista demokrácia elképzelése (Mouffe 2000; Mouffe 2005; Laclau 2011; Honig 1993; Connolly 2005; Horváth 2016).

Az említett szerzők írásai kapcsán körvonalazható demokráciakritika az, amely egy platformra hozza őket, e kritikából levezetett normatív következtetések azonban teljesen eltérő irányokba mutatnak. Így Schumpeter elmélete egy minimalista és institucionalista felfogásba torkollik, míg az agonisztikus elméletek a demokrácia radikális felfogását vázolják normaként. A klasszikus demokráciára irányuló kritikáik azonban a következő elemek mentén körvonalazhatóak.

Először is, a demokráciát nem pusztán a nép uralmaként kezelik, hanem annak sokkal komplexebb működési elveire és formáira mutatnak rá. Elsődleges sajátoságként azt lehet kiemelni, hogy a választók racionális döntéseként nem jöhet létre a közjó, ezt ugyanis megakadályozzák a nem-racionális vagy identitásalapú nézetek. A demokrácia intézményesített versenyen vagy szimbolikus politizáláson keresztül teremthet időleges, a politikai fellépéshez vagy szakpolitikai döntéshez szükséges egységet.

Másodszor a politikai tudás korlátozott és a politika iránt való érdeklődés hiánya miatt a politikai részvétel nem egyenlő alapú. Ez persze nem érinti a politikában való részvétel egyenlő lehetőségét, főként nem a választójogot. Viszont az információhoz való hozzáférés munka- és időráfordítást igényel, ami nem várható el az állampolgá-

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

roktól. A politika különböző szintjein az ebből születő aránytalanságok egyre látványosabban nyilvánulnak meg. Példaként említhetnénk a hivatásos politikus, mozgalmár és a választópolgárok közötti különbséget.⁷

Harmadszor, az elmondottakból következik, hogy a politikai vezetés kiemelten fontos szerepet tölt be a demokráciák életében is. A vezető, a párt, vagy a mozgalom tematizálja a politikát és teremti meg a többség elvét a meggyőzés és a szimbolikus politizálás útján. A politikai többség megteremtésének vállalkozói szellemű felfogása, vagy a populista politika által konstruált „nép” az említett demokráciafelfogások két változatát jelentik.

Negyedszer, a realista kritika szerint a közös céljával kialakuló demokratikus konszenzus csak normatív erővel bírhat. Valójában a demokrácia a politika eredendően konfliktusos természetét nem szüntetheti meg, nem oldhatja fel az érdek- és értéklapú konfliktusokat, csak kezelheti azokat. A schumpeteri elméletben ez a politikai vezetésre, azaz vezetőre vagy pártra hárul, míg az agonista modellben az ellentétek átalakítása válik a politika céljává, egy szélsőségesen antagonistikus konfliktusból kezelhetően agonisztikus állapot kialakításával.

Végül, ötödször, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a klasszikus demokrácia eszmei alapvetésének bírálata egy normatív továbbgondolás során a racionalista és konszenzusalapú modellhez képest korlátozott célokat tűz ki. A schumpeteri modellben ez a politikai rendszer és a váltógazdálkodás fennakadásmentes működése és az olyan anomáliák elkerülése, amelyek polgárháborús helyzethez vagy diktatúrához vezetnek. Az agonista elméletekben pedig a különböző identitásformák felmutatása és a szimbolikus politizálás érvényre juttatása⁸.

A demokrácia realista felfogásai egyaránt szkeptikusak a demokratikus elmélettel, illetve a politikai résztvevők racionalitásával kapcsolatban. Az itt kifejtendő demokrácia mint *modus vivendi* elmélete osztja ezeket a megfontolásokat és abban is egy platformon van az előbb említett szerzőkkel, hogy a politika, így a demokratikus politika célját egy alacsonyabb elvárási szinten jelöli ki, mint a jól berendezett állam teóriái.

⁷ A demokratikus politika eltérő szintjeinek (hivatásos politikus, politikai szervező, politikai aktivista) realista vezetéselméletét kimerítően tárgyalja Andrew Sabl kötete (Sabl 2002). A politikai vezetés realista elméletéről lásd még Mark Philp monográfiáját (Philp 2007).

⁸ Ernesto Laclau ezt plasztikusan fejezi ki magyar fordításban is megjelent kötetében: „Az egyenértékűség lánc konstruálása a töredezett igények szétszórtságából és ezek egyesítése üres jelölökként működő népi pozíciók körül nem totalitárius, hanem éppenséggel egy olyan kollektív akarat konstruálásának feltétele, amely sok esetben mélyen demokratikus lehet. Bizonyosan igaz, hogy egyes populista mozgalmak lehetnek totalitáriusak, (...) de a lehetséges illeszkedések spektruma sokkalta változatosabb annál, mint azt egy egyszerű totalitarizmus/demokrácia szembeállítás sugallja” (Laclau 2011: 189).

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

Értékpluralizmus és a politikai modus vivendi

Mit is jelent a politikai modus vivendi, miért lehet szükséges a politikai életben és hogyan kapcsolódik a demokrácia eszméjéhez? Ezekre a kérdésekre próbálok sorban választ adni, arra számítva, hogy kirajzolódnak egy modus vivendi politikájára alapozott demokrácia körvonalai. Tévedés lenne abból kiindulni, hogy a liberális elméletekkel szemben egy nem, vagy egyenesen antiliberális demokráciaelmélet felé kell tájékozódnunk. Ebből a szempontból a modus vivendi elmélete vállalja a liberális hagyományt, szemben például a radikális demokraták liberalizmust kritizáló populistá tendenciáival. A modus vivendi kiindulópontja a John Gray által az ezredforduló körül felvázolt két liberális hagyomány közötti választás. Gray számára ugyanis a racionalista liberális vonulattal szembehelyezhető egy szkeptikus liberalizmus. Előbbi a karteziánus ész felfogásából és problémáiból indul, és olyan gondolkodók tartoznak hozzá, mint John Locke, Adam Smith, Immanuel Kant, Friedrich von Hayek vagy John Rawls. A liberalizmus másik iránya Hobbeshoz, a francia szkeptikusokhoz, Hume-hoz, részben John Stuart Millhez, illetve Michael Oakeshotthoz és Isaiah Berlinhez kötődik (Horton 2007: 43–44). Lényeges, hogy míg az előbbi irányzat a racionalista észre támaszkodva úgy véli, megalkothatóak univerzális kritériumok egy helyes társadalmi berendezkedéshez, a szkeptikusok számára a politikai élet ilyen konszenzuális elképzelése utópikusnak bizonyul. Utóbbiak szerint, az észelvekre alapozható konszenzussal szemben inkább a társadalmi együttélés kevésbé konfliktusos formáit kell keresni és politikai keretet kell adni az összeütközések kezelésére.

Gray számára a liberalizmus története azzal kezdődik, hogy a XVII. század során felmerül a más vallási értékeket vallók együttélésének lehetősége és megszületik a tolerancia újkori fogalma (Gray 2000: 1–33). Ez a merőben whig történeti narratíva alapján álló törekvés köti össze a liberalizmus két ágát. A liberalizmus e két történeti irányzata azonban az együttélést, és ezzel együtt a toleranciát is eltérően képzelel, s míg a racionalista vonulat számára lehetséges egy átfogó etikai elv megalkotása, amely az emberi értelem segítségével megszünteti a társadalmi szembenállásokat, a szkeptikusok tagadják az ilyen univerzális elv lehetőségét, a konfliktust pedig megszüntethetetlennek tartják. A társadalmi csoportok által vallott értékek ugyanis sokszor, szól John Gray elmélete, inkommenzurábilisak, ami megakadályozza az elméleti konszenzus létrejöttét.

Az inkommenzurábilis Graynél három formában merül fel. Először is olyan értékek kapcsán, amelyek összemérhetetlenek, és a jó életről való elképzeléseket másféleképpen strukturálják. Másodszor, olyan esetekről beszélünk, amelyben az adott értéket eltérő módon interpretálja két társadalmi csoport. Harmadszor pedig, egyes értékek és javak kultúránként eltérő megbecsülésével függ össze. A társadalmi értékek inkommenzurábilis volta fennáll a világ nemzetei között, ugyanakkor a legtöbb társadalmon belül is (Gray 2000: 35–40). Gray szerint a modernséget egyöntetűen jellemzi az értékfelfogások ilyen irányú széttöredezése. Gray a kilencvenes

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

évek eleje óta úgy látja, hogy az univerzalista és meliorista törekvések elhalványodnak a liberalizmus történetében, a posztmodern társadalmakat egyre inkább az értékpluralizmus elfogadása, vagy tudomásul vétele uralja. Sőt, az általa két liberális alapértékként értelmezett elv, az emberi szabadság és egyenlőség elve is különböző módon fogalmazódik meg, úgy, hogy ezek a megfogalmazások legtöbbször összemérhetetlenek egy morális mércével. Isaiah Berlinre hivatkozik, aki szerint a szabadság nem egy, hanem számos dolog lehet, és a szabadság eszméjét alkotó komponensek gyakran ellentétbe kerülnek egymással. Ekkor nyilván az egyik fél veszteséggént értékelheti az adott értékkomponensekről való lemondást (Gray 2000: 32).

John Gray számára, és ez kiolvasható Berlin műveiből is, nem arról van szó, hogy ne lehetne megfogalmazni érveket arra irányulóan, hogy különbséget tudjunk tenni jó és rossz között. Még csak arról sincs szó, hogy a jóról és rosszról vallott elképzelések ne volnának univerzalizálhatóak. Az emberi élet szempontjából fontos kérdésekről, mint élet és halál, emberi szenvedés, szegénység és kiszolgáltatottság, tehetők ilyen ésszerű kijelentések. Gray azt tagadja, hogy az ilyen kijelentések alapján felállítható egy univerzális moralitás rendszere. Az univerzális moralitás elméleti felépítménye ugyanis az egyféle igazság elfogadását jelentené, ez pedig ellentétes a társadalmi értékek inkompenzurábilításának deskriptív tételével. Az értékpluralizmus Gray számára nem egy etikai norma, hanem egy metaetikai leírása az értékek létezésének.

Az értékpluralizmus John Gray felvetése nyomán így egy olyan konfliktusos társadalmat is jelenthet, amelyet a különböző társadalmi csoportok folyamatos ellenségeskedése kísér. Itt ér el Gray a politikához, pontosabban a politika szükségességéhez. A politikai cél ilyen körülmények között, és ezért nevezhető elmélete neo-hobbesiánusnak, a modus vivendi hangsúlyozottan politikai projektje (Gray 2000: 25–26, 15–139). A modus vivendi a különböző értékeket valló csoportok közötti békés együttélést, és az egyes csoportok számára szükséges biztonságot garantálja. A modus vivendi elmélete tehát empirikusan adottnak tételezi fel az értékpluralizmus alapján létező társadalmi csoportokat és a közöttük elmélyülő konfliktusok lehetőségét. Nem a konszenzusra, hanem a kompromisszumra törekszik a politika eszközeivel, amely a meggyőzés, a tárgyalás, az alkudozás, a csere útján jöhet létre. Ugyanakkor a modus vivendi politikája ennél nem fogalmaz meg távolabbi célt a társadalom számára.

Miért is adja alább a politika célját a modus vivendi elmélete? Azért, mert a politikai elmélet Gray megfogalmazásában illeszkedik az értékpluralizmus metaetikai elvéhez. A modus vivendi felfogásában az államnak, illetve a társadalomnak nincs célja, nincs megvalósítandó feladata. Mivel az állam és a társadalom nem homogén, hanem individuumokból, családokból, szomszédságokból, etnikai, vallási és egyéb identitáscsoportokból adódik össze, egy, a racionális igazság alapján leírt cél nem biztos, hogy mindannyiuk preferenciájával egybecseng. Az eltérő identitások külön-

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

böző és egyúttal inkompenzálható értékeket ütköztethetnek egymással: a szabadság és az egyenlőség értékeinek ütközése tipikusan a modern liberalizmus elméleteinek két évszázados problémája. A mindennapi politikai vitákból idézhetnénk az értékpreferenciák összecsapását az adózás szintjének leszállítása és az egészségügyi szolgáltatások minőségének összefüggései kapcsán. De ilyen példaként szolgál a szabadságjogok állami betartatása és a közösségi identitáson alapuló konvenciók összeegyeztethetlenségének problémája.⁹

Ugyanakkor lehetséges az is, hogy két eltérő identitás alapján ugyanazokat az értékeket másként interpretáljanak. Jó példák erre az igazságosság eltérő felfogásai, amely különböző korokban, eltérő társadalmi kontextusban jelentek meg. A modus vivendi elmélete számára tehát konfliktus rejlik a tágabb politikai közösségen, illetve társadalmon belül. E csoportok identitásalapú értékeinek politikai legitimitációja kontextusfüggő, vagy, ahogy Gray David Hume-ra hivatkozva megjegyzi, „bármely rezsim legitimitása részben mindig is történelmi véletlenek eredménye” (Gray 2000: 106).

A modus vivendi elmélete szkeptikusan tekint e konfliktusok és összeegyeztethetetlen értékütközések konszenzusos feloldásának projektjére. Az elméletileg megalapozott, „jól berendezett” társadalom teóriája egy ilyen, konszenzusalapú nézet felől igyekszik megítélni a politikai valóságot, az ideális elméletből morális mércét alkotva a nem-ideális politikai világ számára. Ez azonban végső soron az értékpluralizmus, legalábbis elméleti, megszüntetését feltételezi, a helyes eljárás, értékpreferencia és politikai berendezkedés nevében. A modus vivendi ezzel szemben a békés egymás mellett élés eljárásaira helyezi a hangsúlyt, a politikaelméleti hagyomány nyelvén szólva Hobbes és a Hobbesot interpretáló Oakeshott¹⁰, mintsem Kant és a kantianus Rawls pozíciójára helyezkedik.

A korábban ismertett realista demokráciaelméleteket felelevenítve, a modus vivendi elmélete közel áll ahhoz a megállapításhoz, amely a közjó létezését nem tételezi adottnak, vagy az egyéni szavazatokból, aggregált módon levezethetőnek. Ugyanakkor él a közjó egy gyengébb felfogásával, méghozzá a politikai közösség létezéséhez szükséges békés és biztonságos társadalmi viszonyok normájával. Amennyiben ez nem adott, és itt újra Hobbes érvelését követi Gray, az állam és a politikai közösség felbomlásának lehetünk tanúi. Így nem jelent politikai közösséget egy polgárháború által mélyen megosztott társadalom, szemben az olyan politikai ellenté-

⁹ Elég, ha itt a Franciaországban már évtizedek óta folyó „burka-vitára” gondolunk. Számos esetben a burka viselésének kulturális szabadságával szemben a nőket megillető alapvető emberi szabadságjogokra hivatkoznak a fátyol hivatali épületekben való betiltását követelőik.

¹⁰ „A szegyenletes haláltól való félelem – amely arra készíti az értelmet, hogy sugallja a béke megfelelő hitcikkelyeit és azt a módot, ahogyan azok beépülhetnek az emberek életébe – alakítja ki a szelíd ember erkölcsét, azét az emberét, aki megelégszik a biztonsággal, s akinek nem kell nagyvonalúnak, nemeslelkűnek, nagylelkűnek vagy dicsőségre vágyónak lenni ahhoz, hogy igazságosan cselekedjék” (Oakeshott 2001: 382–383).

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

tekkel, ahol két szembenálló politikai párt vagy pártcsalád értékei mentén osztódik kétfelé az adott társadalom. Utóbbi esetben a megosztottság még nem jelenti a béke és a biztonság kondícióinak megsértését. Ugyanúgy, ahogy két felekezethez tartozó városi szomszédság is békében élhet egymás mellett anélkül, hogy osztanák egymás értékelköteleződéseit, ugyanakkor ugyanahhoz a városhoz tartozónak vallják magukat. Számos példa erősíti, hogy a politikai békére és biztonságra tett törekvések hosszú, az egyes társadalmak generációinak életét megkeserítő konfliktusok történetére tettek pontot anélkül, hogy egyik vagy másik fél értékpreferenciáit a tágabban vett politikai közösségre tekintettel érvényesítették volna. John Horton ilyen, a modus vivendi politikai gyakorlatban elért eredményeként tekint a katolikusok és protestánsok között létrejött nagypénteki megállapodásra, amely immár közel két évtizede jelent olyan keretet a politikai együttélésnek Észak-Írországban, amelyben a társadalom tagjai saját vallási, illetve meggyőződésbeli értékeiket követhetik (Horton 2011: 132–134).

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a modus vivendi hogyan kapcsolódik a demokrácia eszméjéhez. A következőkben a demokráciát olyan politikai eljárásnak és intézményként igyekszem felmutatni, amely különböző társadalmi érdekek és értékek reprezentációjára ad módot a jelen politikai társadalmában. A demokrácia ebben a modellben ugyanakkor nem jelenti a kormányzás értelmében vett nép uralmát, vagy egy aggregált akarat kifejezésének politikai eszközét.

Demokratikus reprezentáció és határai

A modus vivendi elmélete számára a demokrácia eszméje a legitimitáció problémáján keresztül nyilvánul meg. A legitimitáció problematikus kérdésére a kortárs realista irodalomban többféle elméleti megoldás született (Williams 2005; Stears 2007; Sleat 2013: 132–175; Sleat 2014; Szűcs 2016). Jelen dolgozatban elég, ha a modus vivendi elméletét megfogalmazó szerzők legitimitáció-konceptiójára helyezük a hangsúlyt, néhány olyan kitekintéssel, amely érthetőbbé teszi az érvelést.¹¹ Mint fentebb állítottam, a modus vivendi elmélete nem a racionális eljárások során kimunkált elvekre, hanem a politikai kompromisszum mindennapi gyakorlatára apellál. Teszi ezt azzal a céllal, hogy egy élhető keretet nyújtson azon értékesnek vélt életkonceptiók számára, amelyek képesek az egymással való együttélésre. A béke és biztonság így válnak az elmélet instrumentális politikai értékeivé, politikai prekonfícióvá. A modus vivendi e tartalmi összetevője adja az elmélet igazságkritériumát a politikai realitások (racionalizmus és irracionalizmus kettőssége, konfliktusosság és egyensúlyi állapot) kontextusában. John Horton szerint a modus vivendi olyan

¹¹ A modus vivendi elmélete által megalapozott politikai autoritás kritikáját lásd Rossi 2010 és Sleat 2013: 94–111.

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

elmélet, amely az igazságosság elveit érvényesíti a nem-ideális társadalmi körülmények között. Az igazságosság ezen elméleti keretek között pedig nem jelent többet, mint az együttélésre alkalmas társadalmi értékek és az azt valló identitáscsoportok egyenlő és méltányos megítélését. Nem kívánja valamely igazságkritérium alapján igazolni az egyik társadalmi csoport által vallott értéket a másikkal szemben. A politika – írja John Horton – mindenekelőtt a vélemények, semmint a bizonyítható igazságok terepe (Horton 2011: 128). Ugyanakkor az elmélet kizárni kívánja azokat az életformákat, amelyek lehetetlenné tennék a modus vivendi elfogadását. Erre a határvonásra e rész végén még visszatérek.

A modus vivendi tartalmának ezen első, gyengébb meghatározása mellett a formai kondíciókra kell rátérnünk, mivel a modus vivendi elmélete az említett tartalmi és az itt következő formai elemek együttállásából vezeti le a politikai legitimitását (Horton 2010: 438–439). A modus vivendi formai kritériuma egy a konszenzushoz gyengébb elvárás, a kompromisszum létrejötte. A két utóbbi forma közötti különbség nem elhanyagolható. A modus vivendi elmélete által preferált kompromisszum egy pragmatikus megállapodás (pragmatic settlement), amely adott történeti kondíciókhoz és a kontextuális specifikumokhoz igazodik. Különbözik a konszenzus fogalmától annyiban, hogy nem adott tartalmi kritériumok alapján rendeződik, például nem egy a priori észből levezethető elv alapján nyeri el érvényességét, hanem a társadalmi béke és biztonság a megállapodó felek által még tolerálható szintjének megállapodásán nyugszik. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a konszenzus egy gyengébb kritériumát tartalmazza, amely az együttélés olyan alapvetően ideiglenesnek vett módjára épít, amely a megegyező felek számára kívánatos. Ahogy John Horton fogalmaz, a pragmatikus megállapodás „egyezség olyan csoportok között, amelyek működő kompromisszumra képesek jutni egyes vitatott témákban anélkül, hogy a megállapodást örök érvényűnek tekintenék” (Horton 2011: 123–124).

A modus vivendi legitimitása akkor áll fenn, ha a lehető legszélesebb körben fogadják el a béke és biztonság kondícióinak feltételeit. A modus vivendi állapota tehát egy olyan akaraton múlik, amely e prekondíciókra irányul. A modus vivendiként értett demokrácia tehát egy olyan demokrácia különböző modelljeit jelenti, amelyben ez a kompromisszum kialakulhat, és amely időlegesen lehetővé teheti a különböző értékalapú (csoport)identitások békés együttélését. Ugyanakkor az elmélet nem kívánja meghatározni a demokratikus eljárás(ok) rendjét, illetve szorosan vett kritériumait. A többségi elv nyilvánvalóan egy olyan küszöbértéket jelenthet, amely kapcsán megfontolandó a kompromisszum léte vagy nem léte. A pragmatikus megállapodás számos formában fordulhat elő, különböző stratégiákat követhet: így a modus vivendi létrejöhet tárgyalás, alku, meggyőzés, mértéktartó adok-kapok, vagy egyes policyk összekapcsolása nyomán (Horton 2010: 441). Azonban a modus vivendi ilyen stratégiái megkövetelik a demokratikus úton kinyilvánított akarat támogatását, amely így a népfeltség elvén keresztül annak legitimációs erejét adja.

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

A demokratikus szavazás és döntés ugyanis előfeltételezi a különböző koncepciók közötti választás lehetőségét. A demokratikus választás során pedig a különböző értékek pluralizmusa válik láthatóvá. Elgondolkodtató módon a modus vivendi teoretikusai nem kívántak bővebben értekezni a demokráciáról, demokratikus legitimitációról. Ez annál is inkább egy hiátus az elméletben, mivel nem szükséges a demokráciát annak klasszikus eszméjeként felfognunk ahhoz, hogy megerősítse a modus vivendi legitimitációs érvelését. A demokráciát pusztán a részvétel és választás szabadságaként kell definiálnunk, eltekintve egyéb normatív elvárásoktól, amelyek a klasszikus demokráciaeszményt terhelik. E minimális demokráciafelfogás természetesen előfeltételezi a szólásszabadság széleskörű elfogadását, mivel csak így vehető biztosra az értékek pluralizmusának kifejeződése. E vonulatában az elmélet John Stuart Mill szabadságról vallott híres felfogását követi.

Ami azonban ebből következik, az egy sajátosan modern elképzelés, és sok szálon kötődik a második részben bemutatott agonista demokráciafelfogáshoz. Modern azért, mert a szuverént a tömegdemokrácia korában kívánja elképzelni, amely különbözik a klasszikus hobbesi felfogástól. Az agonista demokráciaelméletekhez pedig annyiban kötődik, hogy a politikum döntő, ám korántsem kizárólagos mozzanatának tekinti a társadalmi különbségek kifejeződését. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a társadalmi értékkonfliktusok prepolitikai világát politikaivá rendezi. Megteremt a lehetőségét, és itt a lehetőségre hangsúlyozottan kell gondolnunk, hogy a prepolitikai állapotból a társadalom a politikai modus vivendihez jusson el.

Az említett kompromisszum pragmatista felfogása megengedi, hogy a demokratikus eljárást ne egyféleképpen értelmezzük. Az értékluralizmus demokratikus reprezentációja nem csak a közvetlen módon megnyilvánuló népakarat formájában jelenhet meg, bár kétségtelen, hogy azt egy erős legitimitációval bíró eljárásnak tekintti. Ugyanakkor az értékek reprezentációja módot ad különböző képviselői formák beemelésének is, ráadásul legitimnek tartja az ilyen reprezentációt érvényre juttatni képes intézmények létezését. Utóbbi legeklatánsabb példája a parlamentek működése, de egyes kérdésekben elképzelhető más, például bizottságok vagy ad hoc egyeztetések elfogadása is. Lényeges, hogy a modus vivendire törekvő kompromisszum tartalmi elemei nem szükségszerűen kell, hogy kötődjenek az e kompromisszumra hajlandó társadalmi csoportok értékeihez. A kompromisszum tartalmilag eltér az értékektől, sok esetben egy kompromisszum és a későbbi együttélés számára még elfogadható változatában jeleníti meg azokat. A nagypénteki megállapodás jó példa erre, ahol az egyezés megkötését és életbe léptetését nem a katolikus vagy protestáns értékekről való szavazás erősítette meg. Példánk esetében az egyes feleket reprezentáló politikusok által kialakított együttélési keretéről tartottak népszavazást mind Írországbán, mind Észak-Írországbán 1998 tavaszán. Mindazonáltal a kompromisszumnak legitimitációs nyomatókat adott az egyezésre irányuló népszavazási kérdések nagyarányú elfogadása.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

A demokrácia mint modus vivendi felfogása azonban nem engedheti azon értékek és életformák reprezentációját, amelyek rombolják a modus vivendi létrejöttének lehetőségét. E határvonás magyarázatára tettem ígéretet a korábbiakban. A modus vivendi elmélete, mint a politikai realizmus elméletei általában, bizonyos normatív határmegvonásokkal élnek. A grayi értékpluralizmus kiindulópontjából ez az értékek kifejeződésének lehetőségét romboló életformákat jelentené. E korlátozás azonban kevésbé tartalmi és ugyanazon elméleti problémákat vonja magával, amelyekkel a szólásszabadság határainak megvonásakor kényszerül szembesülni a modern politikaelmélet. John Horton abból indul ki, amit már John Gray is leírt (Gray 2000: 8), vagyis hogy az univerzális jó meghatározásának elkerülése még nem jelenti azt, hogy ne tehetnénk védhető kijelentéseket az univerzális rosszal kapcsolatban (Horton 2007: 45). A modus vivendi célja ennek az univerzális rossznak tekinthető állapotok, vagyis az erőszakos halál, a háborús és polgárháborús helyzet, a méltánytalan emberi szenvedés elkerülése. Az életformák és értékek demokratikus reprezentációjából kizárhatóak azok, amelyek az utóbbi univerzális rosszat tartalmazzák, vagy annak kialakulásához vezetnek.

Modus vivendi mint posztmodern politika

Az európai hatalmi egyensúlyról, amely a XVIII. század végének államelméleteiben a politikai béke fő letéteményesének számított, azt írja Kant, hogy az olyan „agyrém”, mint a Jonathan Swift által megverselt ház, amelyet építtetője oly tökéletes egyensúlyra alapozott, hogy elkészülte után akár egy reá szálló kisebb lepke súlya is képes lett volna romba dönteni (Kant 1997 [1793]: 211–212). Kant e szövegében nem csak a dinasztikus erőegyensúly elvének tradícióját, azaz a politika gyakorlatát támadja, hanem azon államelméleteket, amelyek a társadalmi és országok közötti egyensúlyra alapozzák a béke és szabadság meglétét. Így kerül Kant támadásainak keresztútjába Thomas Hobbes és Hugo Grotius, mint az említett egyensúlyi elméletek teoretikusai. Velük szemben olyan elmélet szükséges a königsbergi filozófus szerint, amelynek eszméi az ész által megalapozottak, maximái pedig irányíthatnák a „népek egyetemes államának megteremtését”. A hatalmi praktikákra, alkukra és kompromisszumokra alapozott politika így tehát törekeny és múlandó rendet képes csak fenntartani Kant szerint, míg a racionálisan megalapozott elmélet, ha emberi jóakarattal és a morális kötelesség iránti tisztelettel párosul, szilárd alapja lehet az emberiség békességének.

Kant kritikája a pragmatikus politikai egyensúly állapotával szemben egyúttal a felvilágosult ész alapján kimunkálható politikai elvekbe vetett bizalomról szól. A modus vivendi elmélete és demokráciaszemlélete azonban a felvilágosodást lezáró korszak utáni politikai állapotról szól. John Gray számára ez egy posztliberális állapot, amelyben a modern liberalizmus meliorista (progresszivist) vonásai és az uni-

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

verzalista érvelés háttérbe szorul. A posztliberális tolerancia ugyanakkor a modern liberalizmus hagyományának követője is, amely a szabadság és egyenlőség nevében teret ad az értékek kifejeződésének, olyan politikai keretek között, amely lehetővé teszi egyrészt az értékek iránti további elköteleződést, másrészt az értékek újbóli kinyilvánítását.

A demokrácia ebben a modellben nem a progresszív politika eszköze, alapvetően nem jelent történelmi haladást. A demokrácia az érték kifejeződéseknek és a kompromisszum alapján létrejött politikai állapotnak, illetve az azoknak stabilitást kölcsönző intézmények számára jelent legitimitást. Ez nem zárja ki a konfliktus lehetőségét, sőt azt egy keretben kívánja kezelni, ugyanakkor a politikai vezetés különböző formáinak is legitimációs háttérrel kölcsönöz. Azok a megállapodások, amelyek egyre inkább szükségessé válnak az identitásalapú összeütközések társadalmában – amelyekben egyes csoportok egymás mellett élése kritikussá vált különböző társadalmi tendenciák, úgy, mint a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenség növekedése, a demográfiai átalakulás és a zárt etnikai-kulturális enklávék miatt – a politikai realizmus elvei szerint a legjobb, ami választható, hogy kialakítjuk a társadalmi béke feltételeit.

A modus vivendi elmélete valójában még mindig egy a liberális teóriák közé sorolható gondolat. Ez a politika azonban nem állít fel a politikai közösség számára egy történelmileg elérendő célt vagy állapotot. Nem vállalkozik a politikai intézmények és eljárások racionális észhasználat útján való igazolására vagy kritikájára. Mindezekkel szemben szkeptikus, ugyanakkor nem egy pusztán pesszimista antropológiai álláspontonról fejt ki e szkepticizmusát (Gray 2007b: 224). A modus vivendi elmélete ugyanakkor nem szorítkozik a modernség történeti progressziójára, bár maga elfogadja az értékpluralizmus lehetőségének és a demokratikus érték kifejezésnek a történelmi eredményeit. Mindenekelőtt azonban az elmélet még széles demokratikus legitimitáció mellett sem ígéri az emberi boldogság állapotát, amelynek elérésére az individuális vagy közösségi értékekből táplálkozó életformáknak kíván lehetőséget adni.

Irodalom

- Buchstein, H. – Jörke, D. (2007): *Rediscribing Democracy*. *Redescriptions: Yearbook of Political Thought and Conceptual History*. 11.
- Connolly, W. E. (2005): *Pluralism*. Duke University Press, Durham
- Freeman, S. (ed.) (2003): *The Cambridge Companion to Rawls*. Cambridge, Cambridge University Press
- Gagnon, J.-P. – Chou, M. – Ecran, S. – Navarria, G. (2014): *Democratic Theories Database: Five Hundred and Seven Theories of Democracy (Working Paper)*. <http://sydneydemocracynetwork.org/wp-content/uploads/2014/11/Democratic-Theories-Database.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 04. 02.)

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

- Galston, W. (2010): Realism in Political Theory. *European Journal of Political Theory*, 9 (4): 385–411.
- Geuss, R. (2008): *Philosophy and Real Politics*. Princeton University Press, Princeton
- Gray, J. (1996): *Liberalizmus*. Ford. Nagy László Ábel. Tanulmány Kiadó, Pécs
- Gray, J. (2000): *Two Faces of Liberalism*. Polity Press, Cambridge
- Gray, J. (2007a): From Post-liberalism to Pluralism. In Gray, J.: *Enlightenment's Wake: Politics and Culture at the Close of the Modern Age*. Routledge Classics, London & New York, 196–214.
- Gray, J. (2007b): Reply to Critics. In Horton, J. – Newey, G. (eds.): *The Political Theory of John Gray*. Routledge, London & New York
- Hobbes, T. (1970 [1651]): *Leviatán, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Ford. Vámosi Pál. Magyar Helikon, Budapest
- Honig, B. (1993): *Political Theory and the Displacement of Politics*. Cornell University Press, New York
- Horton, J. (2007): John Gray and the Political Theory of Modus Vivendi. In Horton, J. – Newey, G. (eds.): *The Political Theory of John Gray*. Routledge, London & New York
- Horton, J. (2010): Realism, liberalism and a political theory of modus vivendi. *European Journal of Political Theory*, 9 (4): 431–448.
- Horton, J. (2011): Modus Vivendi and Religious Conflict. In Mookherjee, M. (ed.). *Democracy, Religious Pluralism, and the Liberal Dilemma of Accommodation*. Springer, Dordrecht: 121–136.
- Horváth, Sz. (2016): Chantal Mouffe: politikai filozófia a realizmus határán. In Szűcs, Z. G. – Gyulai, A. (szerk.): *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. MTA TK PTI – L'Harmattan, Budapest
- Kant, I. (1997 [1793]): Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér. Ford.: Mesterházi Miklós. In Kant, I.: *Történetfilozófiai írások*. Összeáll. Mesterházi Miklós. Ictus, Budapest
- Körösényi, A. (2016): Joseph Schumpeter: egy realista demokráciaelmélet. In Szűcs, Z. G. – Gyulai, A. (szerk.): *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. MTA TK PTI – L'Harmattan, Budapest
- Laclau, E. (2011): *A populista ész*. Ford. Csordás Gábor. Noran, Budapest
- Mouffe, Ch. (2000): *The Democratic Paradox*. Verso, London & New York
- Mouffe, Ch. (2005): *On the Political*. Verso, London & New York
- Newey, G. (2001): *After Politics: The Rejection of Politics in Contemporary Political Philosophy*. Palgrave, New York

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

- Oakeshott, M. (2001): Az erkölcsi élet Thomas Hobbes írásaiban. In Oakeshott, M.: Politikai racionalizmus. Molnár, A. K. (szerk.), Kállai, T. – Szentmiklósi, T. (ford.). Új Mandátum, Budapest
- Philp, M. (2007): Political Conduct. Harvard University Press, Cambridge, MA
- Pogge, T. (2007): John Rawls: His Life and Theory of Justice. Transl. Kosch, M. Oxford University Press, Oxford
- Rawls, J. (2008): A népek joga. Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez. Ford. Krokovay, Zs. L'Harmattan, Budapest
- Rossi, E. (2010): Modus Vivendi, Consensus, and (Realist) Liberal Legitimacy. *Public Reason*, 2 (2): 21–39.
- Sabl, A. (2002): Ruling Passions: Political Offices and Democratic Ethics. Princeton University Press, Princeton
- Schumpeter, J. (1987): Capitalism, Socialism and Democracy. Unwin Ltd., London
- Sleat, Mat (2013): Liberal Realism: A realist theory of liberal politics. Manchester University Press, Manchester & New York
- Sleat, M. (2014): Legitimacy in Realist Political Thought: Between Moralism and Re-politik. *Political Theory*, 42 (3): 314–337.
- Stears, M. (2007): Liberalism and the Politics of Compulsion. *British Journal of Political Science*, 37 (3): 533–553.
- Szűcs, Z. G. (2016): David Hume: A véleményen alapuló kormányzat. In Szűcs, Z. G. – Gyulai, A. (szerk.): A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe. MTA TK PTI – L'Harmattan, Budapest
- Szűcs, Z. G. – Gyulai, A. (szerk.) (2016): A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe. MTA TK PTI – L'Harmattan, Budapest
- Williams, B. (2005): Realism and Moralism in Political Theory. In: Williams, B.: In the Beginning was the Deed: Realism and Moralism in Political Argument. Ed. by Geoffrey Hawthorn. Princeton University Press, Princeton

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

Hibrid rezsimek és a szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszerelméletének örök kérdéseire

GYULAI ATTILA* – STEIN-ZALAI JULIANE**

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

** MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

ABSZTRAKT

A demokratizálódás Huntington által leírt harmadik hulláma során a várakozásokkal ellentétben számos olyan politikai rendszer jött létre és maradt fenn tartósan is, amelyek a demokráciaelmélet bevett keretei között nem voltak értelmezhetők. A nyílt autoriter rendszerek és a teljes értékű demokráciák közötti „szürke zónában” található rezsimek leírására az uralkodó dichotóm, teleologikus, valamint minimalista megközelítések nem voltak alkalmasak. Tanulmányunk azokat az elméleti törekvéseket vizsgálja, melyek azokat a – hibrid rezsimeknek nevezett – politikai rendszereket elemzi, melyek az autoriter és demokratikus elemek kombinációját valósítják meg. A megközelítések csoportosítása mellett rámutatunk azok elméleti és empirikus korlátaira, valamint kitérünk a hibrid rezsimekről szóló irodalom és a liberális demokrácia fogalmának összefüggésére is. Bár a hibrid rezsimek irodalma számos hiányossággal küzd, e megközelítések eredményének tartjuk, hogy a politikai rendszerek közötti mozgás politikai feltételeit a korábbi kísérletekhez képest realiztikusabban képes leírni.

KULCSSZAVAK: demokráciaelmélet, hibrid rezsim, jelzős demokrácia, jelzős autokrácia, liberális demokrácia

ABSTRACT

Hybrid regimes and the grey zone: new answers to fundamental problems in the study of political regimes

Contrary to widely held expectations, the third wave of democratization has brought about not only democracy but also the emergence of many regimes of which traditional democratic theory cannot make sense. The overwhelmingly dichotomous, teleological, and minimalist approaches fail to adequately describe political regimes in the grey zone between outright autocracy and full-fledged democracy. In our essay, we discuss the theoretical approaches that aim to grasp what has been increasingly called hybrid regimes, namely political regimes that combine authoritarian and democratic elements. We point to the theoretical and empirical limitations of these efforts and argue that the concept of hybrid regimes is still inextricably linked with the concept of liberal democracy. Nevertheless, even if the existing approaches to hybrid regimes suffer from a series of shortcomings, by providing fine-grained and more realistic descriptions

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

of regime transformations, they make an important contribution to the literature on political regimes.

KEYWORDS: *democratic theory, hybrid regime, democracy with adjectives, authoritarianism with adjectives, liberal democracy*

Bevezetés

Valamivel több mint kétezer évvel ezelőtt a történetíró Polübiosz a Platón és Arisztotelész által megalapozott tradíciót folytatva rögzítette a kormányformák körforgásáról szóló elméletet. Történeti könyveinek híres VI. részében leírta, hogy a formatan alap kategóriái – monarchia, arisztokrácia és demokrácia – miként torzulnak el és korrumpálódnak, hogy elbukva a körforgás következő elemévé alakuljanak át. Jól ismert, hogy megoldási javaslata a vegyes kormányzat modellje volt, az, amely képes egyesíteni mindegyik kormányforma előnyeit, és kiküszöbölni hátrányait. Leírásának egyik érdekes mozzanata pedig arról szól, hogy az eltorzuló kormányformák miként mutatják magukat a tiszta változat egyikének, miközben már valójában zsarnokságról, oligarchiáról vagy ochlokráciáról kellene beszélünk (Polübiosz 2002 I.: 389–391).

A kormányzatok tiszta és eltorzult formáinak megkülönböztetése a politikáról való gondolkodás ősi alapkérdése. Mindig voltak olyan berendezkedések, amelyeket az adott korban kedvezőbbnek ítélték meg a többinél, és mindig voltak olyan rezsimek, amelyeket másnak akartak feltüntetni, mint amilyenek valójában voltak, ahogyan valójában működtek. Bár Polübiosz vagy a klasszikus formatan már nem kerülnek szóba, amikor hibrid rezsimekről beszélünk, az évezredek viták alapelemei fennmaradtak. Melyek egy berendezkedés, kormányforma alapvető és meghatározó jegyei? Milyen irányban fejlődnek vagy hanyatlanak az egyes kormányformák? Vannak-e alternatíva nélküli, egyedülálló politikai értékűnek tekintett kormányzatok? Milyen kormányzati logika jellemző valójában egy adott rezsimre, ami valaminek mutatja magát, ám mégsem annak megfelelően működik?

Annak fényében, hogy e kérdések mindig is fontosak voltak a politika történetében, nehezen érthető, hogy a demokratizálódás harmadik hulláma (Huntington 1991) után megfigyelhető úgynevezett visszarendeződések miért lephették meg a politikatudományt olyan mértékben, hogy mára összeszámolni sem könnyű azokat a definíciókat és tipológiákat, amelyek segítségével e nem várt változásokat megpróbáljuk megragadni. Az, hogy az autoriter és demokratikus rendszerek közötti szürke zónában helyezhető – összefoglaló néven hibrid – rezsimek leírására ma már több tucatnyi fogalom áll a kutatók rendelkezésére, bizonyítja a meglepődöttséget. A hibrid rezsim fogalma pedig önmagában sem egyértelmű, távol bármiféle konszenzus, ami az ilyen berendezkedések leírását, összehasonlítását lehetővé tenné. A nem-au-

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

toriter és nem-demokratikus rezsimek leírásában a fogalmi tisztázási kísérletek mennyisége ma (még) vetekszik az empirikus elemzésekével.

E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, milyen fogalmi kihívásra ad választ a hibrid rezsimek kategóriája, rámutatva a hagyományos megközelítések leküzdhetetlen korlátaira, de arra is kitérünk, hogy milyen problémák maradtak megoldatlanul a hibrid rezsimek fogalmának bevezetése után is. Igyekezünk igazolni azt a feltevésünket is, hogy a hibrid rezsimek problémája továbbra is a demokrácia definiálhatatlanságának, valamint a liberális demokrácia megközelítésének problémája. Bár megoldást, különösen pedig újabb tipológiát nem ajánlunk, bízunk benne, hogy elemzésünk és a hibrid rezsimek elméletével kapcsolatban megfogalmazott kritikáink segíthetnek abban, hogy a rezsimek váltás örök témája világosabban tárgyalható legyen egy olyan korszakban, amikor ez messze nem csak tudományos és elméleti kérdés, hanem számos országban aktuális politikai probléma is.

Tanulmányunk következő részében a demokráciaelméletek hagyományos megközelítéséből fakadó korlátokra mutatunk rá, majd ezt követően rátérünk a szürke zóna főbb megközelítéseire, amelyek választ jelenthetnek ezekre a korlátokra. Az ezt követő szakaszban a liberális demokrácia és a hibrid rezsimek fogalma közötti szoros kapcsolatot tárgyaljuk, mielőtt bemutatjuk, hogy milyen korlátai vannak a hibrid rezsimekről szóló elméleteknek maguknak is. Végül kitérünk arra, hogy a hibrid rezsimek fogalmának népszerűsége mennyiben köszönhető a demokrácia válságáról szóló, ismét egyre aktívabbá váló vitának.

A demokrácia hagyományos felfogásai: dichotóm, teleologikus és minimalista megközelítések

A demokráciaelméletek harmadik hullámát kísérő optimizmus zárójelbe tett számos kérdést, amelyek megválaszolása pedig nélkülözhetetlen a rezsimek működésének megértéséhez. Látható lesz majd, hogy a szürke zónában elhelyezhető rezsimek problémája ott jelentkezik, ahol egyes rezsimek már nem illeszkednek a bevett tipológiákba. Hogy lássuk, mi is tette szükségessé a fogalmi újítást, érdemes áttekinteni a hagyományos felfogások korlátait.

A legalapvetőbb korlátot a politikai rendszerek dichotóm megközelítése jelentette. A „demokrácia győzelme” az 1990-es évek elejére szinte alternatíva nélkülivé tette ezt a berendezkedést a politikai és politikatudományi diskurzusban. Leszámítva a nyíltan autoriter rendszereket, a legtöbb országban a belső – állampolgári – elvárások, valamint a külső – a nemzetközi közösség által támasztott – követelmények legalább formális, névleges demokratizálódást írtak elő. Ennek a felfogásnak megfelelően két opció maradt: egy ország vagy demokrácia vagy nem. Amennyiben azonban dichotóm szembeállításról van szó, úgy a szembenálló pólusokon *belüli* különbségek

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

elhomályosulnak, háttérbe szorúlnak. A demokrácia és az autokrácia egyes elemek kombináló politikai rendszerek nem illeszkedtek a két pólus által meghatározott dichotóm keretbe. A választás intézménye nem feltétlenül járt együtt tökéletesen kifejldött demokráciával, egyes autoriter berendezkedések pedig – korlátozó alapvonaláik megtartása mellett – növelték az állampolgárok beleszólását a politikai döntéshozatalba. A demokrácia vagy autokrácia nem elég pontos, túlságosan általános fogalmak ahhoz, hogy meg lehessen magyarázni e rendszerek működését, tartóságát, további változásuk lehetséges irányát és okait. Bár a dichotóm megközelítés korlátai már a harmadik hullám kezdetén láthatóak voltak (Schmitter – O’Donnell 1986), csak az 1990-es évek elején lezajlott újabb politikai átalakulások után kerültek be a politikatudományi köztudatba.

A dichotóm megközelítéshez kapcsolódó probléma a rezsimek átalakulásának teleologikus felfogása, vagyis az az elképzelés, amely szerint az autoriter rendszer lebontása egyenesen elvezet a teljes értékű demokrácia megvalósításához. Ezen felfogás szerint ugyanis a demokrácia nem csupán alternatíva nélkülivé vált, de szinte elkerülhetetlenné is. Az átmenetekhez kapcsolódó optimizmus – éppen a dichotóm megközelítésből fakadóan – nem is számolt komolyan azzal, hogy amennyiben egy ország túllép az autoriter berendezkedésen, ne váljon előbb-utóbb teljes értékű demokráciává.

A teleologikus felfogást meg kell különböztetni egy általánosabb esettől, a rezsimek változásának lineáris elképzelésétől. Azaz amennyiben elképzelhető, hogy egy rezsinváltozást ne a demokrácia felé tartó szükségzerű mozgás határozzon meg, a lineáris felfogás szerint akkor is legfeljebb a két, előzetesen adott pólus közötti változás képzelhető el. A harmadik hullám átmenetei tehát amennyiben nem a demokrácia felé mozdulnak el, akkor legfeljebb ugyanazon az útvonalon haladhatnak visszafelé. A lineáris felfogás problémája abban jelentkezik, hogy a két szélső pólus között a mozgás valójában nem kötött pályájú: ahogy az irodalomban tárgyalt számos empirikus példa mutatja, rendkívül eltérő, adott helyzetben megragadható konfigurációk léteznek, amelyek más és más módon kombinálják a demokratikus választást az autokratikus hatalomgyakorlással. A demokráciát és az autoriter rendszereket tehát nem egy egyenes vonal köti össze egymással, hanem egy homályos, szövevényes szféra választja el egymástól, amelyen keresztülhaladva korántsem biztos, hogy megjósolható, mi is lesz pontosan az elért cél.

A sötét zónában elhelyezkedő rezsimek meghatározását nehezítő harmadik probléma a fogalmi konszenzus hiánya. Az egyes elemzések és tipológiák bizonytalansága, illetve a konszenzusos értelmezés hiánya döntően arra vezethető vissza, hogy nincs olyan demokrácia-fogalom, ami közös kiindulópontja lehetne a nem-demokratikus rendszerek meghatározásának. Azaz a régebbi megközelítések egy olyan dichotóm keretben próbálták elhelyezni a vizsgált politikai rendszereket, amely változásukat lineáris, azon belül pedig elsősorban progresszív módon hatá-

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

rozta meg, miközben az egész rendszer alappontjának jelentése mindig is vitatott volt. A demokrácia fogalmának bizonytalansága persze nem róható fel a harmadik hullámot értékelő szakirodalomnak: a demokráciának nyilvánvalóan nincs és nem is lehet egységes, vitathatatlan fogalma. Mégis, ahhoz, hogy a nem-autoriter, de nem is demokratikus rendszerek problémája kezelhető legyen, elengedhetetlen, hogy a hibrid rezsimekről szóló elméletek a demokrácia fogalmát is rögzítsék. A lehetőségek a hibrid rezsimek elméletével kapcsolatban nem különböznek a demokrácia-elméletben általában is tárgyalt irányoktól: az alapvető problémát a minimalista és szubsztantív demokráciafelfogások közötti különbségtevés jelenti. A Schumpeter nyomán megfogalmazott minimalista – vagy procedurális – megközelítések a választás intézményét állítják középpontba, és a demokrácia kritériumaként megelégednek azzal, hogy a választók egymással versengő jelöltek közül választják ki a vezetőket. A harmadik hullám nem feltétlenül sikeres átmenetei azonban éppen ezen a ponton tették szükségessé szigorúbb követelmények megfogalmazását: ahhoz, hogy demokráciáról beszélhessünk, a választásnak érdemnek kell lennie az alternatívákat, a szavazók valódi döntési körülményeit, valamint a választás következményeit tekintve. A demokrácia fogalma így kibővül az alkotmányosság kritériumaival, a demokrácia „valódi” jelentése pedig végül a liberális demokrácia lesz. A hibrid rezsimek egyes megközelítései pedig következően az e kritériumoknak meg nem felelő berendezkedéseket állítják középpontba. Dahl híres poliarchia-fogalma ezen az alapon lesz alapja számos tipológiának és kritériumrendszernek olykor minimalista – a választás intézményére koncentráció – értelmezésben, máskor pedig szubsztantív értelemben, ahol a választás többet – leginkább az alkotmányosság fogalma mentén értelmezhető szempontokat – követel meg a formális intézmény létezésénél.¹

A szürke zóna kifehéritése

A hibrid rezsimekről szóló irodalom válaszkísérlet a nyílt autokráciák és a teljes értékű demokráciák közötti szürke zóna átláthatatlanságára. Az egyre csak szaporodó tipológiák és definíciók azonban világos különbségtevések helyett egy „terminológiai Bábel” építéséhez járultak hozzá (Armony – Schamis 2005). A metafora pontos, hiszen nem csupán több megközelítésről kell beszélnünk, de párhuzamos, egymással összeegyeztethetetlen terminológiákról is, amelyekben egyre több az egymásra lefordíthatatlan definíció. Az irodalom ma már több tucatnyi altípusát határozta meg

¹ Diamond (2002, 21) szerint a mai értelmezések a schumpeteri versenyt is inkább szubsztantív módon értelmezik, ami abból a szempontból logikus, hogy amennyiben a verseny nem nyújt valódi választást valódi alternatívák között, akkor a vezetők kiválasztásába való szavazói beleszólás sem lehet érdemi döntés.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

a hibrid rezsimeknek, és az empirikus gazdagságot is látva csak a leegyszerűsítés jelentős kockázatával lehet átfogó kategóriákba rendezni a megközelítéseket.

Ennek ellenére három alapvető irányt lehetséges elkülöníteni egymástól, ahogyan az irodalom a szürke zónában elhelyezhető rezsimeket értelmezte. Ebből kettő megőrizte az eredeti dichotómia előfeltevéseit, amennyiben az autokráciát, illetve a demokráciát mint viszonyítási pontot értelmezték, amelyhez képest az eltérések az alaptípusok variációihoz vezetnek. Így lehetnek egyes rezsimek például versengő autoriter rendszerek vagy illiberális demokráciák. Külön csoportot jelentenek azok a kísérletek, amelyek a hibrid rezsimek fogalmát és típusait mint önálló típust értelmezték, nem pedig hiányos vagy módosult értékű demokráciát, illetve autokráciát.

Az első megközelítés szerint a hibrid rezsimek alapvetően hiányos, sérült demokráciákként foghatók fel, így születtek például az olyan definíciók, mint a delegatív demokrácia (O'Donnell 1994), az illiberális demokrácia (Zakaria 1997), vagy a féldemokrácia (Diamond et al. 1988), összefoglaló nevükön: *jelzős demokráciák*. Ez a megközelítés a demokratizálódás és a tranzitológia elméleteihez kapcsolódik, amelyek a rendszerek egyirányú átmenetéből kiindulva az autokrácia és a demokrácia közötti mozgás leírására törekedtek. Ebből következően azok a rezsimek, amelyek általános választójog alapján többé-kevésbé versengő választást intézményesítettek, azaz úgy tűnhetett, hogy teljesítették a választásos demokrácia minimális követelményeit, megindultak a teljes értékű demokrácia irányába.

A jelzős demokráciák klasszikus elméleti csoportosítása és értelmezése Collier és Levitsky (1997) tanulmánya, mely azokat a modelleket vizsgálja, amelyek a demokráciát kiinduló fogalomként határozzák meg, majd abból vezetik le az alaptípusokat. A demokráciák különböző jelzői pedig arra utalnak, hogy a teljes értékű demokráciához képest milyen elem – például a választási jog gyakorlása, állampolgári jogok vagy a szabad politikai verseny – sérült vagy hiányzik az adott rezsimek esetében. Az alaptípusok a demokrácia mértékét jelzik, így nem keverednek össze az olyan alaptípusokkal, mint a parlamentáris, többpárti vagy szövetségi demokrácia, melyek a berendezkedés módjában ugyan különböznek, de egyaránt teljes értékűnek számítanak.

Ugyancsak a jelzős demokráciák megközelítéséhez sorolható, de azok között talán a legkifinomultabb a hibás demokrácia fogalmát (*defective democracy*) kidolgozó Wolfgang Merkel modellje (2003; 2004). Nála a teljes értékű politikai rendszer a beágyazott demokrácia (*embedded democracy*), mely nem csupán a választásokkal kapcsolatos feltételeknek tesz eleget, de egyúttal garantálja a politikai és állampolgári jogokat, érvényesíti a hatalommegosztás és a horizontális elszámoltathatóság elvét, valamint tényleges kormányzati hatalmat biztosít a megválasztottak részére függetlenül minden nem-demokratikus beavatkozástól. Attól függően, hogy a rezsimek mely részét sérti a feltételeknek, kizáró, delegatív, illiberális vagy korlátozott hatókörű demokráciáról kell beszélni. Merkel megközelítésének előnye, hogy valóban jól azonosíthatóvá teszi, hogy miben, melyik dimenzióban tér el az adott rezsimek a libe-

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

rális demokráciával azonosítható beágyazott típusú. Az empirikus elemzést ugyanakkor megnehezíti, hogy a részterületek megsértése vagy hiánya (Bogaards 2009: 404) nem feltétlenül esik egybe a ténylegesen is leírandó típusokkal (Moller – Skaaning 2010: 264), ráadásul a hibás demokráciák több részterületet is sérthetnek egyszerre: létezhetnek például olyan delegatív – tehát a horizontális elszámoltathatóság feltételét sértő – rezsimek, amelyek a politikai jogok érvényesítésében sem teljesítenek megfelelően.

Az autokráciák felbomlását szükségszerűen követő demokratizálódást tételező tranzitológiai paradigma végével (Carothers 2002) kapcsolatos elképzelések a jelzős demokráciák helyett a *jelzős autokráciákat* állították középpontba. Míg a korábbi megközelítések a teljes értékű – jellemzően liberális – demokráciákból vezették le az altípusokat, vagy az oda vezető fejlődési út feltételeit igyekeztek megtalálni, a jelzős autoriter rendszerek felé való fordulás (Gilbert – Mohseni 2011: 271) a korábban zárt rezsimek nyitottabbá válását vizsgálták. Egyes autoriter rendszerek választásos vagy versengő rezsimmé váltak azáltal, hogy bizonyos mértékben lehetővé tették állampolgáraik számára, hogy beleszóljanak a vezetők kiválasztásába, eközben azonban számos módon igyekeztek csökkenteni is a választás kiszámíthatatlanságát, miközben továbbra is megtagadták számos állampolgári jog érvényesítését. Más esetekben az irodalom liberalizált autoriter (Brumberg 2002) vagy félautoriter rezsimeket (Ottaway 2003) különböztetett meg.

Andreas Schedler (2002) abból indult ki, hogy a zárt autokráciákkal szemben a „választásos autoriter rendszerek” a szavazást intézményesítik. Ami tehát korábban a demokrácia minimalista megközelítése volt, ebben az esetben a választásos, nem demokratikus rendszerek vizsgálatának kiindulópontja lesz. Schedler modellje így négy elemből áll. A zárt autokráciákat a választásos altípustól a szavazás intézményének bevezetése különbözteti meg, de ez utóbbi abban különbözik a választásos demokráciától, hogy a szavazás egy vagy több kritériumát nem teljesíti. Végül a választásos demokrácia még nem tekinthető teljes értékű, liberális demokráciának, mert ehhez a választáson túl további – az alkotmányosság körébe tartozó – feltételek érvényesülése is szükséges. Dahl nyomán Schedler a demokratikus választás láncolatát vázolja fel, ami hét kritériumot tartalmaz, többek között a választók körének és a választható pozícióknak a szélességét, illetve a preferenciák kialakításának és kinyilvánításának szabadságát. E láncolat megvalósulása esetén beszélhetünk tehát választásos demokráciáról, miközben nem megvalósulása esetén választásos autokráciáról. Schedler célja leginkább az, hogy láthatóvá tegye azokat az autoriter hatalomgyakorlási eszközöket, amelyekkel a hatalmon lévő vezetők annak ellenére stabilizálhatják pozíciójukat, hogy országukban intézményesítették, formálisan lehetővé tették a szavazást.

Hasonlóan az autoriter hatalomgyakorlás vizsgálata áll Levitsky és Way (2010) munkájának középpontjában. A „versengő autokráciákban” létezik ugyan szabad

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

versengés a politikai erők között, de ez a küzdelem egyenlőtlen, mert a formális intézményeket a hatalmon lévő vezetők arra használják fel, hogy megakadályozzák az ellenzék győzelmét. Bár a hatalmi küzdelem olykor a teljes értékű demokráciákban sem biztosít tökéletesen egyenlő feltételeket a hatalom és ellenzéke számára, a versengő autoriter rendszerek szisztematikusan akadályozzák a kihívókat például a médiához vagy az anyagi forrásokhoz való hozzáférésben, miközben nem csupán a választás intézményét tartják fenn, de bizonyos mértékig az alkotmányos jogokat is garantálják.

A jelzős demokráciák és a jelzős autokráciák megközelítései tehát alapvetően abból indulnak ki, hogy az előzetesen adott alapfogalmakhoz képest kimutatható eltérés határozza meg a hibrid rezsimeket, amelyek így nem önálló berendezkedések, hanem a két fő típus alesetei. Amennyiben a jelzős autokráciák és demokráciák az ideális fogalmi típustól való eltérés mentén határozhatók meg, újra és újra felmerül a kérdés – elsősorban a demokráciák kapcsán –, hogy van-e értelme még az eredeti fogalom használatának, azaz: érdemes-e bármilyen demokráciának nevezni egy rendszert, amely valamilyen mértékben és módon sérti a demokrácia kritériumait. A vita ezen a ponton pedig visszaér a dichotóm felfogás problematikájához: abban az esetben, ha demokráciának csak a teljes értékű demokráciák nevezhetők, a procedurális minimum már nem definiálja a demokráciát, ekkor viszont a demokrácia keretei között már azok az eltérések sem ragadhatók meg, amelyek a különböző altípusok sajátosságai mentén megkülönböztetnék a bizonyos alapvonásaikban hasonló, de mégis eltérő politikai rendszereket. Azaz, ha a demokrácia fogalma és jelzője együttesen túlságosan kitágítanak a demokrácia jelentését, akkor felvetődhet a kérdés, hogy valójában nem az autoriter rendszerek egyik altípusáról van-e szó.²

A *hibrid rezsimeket* autonóm politikai rendszerként felfogó harmadik megközelítés felfogható válaszként az első két típus kapcsán jelzett problémákra is. A hibrid rezsimek így nem autoriter vagy demokratikus rendszerek változatai, nem hordozzák magukban az attól való fogalmi távolságot, vagy a tiszta típusok felé való feltétlen elmozdulást (lásd pl. Rüb 2002; Gilbert – Mohseni 2011; Cassani 2014). A sui generis típusként felfogott hibrid rezsim ugyanakkor továbbra is a konszolidált demokráciák és a zárt autokráciák közötti térben – vagy ahogy a fogalmat bevezető Terry Lynn Karl (1995: 73) fogalmazott: köztes hibrid területen – elhelyezkedő rendszerek megnevezése, ám ezek a megközelítések sokkal nagyobb rugalmasságot mutatnak az alaptípusokból levezetett megközelítésekhez képest.

² A fogalmi problémák egy következő szintje az, hogy egyes jelzős demokráciák valójában önellenmondást hordoznak magukban, pontosabban a jelző tagadja a jelzett szót, mint a pszeudodemokrácia esetében. Ezekben az esetekben a jelző ráadásul már nem is csupán a fogalmi próbálkozás kétes tudományos hatékonyságú jele, hanem normatív tartalmú, olykor pedig kifejezetten politikai irányultságú megnevezés (Carothers 2002: 14–15).

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

Míg egyes szerzők pusztán a korábbi demokrácia-autokrácia dichotómiát terjesztik ki trichotóm megközelítéssé (Mainwaring et al. 2001; Bunce – Wolchik 2010), mások többdimenziós fogalmi háló felvázolására törekednek, amely alkalmasabb az empirikus sokféleség leírására a politikai rezsimek terén (Wigell 2008; Gilbert – Mohseni 2011). A trichotóm megközelítés kockázata ugyanakkor az, hogy a hibrid rezsim egyszerű reziduális kategóriaként a legkülönbélebb – nem autoriter és nem is demokratikus, de nehezen kategorizálható – rendszert magába foglalja (Merkel 2003: 34). A többdimenziós, konfiguratív modellek ehhez képest pontosabb tipológiák felvázolását is lehetővé teszik, világosabban elhatárolva nem csupán a hibrid rezsimeket és az autoriter, illetve demokratikus rendszereket, de a hibrid rezsimek különböző altípusait is.

Az egyik legrészletesebb tipológiát kidolgozó Mikael Wigell (2008) például külön értékkelő dimenzióként kezeli a választásra és az alkotmányosságra vonatkozó minimális és addicionális kritériumokat. Bár az ő megközelítésének is a – demokráciát, azaz a népszuverenitáson alapuló többségi döntéshozatalt és a korlátozott kormányzást megvalósító alkotmányosságot egyesítő – liberális demokrácia a végpontja, tipológiájában a hangsúlyt azokra a rezsimekre helyezi, amelyek nem feltétlenül annak hibás megvalósítását vagy az ahhoz való szükségszerű közeledést jelentik. Wigell modellje egydimenziós skála helyett egy kétdimenziós mezőt határoz meg, amelyben a minimális és kiegészítő feltételek konfigurációja definiálja a különböző hibrid rezsimeket. Ezek alapján Wigell autoriter rezsimnek nevezi azokat, amelyek semmilyen választási vagy alkotmányos feltételt nem teljesítenek, a választásos autoriter rendszerek ezzel szemben a választás minimális (és részben esetleg kiegészítő) feltételeinek eleget tesznek, míg az alkotmányos oligarchiák bár megsértik a választás minimális feltételeit, de a minimális (és részben a kiegészítő) alkotmányos követelményeknek megfelelnek. A demokratikus rendszerek pedig azok, amelyek mind a választásnak, mind az alkotmányosságnak kielégítik a minimális feltételeit, de az egyes altípusokat (korlátozott, választásos, alkotmányos és liberális) tekintve a kiegészítő kritériumok teljesítésében mutatható ki különbség (Wigell 2008: 243–245).

A hibrid rezsimek három fő megközelítése válasz a demokráciaelméletek hagyományos megközelítéseinek korlátaira. Talán a legfontosabb újítása a hibrid rezsimek elméleteinek a dichotóm felfogás meghaladása, azaz a nyílt autoriter rendszerek és a teljes értékű demokráciák közötti terület bejárhatóvá tétele. A következő részben igyekszünk ugyanakkor rámutatni arra, hogy a hibrid rezsim fogalma mégis szorosan kötődik a liberális demokrácia alaptípusához, ami viszonyítási pontként még azokat a megközelítéseket is meghatározza, melyek a leginkább el tudtak szakadni attól, hogy előzetesen rögzített fogalmakhoz képest határozzák meg a hibrid rezsimeket. A hibrid rezsim fogalma ugyanis nem csupán a demokratizálódás harmadik hullámának kontextusában fogható fel, hanem megalapozottan lehet érvelni amel-

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

lett, hogy a hibrid rezsimek esetében a tét nem csupán az autokráciák vagy a demokráciák alternatíváinak megragadása, hanem ennél szűkebben a liberális demokrácia helyének újrarendelése is.

A liberális demokrácia és a hibrid rezsim koncepcionális összefüggése

A hibrid rezsimekről szóló irodalom túlnyomó részben akkor is a liberális demokrácia fogalmával küszködik, amikor ez nem is kimondott célja. A demokratizálódás sokszor ki nem mondott előfeltétele az volt, hogy a teleologikus rezsimejlődés végpontja nem egyszerűen a választás intézményének bevezetése az addig autokratikus országokban, hanem a politikai döntéshozatal kiterjesztése és az alkotmányos garanciák kombinációja és kölcsönös stabilizáló hatása. Az így felfogott végpont fogalmilag nem más, mint a liberális demokrácia. A demokratizálódás harmadik hulláma, majd ennek sokat tárgyalt megakadása, visszafordulása viszont a választás intézménye és a liberális alkotmányosság ellentmondásos kapcsolatáról szólt, arról, hogy a szavazás formális intézménye önmagában még nem garantálja a 20. század végén várt és elvárt politikai berendezkedést.

A harmadik hullám átmeneteinek csúcspontján, 1989-ben Francis Fukuyama még határozottan állíthatta, hogy a történelem a liberális demokrácia győzelmével ért véget, az azóta eltelt időben azonban – éppen a hibrid rezsimek összefüggésében – a demokrácia fogalma ismét összetettebbé vált. Továbbra is létezik az az álláspont, amely szerint a demokrácia csak liberális lehet, és a választás procedurális feltétele csak a joguralom elvével összekapcsolva értelmezhető modern keretek között, azaz a liberális demokráciának nincs alternatívája (lásd pl. Sartori 1991; Fukuyama 2014). Ugyanakkor az olyan összetettebb megközelítések, mint Merkel korábban tárgyalt modellje már figyelembe veszik, hogy a demokrácia nem csak a liberális alkotmányosság terén sérülhet, sőt nála elképzelhető olyan, a liberális elveket egyébként érvényesítő demokrácia is, amely nem felel meg a beágyazott demokrácia általa felvázolt modelljének. Azaz a beágyazott, liberális demokrácia több, mint pusztán az illiberális demokrácia ellentéte.

Ezen is továbblépve vannak olyan szerzők, akik vitatják, hogy a liberális demokrácia alkotóelemei elméletileg vagy gyakorlatilag szükségszerűen együtt kell, hogy járjanak. Demokrácia és liberalizmus szigorú azonosításától távolodik a két fogalom elválaszthatóságát állító Plattner (1998), valamint Rhoden (2015), aki szerint a liberális konszolidáció és a demokratikus konszolidáció közel sem ugyanaz a dolog. Ez azt jelenti, hogy elképzelhetőek olyan konszolidált demokráciák, amelyek a liberalizálódást nem vitték végig, és a tanulmányunkban korábban bemutatott elképzelések alapján éppen ez az a pont, ahol a hibrid rezsimek fogalma ismét felmerülhet. Ugyanakkor Rhoden és Plattner szerint a liberális demokrácia nem egyszerűen egy

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

a demokrácia lehetséges típusai között, hiszen minden modern demokrácia a liberális és a demokrácia valamilyen fokú kombinációja (Rhoden 2015: 571).

1997-es első megfogalmazása után újra előtérbe került Fareed Zakaria elmélete az illiberális demokráciákról, amelyek bár intézményesítették a szabad és tisztességes választásokat, nem teljesítik a joguralom, a hatalmi ágak szétválasztásának elveit, és nem biztosítják az alapvető szabadságjogok védelmét (Zakaria 1997, 2003). Zakaria célja nem az, hogy egyenlőségelet tegyen a liberális demokráciák és más demokráciatípusok közé, hanem az, hogy figyelmeztetést fogalmazzon meg a demokratizálódó, de nem liberalizálódó politikai rendszerekkel kapcsolatban, amelyek a többség zsarnokságának veszélyét vetítik előre. Kritikusai szerint Zakaria három alapvető hibát követ el, amikor a jogok védelmét előtérbe helyezi a döntéshozatal procedurális feltételeivel szemben. Egyrészt tévesen feltételezi, hogy a demokratizálódás és a liberalizáció sorba rendezhető (Carothers 2007), nem veszi figyelembe a demokrácia antik és modern fogalmának különbségét (Plattner 1998, 174f), végül kizárja más, ugyancsak elképzelhető berendezkedések lehetőségét, mint például a deliberatív vagy a kozmopolita demokrácia (Hobson 2012).

A Zakaria cikkével kapcsolatos vitát a hibrid rezsimekről szóló szűkebb vitába visszaillesztve nem csak az olyan demokrácia típusai merülnek fel, mint az illiberális demokrácia, hanem a választásos demokrácia is (Diamond 1999; Schedler 2002),³ amely más megközelítésben a klasszikus minimalista felfogáshoz áll a legközelebb. Ezen a ponton pedig láthatóvá válik, hogy miért a liberális demokrácia fogalma a hibrid rezsimek megközelítésének kulcskérdése. Minden megközelítésben közös, hogy alapvető kritériumként a szabad és tisztességes választást határozzák meg, de mint látható volt, az alapfeltételekhez újabb és újabb további „előírások” kapcsolódnak az irodalomban, míg végül a teljes értékű demokrácia a liberális demokráciával lesz azonos. A demokrácia fogalmának kiindulópontja – nevezzük minimalista megközelítésnek vagy választásos demokráciának – így végül maga is hibrid rezsimmé válik, és ezzel látható lesz, hogy alapvetően a demokráciaelméletben ismert körmozgásról van szó a procedurális és szubsztantív felfogások között.

A liberális demokrácia fogalmának középpontba állítása világosan mutatja, hogy miért rendkívül képlékeny a hibrid rezsimek minden lehetséges megközelítése. Tulajdonképpen az elmélet folyamatosan körben forog a procedurális alapfeltételektől a további alapszintű és kiegészítő kritériumokig, mint amelyekről például Wigell is írt. Valójában ezt már korábbi demokráciaelméleti munkák is láthatóvá tették, még azelőtt, hogy a hibrid rezsimek fogalmi burjánzása megkezdődött volna. Schmitter és Karl kulcsfontosságú közös tanulmányukban a demokrácia generikus fogalmának

³ Nem beszélve az olyan, a demokrácia különböző formáit leírni igyekvő kísérletekről, mint a demokráciát választási, liberális, többségi, részvételi, deliberatív és egalitárius jellemzői mérő Varieties of Democracy projekt (Coppedge – Gerring et al. 2011).

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

kialakítására törekedtek, miután, mint megállapították, a rezsimek egyre inkább elhagyták az olyan kétséges jelzőket, mint a népi, formális, irányított vagy burzsoá (Schmitter – Karl 1991: 75; a szocialista demokrácia magyarországi fogalomtörténetéhez lásd Pap 2015). A demokrácia jelző és alternatívák nélküli fogalomnak látszott. Persze a demokrácia átfogó fogalmának kialakítására irányuló törekvés sem tagadhatta, hogy bár vannak átfogó jellemzők, számos altípus képzelhető el. Ez azonban Schmitter és Karl felfogásában leginkább a rendszeren belüli hangsúlykülönbségekre vonatkozott, ahogyan ez a közösségi szféra és a magánszféra közötti egyensúly liberális és szocialista-szociáldemokrata felfogásaiban eltért egymástól. Egyik sem demokratikusabb a másiknál, de másképpen demokratikusak – írták (Schmitter – Karl 1991: 77). A kérdés azonban éppen az, hogy a liberális demokrácia csak másképpen demokratikus, mint más – ugyancsak demokratikus – berendezkedések, vagy ez az egyedüli, teljes értékűnek nevezhető demokrácia.

Ezen a ponton világossá válik az is, hogy a hibrid rezsimekről szóló vita elkerülhetetlenül normatív. Emiatt nincsen végleges megoldása az e szakaszban tárgyalt kérdéseknek, így éppolyan hiábavalónak tűnik a hibrid rezsimek konszenzusos fogalmára várni, mint arra számítani, hogy valaha is a rendelkezésünkre fog állni a demokrácia mindenki által elfogadott jelentése. Ez azonban csak az első – bár talán a legfontosabb – pontja annak, hogy milyen korlátai vannak a hibrid rezsimek fogalmának, az alkalmazást ugyanis több további tényező nehezíti, melyekre a következő szakaszban térünk ki.

A hibrid rezsimek fogalmának elméleti és empirikus korlátai

A hibrid rezsimekkel kapcsolatos irodalom gazdagsága világos jele annak, hogy a világban többféle típusú és minőségű politikai berendezkedés figyelhető meg, mint amire a politikatudomány a demokratizálódás harmadik hulláma idején számított. Egyúttal azonban arról is szó van, hogy bár a hibrid rezsimek talán nem átmeneti politikai rendszerek, a róluk szóló irodalom mai formájában még bizonyulhat annak, hiszen az elméleti gazdagság az irodalom alapvető feszültségeit, megoldatlan problémáit is mutatja. Ma sok lényegi kérdésre nincs válasza a hibrid rezsimek elméleteinek, és korántsem biztos, hogy a jelenlegi keretekben ezek a kérdések egyáltalán megválaszolhatóak. A hibrid rezsimekről szóló irodalom korlátai persze nem kizárólagosak a politikatudományban. De mivel a tipológia és a besorolás kényszere miatt a tét itt talán jelentősebb, ebben az esetben a korlátok is élesebben kirajzolódnak. Ebben a részben a hibrid rezsimek elméletének és kutatásának legfontosabb korlátait vesszük sorra.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

A FOGALMI KONSZENZUS HIÁNYA ÉS EMPIRIKUS BIZONYTALANSÁG

A fentiekből látható volt, hogy a hibrid rezsimekről szóló irodalmat szélsőséges sokféleség jellemzi, ami a sötét zónában elhelyezhető politikai rendszerek fogalmi megközelítéseit illeti. Az irodalomban jelenleg különösen meghatározó a fogalmi ön-reflexió, és ebből is következően az, hogy a fogalmi bizonytalanságra reflektáló újabb irodalom hajlamos az alapoktól kezdeni a vizsgálódást. Így nem meglepő Cassani (2014: 554) azon megjegyzése, hogy a területtel foglalkozó kutatók az elmúlt évtized munkáit áttekintve továbbra is inkonzulzív empirikus eredményekkel, illetve még mindig homályos, nehezen alkalmazható fogalmakkal találkozhatnak. A tipológiai és definíciók sokasága azzal fenyeget, hogy szinte minden empirikusan vizsgált eset önálló besorolást kaphat, így azonban az összehasonlítás és klasszifikáció könnyen kivitelezhetetlenné válhat.

FORMÁLIS INTÉZMÉNYEK ÉS INFORMÁLIS HATALOMGYAKORLÁS

A politikai rezsimek pontos elemzése mindig is a formálisan megragadható intézmények és a hatalomgyakorlás informális módjának kettősségén dőlt el. A hibrid rezsimek fogalmának kiindulópontja az, hogy hiába vezetnek be egyes politikai rendszerekben demokratikus intézményeket, az, hogy miként élnek ezekkel az intézményekkel (vagy miként élnek vissza velük), ugyanolyan nélkülözhetetlen kritériuma az egyes rezsimek egymástól való megkülönböztetésének. Így például egy autoriter rendszerben hiába tartanak választásokat, ha a szavazati jog gyakorlását, a verseny feltételeit, valamint a választás eredményének érvényre juttatását informális módon korlátozza a hatalom azzal, hogy a szavazók egy csoportját távol tartja a választástól, ha a választók akarata és a választás eredménye között szisztematikus eltérés állítható elő, vagy ha a leadott szavazatok nem tükröződnek a kormány összetételében vagy politikájában. A hatalomgyakorlás módja azonban sohasem mérhető fel olyan pontosan, mint a hatalomgyakorlásnak keretet adó formális intézmények. Ez megnehezíti az empirikus elemzést, és – ami a hibrid rezsimek fogalma szempontjából döntő fontosságú – a tipológiai alkalmazását, egy adott politikai rendszer besorolását. Látható volt, hogy a hibrid rezsimekről szóló irodalom számos olyan kritériumot alkalmaz, amelyek esetében kulcskérdés a formális intézmény célja és alkalmazása közötti egybeesés, ebben az esetben többről van tehát szó a bármely politikai intézményre potenciálisan jellemző funkcionális eltérésnél. Ugyanazon formális intézmény eltérő alkalmazása egészen eltérő rezsimek kategóriákat eredményezhet (Mazuca 2010).

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

A BERENDEZKEDÉSEK TARTÓSSÁGA

A hibrid rezsimek azon a ponton lépik túl a tranzitológiai paradigmát, amikor a se nem tisztán autoriter, se nem tisztán demokratikus rendszerek tartóssá is válhatnak. Számos kutatás összegzése alapján megállapítható, hogy a hibrid rezsimek nem szükségképpen törekenyek (Cassani 2014: 552), azaz tartóssá is válhatnak, és nem feltétlenül alakulnak nyílt autokráciává vagy teljes értékű demokráciává. A hibrid rezsimek tartóssága ugyanakkor felvet egy tágabb problémát is. Mivel ezek a rendszerek autoriter és demokratikus elemek formális és informális konfigurációját jelentik, kérdés, hogy az, ami egy adott pillanatban hibridizációnak látszik, valójában átmeneti avagy tartós állapot-e, azaz a kérdés az, hogy mikor kell egy adott ország besorolását újra gondolni. Morlino kísérletet tett ugyan arra, hogy években adja meg a rendszerszerűvé válás kritériumát – szerinte egy évtized fennállás után tekinthetünk önálló típusként egy hibrid rezsimre (Morlino 2009: 282) –, de ez önkényes meghatározásnak tűnik, és aligha jelent általánosítható választ a kérdésre, ahogy az sem, ha meghatározzuk, hány választásnak, szűkebben hány hatalomváltásnak kell lezajlania ahhoz, hogy egy rendszer demokratikus konszolidációjáról lehessen beszélni.

EGYDIMENZIÓS DEMOKRÁCIAKÖZPONTÚSÁG

Mint látható volt, a hibrid rezsim fogalma az autokrácia–demokrácia dichotómia által jelentett korlátokra volt hivatott választ adni, és azzal, hogy az irodalom igyekezett feltérképezni a két szélső pólus közötti homályos területet, ma valóban többet tudhatunk a politikai rendszerek változatosságáról. Ennek ellenére számos szerző továbbra is fenntartja az egydimenziós megközelítés lehetőségét azon az alapon, hogy a rezsimek között inkább fokozatbeli különbség mutatható ki (Diamond 2002; Storm 2008). Ez a felfogás határozottan fenntartja a demokrácia fogalmának központi, a többi rezsimet is definiáló szerepét, ami értelemszerűen csökkenti az elemzés komplexitását. Ehhez a megközelítéshez képest az olyan többdimenziós, konfiguratív modellek, mint amilyen Wigell esetében is látható volt, határozott előnyökkel rendelkeznek, amennyiben nem tartják szükségszerűnek, hogy a rezsimek változását vagy az autokrácia, vagy a demokrácia típusai felé való mozgás jellemzi. A demokrácia kiemelt szerepe azonban még ebben az esetben is megfigyelhető, hiszen a korábban ismertetett modell is a liberális demokrácia analitikus felbontásából indul ki. Azaz a hibrid rezsimek elméleteit ma jelentős mértékben a nyugati típusú liberális demokrácia fogalma határozza meg, ami a lokális és történeti jellemzőket figyelmen kívül hagyja, valójában éppen a harmadik hullám demokratizálódási folyamatának és esetleges visszarendeződésének megértését korlátozhatja.

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

SZÉLSŐSÉGES KLASSZIFIKÁCIÓ ÉS TELJESÍTHETETLEN KRITÉRIUMOK

A fogalmi pontosságra való törekvés, valamint a hibrid rezsimek meghatározását lehetővé tévő kritériumok egyre összetettebb részletezése akár teljesíthetetlen feltetelek elé is állíthatja a vizsgált politikai rendszereket. Az egyre komplexebbé váló tipológiák, valamint az empirikus példákhoz igazított definíciók következtében a típusok és altípusok egyre szűkebbé válnak, beleértve az irodalomban elméleti értelemben is kiemelt liberális demokráciát. Így azonban könnyen előállhat az a nem kívánt következmény, ami a liberális demokráciát lényegében olyan ideáltípusként írja le, melynek a világban nincs empirikus példája. Az aprólékos fogalmi tisztázás, a komplex tipológia, az informális hatalomgyakorlás tényezői, az egyes időpillanatokra koncentrááló elemzés egy szigorú követelményrendszerben végül minden országot hibrid rezsimeként határozhat meg, ami bár elméletileg érdekes kérdéseket vet fel, az eredeti szándékot – a szürke zóna átláthatóvá tételét – lehetetlenné teszi. Miközben a hibrid rezsimek fogalma egyre több altípusra bomlik fel, a klasszifikációban nem marad, csak elméleti hely a liberális demokrácia számára, valamint egy-két nyilvánvaló példától eltekintve a zárt autokráciák köre is rendkívüli módon beszűkül a tudományos megközelítés számára.

Az itt említett korlátok említésével nem kívánjuk sugallni, hogy a hibrid rezsimek fogalma és a világban található hibrid rezsimek vizsgálata hiábavaló vállalkozás lenne. Az azonban árulkodó, hogy miközben egyre több szó esik a demokratizálódás kudarcairól és általában a demokrácia válságáról, az évtizednyi kutatás ellenére sem egyértelmű, hogy ez a jelenség mennyiben ragadható meg a hibrid rezsimek fogalmán keresztül.

ÖSSZEZGÉS: A HIBRID REZSIMEK A DEMOKRÁCIA VÁLSÁGÁT JELZIK?

A politikatudományban, de a politikai gyakorlatban is egyre több kérdés irányul a demokrácia globális helyzetére. Egyre több szó esik a demokrácia válságáról, ami alatt, mint látható volt, sokan a liberális demokrácia válságát, de legalábbis alternatíva nélküli kivételezetségének megszűnését értik. A hibrid rezsimek megjelenése annyiban kapcsolódik a válságról folytatott vitához, hogy azt tükrözi, hogy a demokratizálódáshoz fűzött remény – legalábbis azok mértéke – megalapozatlanok voltak. A nagy összehasonlító indexek – Freedom House, Bertelsmann Transformation Index – adatai alapján ráadásul nem is feltétlenül lehet a demokrácia globális hanyatlásáról beszélni, legfeljebb arról, hogy a harmadik hullám idején minden gyengülő vagy procedurális értelemben demokratizálódó autoriter rendszert potenciálisan teljes értékű demokráciának könyveltek el (Levitsky – Way 2015). Ebben az értelemben nem válságról, sokkal inkább demokratikus kijózanodásról lehet beszélni, ami nagyobb teret adhat a részletesebb, nem feltétlenül dichotóm megközelítéseknek is.

TANULMÁNYOK – Gondoljuk újra a demokráciát...! – Tematikus szerkesztés

Nagyobb figyelmet kell tehát fordítanunk azokra a politikai rendszerekre, melyek talán sohasem érik el a liberális demokrácia állapotát. A hibrid rezsimek megjelenése nem új fejlemény, de az ugrásszerűen növekvő figyelem velük kapcsolatban az.

A hibrid rezsimek megjelenése valószínűleg csak a politikatudományt érte meglepetésként, a politikát azonban nem. A hatalomgyakorlás mindig is felülírta, újraértelmezte a rögzített állapotokban meghatározhatónak tűnő intézményi kereteket. A politikai rendszerek pedig mindig is változatosabbak voltak annál, hogy néhány átfogó fogalom segítségével meg lehessen ragadni őket. Ami azonban a hibrid rezsim fogalmának köszönhető, hogy a mozdulatlan látatott politikai rendszereket ismét megmutatta mozgás közben, azaz nem csupán belső működésüket, de potenciális változásait és variációikat tekintve is.

A hibrid rezsimekről szóló irodalom segíthet választ adni a tanulmányunk elején Polübiosz kapcsán felidézett kérdésekre, hiszen újra megragadhatóvá válnak a kormányzatok tiszta és módosult formái közötti különbségek, sokkal pontosabban megmutatható a rezsimek közötti mozgás, részletesebben magyarázható ennek mélysége és módja. A hibrid rezsimekről szóló irodalom eredménye az, hogy nagyobb figyelmet fordít rezsimváltások politikai dinamikájára és esetlegességeire, azaz, hogy a politikai rendszerek közötti mozgás politikai feltételeit a korábbi kísérletekhez képest realiztikusabban képes leírni.

Irodalom

- Armony, A. C. – Schamis, H. E. (2005): Babel in Democratization Studies. In *Journal of Democracy*, 16 (4): 113–128.
- Bogaards, M. (2009): How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism. In *Democratization*, 16 (2): 399–423.
- Brumberg, D. (2002): The Trap of Liberalized Autocracy. In *Journal of Democracy*, 13 (4): 56–68.
- Bunce, V. – Wolchik, S. (2010): Mixed Regimes in Postcommunist Eurasia: Tipping Democratic and Tipping Authoritarian. In E. Baracani (ed.): *Democratization and Hybrid Regimes. International Anchoring and Domestic Dynamics in European Post-Soviet States*. European Press Academic Publishing, Florence
- Collier, D. – Levitsky, S. (1997): Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. In *World Politics*, 49 (03): 430–451.
- Carothers, T. (2002): The End of the Transition Paradigm. In *Journal of Democracy*, 13 (1): 5–21.
- Carothers, T. (2007): The „Sequencing” Fallacy. In *Journal of Democracy*, 18 (1): 12–27.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

- Cassani, A. (2014): Hybrid what? Partial consensus and persistent divergences in the analysis of hybrid regimes. In *International Political Science Review*, 35 (5): 542–558.
- Coppedge, M. – Gerring, J. – Altman, D. – Bernhard, M. – Fish, S. – Hicken, A. et al. (2011): Conceptualizing and Measuring Democracy: A New Approach. In: *Perspectives on Politics*, 9 (2): 247–267.
- Diamond, L. J. – Linz, J. J. – Lipset, S. M. (1988): *Democracy in developing countries*. Lynne Rienner, Boulder, CO
- Diamond, L. J. (1999): *Developing democracy. Toward consolidation*. Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Diamond, L. J. (2002): Thinking About Hybrid Regimes. In: *Journal of Democracy*, 13 (2): 21–35.
- Fukuyama, F. (2014): States and democracy. In: *Democratization*, 21 (7): 1326–1340.
- Gilbert, L. – Mohseni, P. (2011): Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes. In *Studies in Comparative International Development*, 46 (3): 270–297.
- Hobson, C. (2012): Liberal democracy and beyond: extending the sequencing debate. In *International Political Science Review*, 33 (4): 441–454.
- Huntington, S. P. (1991): *The third wave: democratization in the late twentieth century*. University of Oklahoma Press, Norman, OK.
- Karl, T. L. (1995): The Hybrid Regimes of Central America. In *Journal of Democracy*, 6 (3): 72–86.
- Levitsky, S. – Way, L. (2010): *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge University Press, New York
- Levitsky, S. – Way, L. (2015): The Myth of Democratic Recession. In *Journal of Democracy*, 26 (1): 45–58.
- Mainwaring, S. – Brinks, D. – Pérez-Liñán, A. (2001): Classifying Political Regimes in Latin. In: *Studies in Comparative International Development*, 36 (1): 37–65.
- Mazzuca, S. L. (2010): Access to Power Versus Exercise of Power Reconceptualizing the Quality of Democracy in Latin America. In *Studies in Comparative International Development*, 45 (3): 334–357.
- Merkel, W. (2003): *Defekte Demokratie*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
- Merkel, W. (2004): Embedded and defective democracies. In *Democratization*, 11 (5): 33–58.

TANULMÁNYOK – *Gondoljuk újra a demokráciát...!* – Tematikus szerkesztés

- Moller, J. – Skaaning, S.-E. (2010): Beyond the Radial Delusion: Conceptualizing and Measuring Democracy and Non-democracy. In *International Political Science Review*, 31 (3): 261–283.
- Morlino, L. (2009): Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion? In *European Political Science Review*, 1 (2): 273–296.
- O’Donnell, G. – Schmitter, P. (1986): *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Johns Hopkins University Press, Baltimore
- O’Donnell, G. (1994): Delegative Democracy. In *Journal of Democracy*, 5 (1): 55–69.
- Ottaway, M. (2003): *Democracy challenged. The rise of semi-authoritarianism*. Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C.
- Pap M. (2015): *Kádár demokráciája: Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. Nemzeti Közszerzői Egyetem, Molnár Tamás Kutató Központ, Budapest
- Plattner, M. F. (1998): Liberalism and Democracy: Can’t Have One without the Other. In *Foreign Affairs*, 77 (2): 171–180.
- Polübiosz (2002): *Történelmi könyvei I.* (ford. Muraközy Gyula). Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő
- Rhoden, T. F. (2015): The liberal in liberal democracy. In *Democratization*, 22 (3): 560–578.
- Rüb, F. W. (2002): *Hybride Regime – Politikwissenschaftliches Chamäleon oder neuer Regimetypus? Begriffliche und konzeptionelle Überlegungen zum neuen Pessimismus in der Transitologie*. In P. Bendel – A. Croissant – F. W. Rüb (eds.): *Zwischen Demokratie und Diktatur*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
- Sartori, G. (1991): Rethinking Democracy: Bad Polity and Bad Politics. In *International Social Science Journal*, 43 (3): 437–450.
- Schedler, A. (2002): The Menu of Manipulation. In *Journal of Democracy*, 13 (2): 36–50.
- Schmitter, P. C. – Karl, T. L. (1991): What democracy is... and is not. In *Journal of Democracy*, 2 (3): 75–88.
- Storm, L. (2008): An Elemental Definition of Democracy and its Advantages for Comparing Political Regime Types. In *Democratization*, 15 (2): 215–229.
- Wigell, M. (2008): Mapping ‘Hybrid Regimes’: Regime Types and Concepts in Comparative Politics. In *Democratization*, 15 (2): 230–250.
- Zakaria, F. (1997): The Rise of Illiberal Democracy. In *Foreign Affairs*, 76 (6): 21–43.

Mechanisms of power, victimization and autonomy in the health care system

ERZSÉBET TAKÁCS

ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet, Elméletttörténet Tanszék

ABSTRACT

The aim of this paper is to describe power relations, doctor-patient relationships among the many ongoing changes in health care from sociological point of view. This paper is based on interviews with 17 people who work in various fields of health care. To conduct the interviews as well as to write the paper, a number of concepts and theoretical approaches were resorted to: Dominique Memmi's 'delegated biopower', Eve Bureau and Judith Hermann-Mesfen's notion of 'contemporary patient', François Dubet's concept of institutional programme as well as results of Hungarian health sociology. The main focuses of interest of the paper are role models in health care, the characteristics and consequences of new doctor-patient relations, their manifestations in Hungary as well as potentials of defencelessness and autonomy in Hungarian health care.

KEYWORDS: power, autonomy, patients' role, healthcare

Introduction

This paper is based on interviews with 17 people who work in various fields of health care¹. The focus of the research was the old and new power mechanisms that are interwoven into health care institutions, doctor-patient relationships, victimization and autonomy.² The most important theoretical background is Dominique Memmi's research on delegated biopolitics (Memmi 2003, 2010, 2011, 2012a, 2012b) and

---

¹ The interviews were done within the research project „The political and sociological use of narratives of victimhood in Europe and Hungary” led by László Balogh. The research and the paper were supported by the University of Debrecen. In terms of the interviews, it has to be noted that they were conducted by students of sociology in their third year, so their depth is limited to some extent. I would like to thank them for their help in the research.

I thank Balázs Krémer for his critical comments of high value.

² The interviews attempted at examining the identity and problem of work conditions of health care workers, which are not discussed here. The interview subjects are male and female nurses, GP assistants, district nurses, a paramedic officer, paediatricians, GPs, profession and health care officers who work in Debrecen and Hajdú-Bihar County.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

François Dubet's notion of institutional programme (Dubet 2002; Takács 2012). I intend to tackle the current context of health care along the lines of the literature on 'contemporary patient' (*patients contemporains*) (Bureau – Hermann - Mesfen 2014; Pierron 2007; Ménoret 2015) and in terms of Hungarian literature, Éva Orosz's, Zsuzsanna Szántó's, Éva Susánszky's works (Orosz 2000, 2009; Szántó – Susánszky 2003, 2006) as well as TÁRKI and KSH surveys are my primary resources (p. ex. Janky 2010; KSH 2010).

Roles in healthcare

Q: What do you consider the biggest result?

A: (reacting immediately, interrupting the question) That the patient does what we tell them. Diet, for instance, exercises, indeed, they can do the most for themselves. (Nurse)

The expectation of the patients' role in this extract of an interview demonstrates well the current relationship between doctor and patient. The two expectations, often seen as oppositions, are in fact, the result of two medical models.

To this day, the perception of the patient is greatly influenced by the medical model of the 19th century. The objectification of the patient, diagnosing the illness, the ill body with no respect to the individual as a human being is still a characteristic of medical practice (Pierron 2007). English and French literature links the spread of the word 'patient' to a characteristic phenomenon of health care: the patient is a subject that undergoes medical treatments³, specifically dependent on biomedical institutions and doctors (Pierron 2007).⁴ The medical skills to cure alone and authority are acknowledged by society by the 20th century, and this process was accelerated after WWII with the spreading of antibiotics and the development of pharmaceuticals. Medicalisation along with technicization of medicine further

³ In the 20th century in the English language *patient* comes from the Latin words *patiens* (endure of something, sufferer) and *patior* (allow, acquiesce, suffer)

⁴ The biomedical model traces illnesses back to physiological disorders, measurable biological variables with certain agents - germs, viruses and parasites or cellular, molecular disorders in the background. The biomedical model treats illnesses not ill people as it looks at reality from a scientific perspective: what is not somatic or cannot be reduced to the level of somatic processes, cannot be explained and therefore, it is not realistic. Conditions with severe subjective symptoms that have no tangible biological (physiochemical) reason are not considered to be illnesses. The patient is a passive endurer of medical procedures; as the body is a machine, it needs repairing. The more advanced technologies and scientific procedures are, the better chances restoring health has, and that can only be achieved by procedures.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

increased doctors' responsibility in healthcare,⁵ while patients were assigned the role of being accepting, cooperating and subordinate. This is fundamentally the ideal doctor-patient relationship that was first modelled by Talcott Parsons (Parsons 1951: 436–437).

Parsons analysed the relationship of doctors and patients, separating their rights and duties, clearly from a doctor's perspective. As being a doctor is a profession, „the doctor is to place »the patient's well-being« above his individual interests; he strongly opposes »commercialism« which is the greatest and most insidious of evils. The medical profession is to distance itself from »business«” (Parsons 1951). One of a doctor's duties is to be specifically skilled in terms of technology, which means they are to practise their profession and attend their patients with outstanding knowledge and professional know-how. As professional knowledge provides doctors with a privileged status in society, this power – as well as relations in the feudal medical community – influences doctor-patient relationships. It is also the doctor's duty to do their job objectively, without emotions. They may feel sympathy but not empathy towards the patients. Another obligation is not to be selective in terms of their patients according to the principal of universalism: a doctor is to attend each and every patient in a similar fashion, to the best of their knowledge. According to the requisite for functional specificity, the doctor is not to be concerned with the patient's private life and therefore, consider any of its aspects.

In the perfect realization of the functionalist approach the obligations of a patient are complementary of this: the patient is to wish to be cured, they are to turn to the doctor and cooperate with them. In Parson's view the doctor-patient relationship is fundamentally hierarchical, as doctors are in possession of specific and thorough knowledge which is a guarantee of healing, and the incompetent patient is to follow the doctor's instructions. Thus the doctor's rights extend to the examination of the patient's entire body. This along with the fact that doctors can perform otherwise unusual procedures leads to a feeling of defencelessness on behalf of the patient. Another right of the doctor is autonomy, as that is the only way to treat the patient appropriately, as well as authority, as the patient hands over the control over his own body to the doctor to a certain extent. However, the multiple manifestation of defencelessness does not mean that the patient is deprived of all rights: they are not responsible for their illness, and they are relieved from performing their social roles (as long as the doctor legitimizes the absolution).

---

⁵ The medicalization was enhanced by the spreading of chronic diseases. The best example for that is depression that is widespread in society and its mental pathology is accepted as a chronic disease, and its cure can primarily be achieved with psychotropic means. See: Ehrenberg 1998.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

I feel absolutely equal with my patients. Well, our relationship is that of equals, er, maybe it was stupid of me to say it like that. There is that carer-caree relationship, so I'm a bit above them (laughs). So not quite equal, but still equal. (District nurse)

Parson's model - which assumes the patient's unconditional trust towards the doctor as well as the doctor's absolute power and describes interaction as paternal - is questioned more and more today.

New notions of patient as a client are introduced here based on a paper by Eve Bureau and Judith Hermann-Mesfen, who compiled two special issues for *Anthropologie & Santé* to elaborate on the subject.

The authors describe patient-doctor relationship as a result of four important changes. Firstly, the extension of the idea of illness and opening medical science which was closed off for a long time brought along treating the patient as a person with all the implications of that. As opposed to the approach of objectifying the patient, today subjective experiences of an ill individual (can) contribute to the clinical process. The concept of health is not defined by medical thinking that focuses on a specific illness, but is looked at in terms of the full physical, mental and social well-being of the individual. At the same time, health and staying healthy is the individual's responsibility; the individual is the one to ensure their physical and mental health by acquiring the „right” behaviour. This is parallel to the opening of medical science which is on the one hand a result of politics entering medicine, and the democratisation of medical information on the other (due to the internet). Thirdly, it is also due to the appearance of new participants individuals get in contact with in order to stay healthy. This partly entails the enhancement of a parallel, „non-conventional” medicine that started to develop in Europe in the 1970s, 1980s. Medical and therapeutical pluralism distributes a number of medical tasks among the professional and laymen representatives of medicine (Cohen – Rossi 2011).

The second change is questioning the efficiency and role of biomedicine. In the beginning of the 20th century self-help groups in America were born out of the criticism of biomedicine. The scandals in the 90s (infected blood, growth hormones and dioxin poisonings) caused a crisis of confidence in biomedicine: due to professional errors, a lot of patients lost trust in the vocation. In addition, but also independently of all that doctors have sensed a loss of trust and status, especially since the 2000s. As a result of shaken legitimacy, doctors could not afford any more to decide themselves what is good for the patient, they had to convince them about it (Béraud 2002).

Many theories examine the shaken trust in institutions and experts in late modernity. Anthony Giddens thinks the belief and trust in expertise which used to be the organising principle of social hierarchies was compromised in late modernity.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

This loss of trust transformed institutions that are built on expertise.⁶ As expertise did not need justification earlier, today it has to be made available for laymen, in a way that institutions become ones that are in constant interaction with individuals, are reflective and flexible. Institutions that are reflective, i.e. use knowledge about social context, provide customized, flexible solutions instead of general (and therefore) rigid ones (Rényi – Sik – Takács 2014). Only such reflective institutions are able to handle the loss of trust in expertise (Giddens 1990; Sik 2013). Compromised trust in doctors' authority is also sensed by medical workers who were interviewed:

Now I am not sure how to put it, that doctors are considered a more prestigious part of society, but I think what used to be decreased by now, sometimes people even freeze down if they know what my job is... Because, what does one hear on the news - always bad things (GP)

I work at a paediatric department... parents, who often do not appreciate, but it is part of it, we must accept... they often speak to us with a rude tone. (Paediatrics, nurse)

There is also an example of blaming the loss of trust on the impersonal nature of the system, but not on the ones who practise the profession: „It happens that they are mistrustful, but not towards us, more towards health care.” (medical assistant, hospital nurse). It is detectable that with the desacralization of the medical profession, the special status of the medical community is also damaged, as its exclusive position, its distance from the laymen decreases, and its immunity from laymen's control is also questioned.⁷

The third change is the democratization process of health care, health care institutions becoming individual-centred or its singularization from a different approach. This can be detected in the transformation of medical practice, especially in initiations of self-management of patients with chronic illnesses. In the 1980s more and more doctors thought that individuals are potential enhancers of their own healing, so they shared their knowledge to a greater extent, so that they could look after themselves more (most often in case of diabetics and kidney deficiency). These „self-medicating” patients „often acquired the most sophisticated technical skills in order to be least dependent on biomedical institutions and to preserve their personal autonomy” (Bureau – Hermann-Mesfen 2014).⁸

At the end of the 1990s in America „responsible” „illness management” programmes appeared, and they were meant to provide patient with as much

⁶ For more information, see Giddens 1990; Sik 2013; Rényi – Sik – Takács 2014.

⁷ In Éva Susánszky and Zsuzsanna Szántó's view the medical community will stabilize in the future with the decrease of fights between interest groups and the strengthening of team spirit, which might lead to lessening control by laymen. See Szántó – Susánszky 2006.

⁸ Therefore, expertise became laymen's expertise, and this process also took place the other way round due to the pressure from organisations of HIV and AIDS patients. Firstly, laymen's knowledge became a type of expertise due to movements organised around these diseases (and patients), but today there is laymen's knowledge in connection with a number of pathologies and diagnoses (e.g. autism).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

information as possible for the sake of efficient cure in case of illnesses such as asthma, diabetes, hematologic and cardiovascular diseases. That initiated „expert patient” programmes.⁹ The idea of an expert as such was placed out of professional contexts, for which the best example is the emergence of „layman expert”. Typically, the notion of ‘users’ is also more and more common in health care.

The fourth change is the advancement of individualism in health care, which was touched upon in the proceedings. Autonomy and to right for self-determination, the responsibility of the individual, sharing power and knowledge, equality, respect and acceptance all assign a greater importance to the individual. The social development in the second half of the 20th century described by Alain Ehrenberg, in which autonomy becomes a general norm that is present in all areas of society, and whose buzzwords are individual initiative and freedom of choice, does not leave health care intact (see Ehrenberg 2010).

Defenceless and Control, Power and Autonomy

The theories above provide explanation for many aspects of social changes. However much the patient is placed in the centre of curing, they are not the ones in the centre (Bureau – Hermann-Mesfen 2014). While there have been many initiatives for a more equal doctor-patient relationship, it is rather unequal to this day. In many cases the patient is just not considered as a factor – they are not asked, for instance – and are not considered as a person. The doctor’s exclusive authority has not ceased to exist, either (Jaunait 2007; Bureau – Hermann-Mesfen 2014).

The doctor’s role is specific, as healing i.e. life itself is in the doctor’s hands. That has a direct influence on the roles of a doctors, the closed off nature of the medical community and the wide social gap between the medical community and majority society. All that considered, models of doctor-patient relationship models are based on communication, sharing competences, and trust and power relations. The most typical one is the traditional-paternal model, which is an asymmetric relationship based on the biomedical approach, in which the patient fully acknowledges the doctor’s competence and dominance. The conflict model of the doctor-patient relationship is based on the notion that the participants are competing and have opposite ways of thinking. One of the reasons lies in the different interests of the two parties, for example in case of an illness career when the patient wants to be/ stay ill, or vice versa, when the primary aim of the patient is to recover, but they feel that the doctor does not do everything to achieve that (which can be derived back

⁹ In England, for example: <http://www.nhs.uk/NHSEngland/AboutNHSservices/doctors/Pages/expert-patients-programme.aspx> (in: Bureau – Hermann-Mesfen 2014: footnote 7).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

not only to a lack of means or overburdened doctors, but to misleading interactions or misunderstandable information). The main argument for the conflict model is the traditional, feudal relationship between doctor and patient, in which tension and conflicts are inherently present. The third model is the so-called consensus or bargaining model, in which the doctor gives up a part of his autonomy or authority and makes his professional work controllable (see Szántó–Susánszky 2006: 125–127). In practice doctor and patient seek a consensual solution together after the doctor's explanation.

There must be a certain extent of subordination between patient and doctor, how shall I put it, this is not the right word, but I should dictate, he should complain, that's his role, and then I say what I think. I often tell them to share how they see it, sometimes very clearly, so when we are thinking together, I treat them as equals, but I'm sure there are situations, when there is a feeling of defencelessness, but it depends on the situation. (GP)

The question is what making a decision (together) really means in practice. What do doctors, nurses mean by the patient's autonomy or participation? Sharing information or the responsibility of decision-making can vary: e.g. manipulated (when the patient is not really a participant),¹⁰ it can be characterized by various forms of symbolic cooperation (tokenism) or the control of the patient (actual participation). In case of tokenism, the patient is well informed, and therefore they can understand the nature of their illness, procedures, but they cannot make a decision. In fact the only control of the patient manifests when it comes to sharing power and the actual influence of the patient (Bureau – Hermann-Mesfen 2014).

Sylvie Fainzang wrote a book about the way of information use in terms of the doctor-patient relationship. The author paid special attention to lies and withholding information when analysing the problem of the patient is informed (Fainzang 2006).¹¹ Fainzang's work is especially interesting, because in spite of the research conducted on patient-doctor communication (as well as withholding information and lies)¹² since the 1960s it was examined from a psychological point of view. Fainzang deprived the issue of psychology and focused on social mechanisms. She found that doctors uniformly share the same principle i.e. „actually true information

---

¹⁰ One example taken from the interviews: *“There are some who think they make the decision independently, but what you need more, the doctor needs to make it look like that the patient makes a decision independently. That is why we need to tell them all the pitfalls, in order to lead them to their decision, the right decision.”* (Occupational health-care professional).

¹¹ The moral dilemma of (white) lies and keeping quiet came up in more interviews. *“If it turns out to be a tumour, that is quiet a dilemma, whether to tell the patient or not. Usually the family is consulted in cases like that. Not all patients can accept that, and that is quiet a big dilemma, whether to tell the truth or lie to them.”* (Assistant, hospital nurse)

¹² A typical example of lies is the doctor's announcing „we take a break in therapy”, which is in fact the failure of the treatment.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

is given at the patient's request" (Fainzang 2006). Doctors think they can handle the patient's need for being informed without problems by means of various signs e.g. with metacommunication.¹³

It turned out that doctors give more detailed information - for example about the risks of certain treatments - to patients with socioculturally high status, even if they do not ask anything. On the other hand, patients with low status are thought to be ignorant, because they do not ask the „right” questions, or they are afraid to ask questions in hospital environment. (And doctors think, if they do not ask, they do not want to know.) More educated patients are better at acquiring information - for example, they ask the same thing more times in different forms - and they also try to read metacommunicative gestures.¹⁴ Lies have their own consequences: patients lose trust in the doctor, which leads to „medical nomadism”.

At the same time patients themselves lie, often by keeping quiet about symptoms or making them sound insignificant in order to avoid examinations or having to face the severity of their condition.¹⁵ The interviews reveal that patients' lies are especially frustrating for doctors: „If I encounter a lack of trust, that's the worst... if they lie, that kills me. Is someone is being dishonest to me.” (GP) However, majority of the lies is in fact misunderstanding.¹⁶ In doctor-patient communication sharing information is often accompanied by misunderstandings, which can be traced back to ambiguity of terms. For instance, there can be a diagnosis that causes the greatest despair for one patient and unjustifiable joy to the other. There can be misunderstandings due to over-interpreting a conversation, but beside linguistic incomprehension, a

---

¹³ The importance of metacommunication and its perception as a special, (also) medical skill came up in the interviews as well. “GPs have a sort of sixth sense which cannot be defined, but it is innate, just like body language, so one needs to have an insight into the human character, which is characteristic of this profession, and especially the profession of a GP.” (GP)

¹⁴ Placing a hand on the patient's shoulder for example indicates the severity of the condition according to some patients.

¹⁵ According to the French author, all that is more characteristic of lower social classes. Even so, I do not believe that anything similar could be argued in terms of Hungary, given the lack of researches. Keeping quiet about certain symptoms, manipulating the diet prescribed, varying the medicine, withholding test results or insincerity with the doctor cannot be assigned to one specific social class, in my opinion. However, similarly to the attitude of trust/mistrust, there can be variations according to different socio-cultural backgrounds.

¹⁶ It came up in the interviews many times, that some subjects had issues with especially Roma (minority) parents, who “did not cooperate”, “rant about everything”, “are offensive”, “don't give medicine to their children” (Nurse, Assistant, Paediatrician). One doctor recognised that it derives back not to habits or cultural reasons, but social ones originating from disadvantaged position and poverty. “There are difficulties and I mean (thinks) mostly Roma parents. They are not really cooperative, do not take the advice we try to help them with... minority parents who don't really take advice, don't give children the necessary medication. And it is not only up to them (eer...), the difficulty is not that they are not cooperative, but the money is little. There are no financial resources to buy the things, medicine children need. The other thing is, they only bring the child, as a final resort to the doctor, when the problem is big. Unfortunately, there are more and more.” (Paediatrician)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

difference of perspectives can also cause problems. The following interviewee (a GP) emphasizes the importance of communication:

Here one needs to assess the cognitive abilities, in other words you need to assess how well-informed, forgetful the patient is, so you need to know the patient, what you advise, what words you use, because everybody nods here, I see, I see, then you ask and half of them couldn't repeat it, so that's about it, informing and communication is important. (GP)

Fainzang's research shows that there are people - both doctors and patients - who think being fully informed is preferable in order to face the illness and choose the most suitable therapy. However, there others (doctors and patients) who think important information is only the doctor's concern in order to avoid uncertainty and to keep hope alive (Fainzang 2006). All in all, information and involving outsiders can mean a lot of things; patients' real autonomy can only work by implementing general moral changes (*agency, empowerment, solidarity*) (Bureau – Hermann-Mesfen 2014). Patients are not able to acquire the new role without doctor's real participation and conviction:

This doctor-patient relationship is obviously two-sided and it is mostly the doctor, who can change anything about that. If the doctor does not really care, the patient sees that, if he doesn't care, or not really, not honestly, the patient perceives that. And then that doctor-patient relationship is not good, nor can it expected to be. The patient will not change that, because he is ill, always anxious in the doctor's lounge, and always afraid of something, and I can ease that, the doctor, so I can give him what makes him less anxious and trusts me. (Health protection officer)

Recognising and acknowledging that is especially important, because tendencies can be detected – not only in Hungarian health care¹⁷ – that are opposite to the enhancement of autonomy. Dominique Memmi examined England and France, extending the research to twenty-seven countries and came to the conclusion that a more tyrannical and more conservative treatment is common in health care, which can be tracked in the discourses of preventative campaigns since the 90s (Berlivet 2004; Memmi 2011, 2012b). Based on research of a decade, the author thinks that after a period when the individual was given the choices after a conversation with the expert, i.e. trust was placed in them, today we can again observe relatively authoritarian procedures. Certainly this does not mean a regression to the authoritarian forms before the 1960s, but a third way of influencing behaviour can be seen, for example in the form of expert volunteerism.¹⁸ Drawing conclusions from

¹⁷ See value researches on autonomy and the desire for autonomous action among the Hungarian population: Ságvári 2012; Kapitány – Kapitány 2012; Albert– Dávid 2009; Keller 2013; Tóth 2010. For the extremely depressing researches on the youth, see Magyar Ifjúság 2012; Takács 2014.

¹⁸ Memmi's last book in 2011, as well as her last published research on the ethical problems of abortion (about this, see Weber 2009) was intended to demonstrate this idea. (One of the earlier subtitles

KÖZELKÉP – Tanulmányok

the first two period, today „imperative ways of *legitimate* behaviour in terms of the *right* use of one’s body” can be seen, which prescribe or suggest about a specific area, how to face life and death *correctly*, how to proceed *correctly* in the borderland of life and death, i.e. in health care (Memmi 2012b). Memmi thinks expert volunteerism can be so powerful, because the state - in addition, perhaps some societies themselves - hand over decision to doctors (and to a smaller extent to other participants of health care) that cause social uncertainty, anxiety, and determine our health and lives.

Memmi’s notion of „delegated biopower” arrives at the (neo-Foucaultian) proposition that today’s supervising state hands over supervision to peripheries of public services, representatives of so-called „liberal professions” as a special way of governing (Memmi 2012a: 77). During consultations that are obligatory in case of procedures concerning our bodies and lives, representatives of the medical field provide patients with information, they explain the meaning of medical test results. At the same time they are in charge of controlling the motivation of the decision, which enables the refusal or suspension of the procedure, if it is not relevant (Memmi 2012a: 77). However, Memmi talks about double delegation, as the rational managing of one’s body is delegated to the individual by the government. This means that theoretically individuals are able to assess their bodily conditions, their risks and estimate the financial costs of their correction.

The health care system is trying to supervise and control as well as to get rid of certain aspects of responsibility. In addition, the supervising and controlling function of the system is imperfect. One of the reasons is that health care is underfinanced, on the other hand doctors and medical staff as such are overburdened: often they simply do not have enough time for the patients. There are patients who do not want to develop a close(r) relationship, for example to get involved in a consultation (either because they have already made a decision about what they want or because it is too overwhelming emotionally or because, as mentioned earlier, it is challenging in terms of language). Control is a pressure for the doctor as well, and the patient

---

was *Professional volunteerism serving identities*.) She found that doctors and obstetric workers persuade (sometimes push) certain practices when parents have to deal with the bodies of dead fetuses and infants (to look at their dead babies, children, „just as if they were asleep” or have them taken pictures of - often with a sleeping blanket, or touch them). This is all based on „the idea that mothers need some time with their dead children so that they could process the loss” (Memmi 2011: 98). In her research she found that these practices were not born out of common need or pressure from the grieving family (on the contrary, in spite of that). She thinks in this case, „the legitimizing practice proceeds empirical verification”, i.e. institutional efforts are made to „legitimize scientifically something that already exists in practice” (Memmi 2011: 73). This is not about a collective social need, but a group of medical workers’ (especially obstetricians’) systematic advice based on medical literature. In such cases obstetricians, doctors - and not the patients themselves - identify women’s pain, culpabilisation, psychological suffering. This is controlling behaviour related to life and death, in which it is a premise that patients cannot do grieving alone, only with help (Memmi 2011: 115–123).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

may display a willingness to cooperate and then act differently right after leaving the room (Memmi 2012a: 78, 82, 83).

There are many other authors beside Memmi, who warn that the in health care „responsible” individual attitude, the decision competence imposed on the individual may lead to experts’ tasks being delegated to patients in order to ease their workload. Patients’ (relative) participation in decision making may even absolve doctors from taking responsibility (Bureau – Hermann-Mesfen 2014). In the meantime health care issues today tend to be more and more separate from the state. Besides, patients’ lives are becoming even more complicated. The boom in medical technology and increasing number of experts due to technical specification often ignore each other’s ideas, procedures. Patients have to choose from all those, so their task is becoming more and more complicated. Moreover, their administrative tasks increase, and they are divided among various medical centres and institutions.

At the same time, the idea of a responsible patient is not contradictory to biomedical norms: today patients („contemporary patients”) are legitimized within the system, if they are competent, rational, concise and not very emotional, i.e. „good patients” according to the professional staff (Wilson – Kendall 2007: 426–438). However, less authoritative means have their weaknesses: one is trusting the self-control of patients. Assuming such an attitude is a central problem of institutions and of the profession, anyway. Memmi arrived at the conclusion in her research that the „controlled habit” that ensures the operation of institutions is in fact a characteristic of a social class: only the middle class adapts rationalised management of body as one’s self (Memmi 2012a: 82–83).¹⁹ As the „good patient” behaviour is a characteristic of the middle class,²⁰ the „contemporary patient” attitude is more and more common among the most educated and informed patients. Patricia Wilson and Sally Kendall emphasize that this phenomenon leads to an increase of inequalities, as those who would really need to leave the role of a defenceless patient are the ones who are unable to do so (Wilson – Kendall 2007).

¹⁹ The author notes that this system cannot deal with patients like repeated aborters, abortion pill consumers or with those who would not take medication when dying.

²⁰ This was confirmed by the interviews. The least problematic clients are considered to be educated ones (especially if they are young), although there were some, who had different views. *„It’s easier with those who are really ill, they... interestingly not impatient, they thank you and wait for the moment when help arrives and happens, they don’t ask unnecessary questions. ...as I mentioned before, the really ill people don’t try any tricks to get the examinations over with sooner, or to get into the best institutions possible.”* (Paramedic) The „good patient” – according to the interviews as well - is someone who trusts their doctor, does as advised, keeps the instructions and does everything to recover. The „bad patient” is mistrusting or simply lies, does not keep instructions, rants, „knows better”, or too well-informed, and is responsible for their own (or their children’s) lives due to their way of living. These opinions are not different from those of the French colleagues (see Dubet 2012: 205), the difference is Hungarian patients’ impatience, even aggression, as well as the tension resulting from the gratuity system.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

The notion of contemporary patient in light of the interviews and domestic conditions

Health care appreciates two different attitudes in today's patients that are completely the opposites of each other. The patient is to display actively responsible behaviour (*empowerment*) for the sake of their health, but they are to stay within the boundaries determined by professionals. Placing the patient outside the medical system even partly is contradictory to the practice of medicine, whilst science and technology have developed to such an extent over the past decades that patients find themselves in particularly a dependent position due to differences in knowledge of doctors and patients.

It is interesting to see that workers of the medical profession hardly reflected upon this aspect of defencelessness. Nurses saw defencelessness primarily as physical in nature, assistants working in various fields interpreted it as a consequence of socioeconomic status (Roma, old people, people living on farms). Getting undressed as a typical example of defencelessness came up in many interviews.²¹

Patients are completely defenceless in health care, because let's just say, one goes to a hospital and he doesn't even know what is done to him, and nobody is saying anything to him. What's more, he has to take his clothes off. (laughs) So I think that is vulnerability.

To a certain extent, some social groups are defenceless, er... (sighs), like old people, maybe minorities, I mean Romas, people with low education, they are surely defenceless to some extent... People in bad financial situation, for themselves, those who are not able to stand up for or fight for themselves. (Dental assistant)

It is just a vulnerable position, one comes here as a patient. For one thing, you are defenceless, you have to get undressed. Then you have to share your problem, your illness, there are people who are anxious about that, think of illness as some kind of sin, I don't know, there are people who don't talk about the illness because it is like as if the asked for it, but they experience it as a sin. (GP)

Defencelessness often causes indecisiveness: „vulnerability might be... the reason that he does not get to, ha can't decide...” (GP assistant about patients from farms). In terms of patients' autonomy of decision-making, interview subjects have very different opinions (which of course might be due to the fact that they work in different areas and do different medical work). A hospital nurse says

²¹ *“If someone goes to a doctor's surgery, it does not matter who they are, first of all, they have to remove their clothes. I could be, I don't know - that the patient is a man and the doctor is a woman and some people are affected by that, but the patient knows they have to get over that... that is a source of stress or distress in the patient. Now obviously, I mustn't laugh at them, if I don't know, something is hanging, or something is like... This is unpleasant, and they can say I'm vulnerable, which is true.” (Health protection expert) See also Sándor 2016.*

KÖZELKÉP – Tanulmányok

they usually find it very difficult [to make a decision]. So when it's about something very serious, important, patients tend to panic, then the family or most doctors help... [What influences the decision is] where the family stands, as well as how the information which he is facing is presented. (Assistant, nurse)

A GP on the other hand, says

they make good decisions, my patients - at least those who are well-informed, they like to examine things from different perspectives, ask around, maybe for second or more opinions, sometimes discuss things, or consult more professions, so this is a basic thing people like, one opinion is not an opinion, one line of defence is no defence at all, but I think they make decisions well. (GP)

As we saw earlier, influencing the patient to make the „right” choice for his health is not an ethical problem for some of the doctors:

I think, a completely independent decision cannot be expected or allowed, because them taking the meds or not, certainly there is no-one standing there to put them in their mouth, but you must explain it to them, if they don't take them, I don't know, high blood pressure can lead to the development of complications, a heart attack, a stroke or something, and it will be too late,... obviously the decision is theirs, but I have to deliver it in order that they make the right choice. (Health protection officer)

Clearly, the autonomy of decision-making is questionable in itself. In the interviews autonomy of decision-making often comes up with respect to defencelessness. Marie Ménoret arrived at the same results when analysing English and French literature on autonomy in terms of health care. She says autonomy primarily comes up as an opposition to physical defencelessness of the patient, or in the peculiar context of chronic patients, because developing means and practices that enable patients' self-curing is gaining ground (Ménoret 2015). Ménoret also arrives at the conclusion that real practice oscillates between *empowerment* and control.²² In Hungary our interviews (not representatively) do not seem to indicate that. It is worth noting that it was only mentioned in one interview in terms of expectation towards patients that „the patient should be able to help themselves and this helps them heal more”. (Nurse)

Autonomy is a central problem of both biomedical and contemporary patient models. However, there is much less emphasis on patients' behaviour in the literature on the subject, despite the fact that for some patients, illness is clearly a liberating possibility, an escape route. These people are partly ones who cannot be part of social division of labour due to illness, and after a while they find themselves being socially excluded. They find it easier to justify unemployment with their illness, they identify themselves with this social role as part of the process and they expect the

²² For that, see also Bureau – Hermann-Mesfen 2014.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

healthy to provide for them. It may be argued that their illness has become their job (Herzlich 1973; Szántó – Susánszky 2006: 77).

From this respect, illness is not simply an illness. It is important what the environment considers an illness, and who is held responsible for the development of the illness. Developing some diseases in certain groups seems natural, so they are not considered illnesses. (For example old people often feel unwell, dizzy, a smoker coughs more, so people do not automatically turn to a doctor). This common people's philosophy of illness is not contradictory to the medical approach, just as the phenomenon that patients are not interested in the physiological background of a disease but in understanding the reasons for the changes in their lives.²³ The biomedical model is not suitable for that; that is why various ways of alternative medicine are popular (Szántó – Susánszky 2006: 77-81).

This paper cannot discuss what motivates patients to cooperate, take on an active or passive role in the curing process.²⁴ The interviews also reveal that patients in Hungary tend to develop a consumer attitude, mistrust towards the system as well as acquiring information about alternative options.

People nowadays are „better” at health issues just as at everything else. Almost everything is available on the internet, and that goes for medicine as well. Of course there are good things to this, but we often see cases when the patients have already diagnosed themselves and come in more scared, which fortunately, is usually wrong. Many „cures” are available, most of which is futile, but patients don't know that. (Nurse)

Of course, a lot of them say that they read this and that on internet forums, ... how to treat it. There are doctors who fly into a rage when they hear 'internet' and what has he read again. This shouldn't be looked at like that, because if I were ill, I would read, I would try to find information, obviously people used to look it up in pocket cyclopaedias. They often come up with good things, but often the profession has such a wide scope that they read everything about the disease, and I would be lying to say that I can be up-to-date in all areas. The bigger problem is that I often say frankly that I don't know something. Or they can come back in a week, I'll look into it and will know more. (GP)

Another two explanations in the literature on changing doctor-patient relations is the laymen's assertiveness due to individualization, the importance of subjective experiences because of common chronic diseases,²⁵ as well as alternative solutions

²³ Éva Susánszky and Zsuzsa Szántó think the difference between scientific and laymen's thinking is not professionalism, but aims, see Szántó – Susánszky 2006: 76-77.

²⁴ For more on *not* turning to doctors, see Éva Susánszky and Zsuzsa Szántó's summary on earlier research: Szántó – Susánszky 2006: 81-82. The main reasons are the costs of travel and waiting, then mistrust towards the doctor and finally, avoiding facing the illness.

²⁵ Although a GP Assistant's remark might be a reference: *“patients are more enlightened about their own illnesses, than the nurse. They can say things, and you just stand there with your jaw dropped.”* (GP Assistant)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

resulting from the acceptance of the impossibility of full recovery do not come up in the interviews spontaneously.

Problems of (sense of) mission in contemporary health care

„At an outpatient clinic on is attended, examinations are made, but they do not say anything. Many times mothers bring the test results here, because the doctor did not say anything.” (District nurse) The third group of participants in doctor-patient relations is the nurses, assistants as well as district nurses from many respects. Nurses are transmitters between patient and doctor; they have to take on the roles of a subordinate and of power position at the same time.

You are often expected to know everything like a doctor, they don't see it is not my competence and I can't give them medicine, and they don't understand why. And you say you mustn't do that because I'm not a doctor and then, of course you can, you know better, and it is problematic, because there will be a conflict between you and the doctor. And then I try to tone it down, that they shouldn't say that, because it is not true. So people... you know, this is the patient-nurse-doctor conflict. Sometimes the nurse is appreciated more than the doctor of the district. It also depends on the doctor. In many cases they trust you more than the doctor. I don't mean in terms of medical things, but they tell me more... Curing, medical treatment and caring cannot be separated. (GP Assistant)

It is the nurses' and assistants' task to create an atmosphere of intimacy with trust, in which patients can open up. Dubet explains it with the dual heritage of institutions (religious-charity as well as academic), i.e. nurses have to meet the „male-like” requirements of the scientific and technical medium as well as have the „typically female” characteristics of being understanding and compassionate that is needed in helping professions.²⁶ At the same time they are in possession of information that gives them power over the patients. However, they often describe their professional duties by being subordinate and obedient to the doctor.²⁷ Nursing is seen as one of the most exploited professions because of constraints and necessities due to work conditions and organisational structures, social inequality and low

²⁶ Dubet 2002: 195, 204. According to the author that is what makes it especially difficult to have the qualities of nurses acknowledged.

²⁷ Dubet's research shows that nurses often criticised doctors from this respect: doctors are too impersonal, too indifferent to patients, too cold and condescending to nurses and they think “they can do anything”. At the same time in the literature nurses have some kind of nostalgia for a good boss, who is competent and humane at the same time, for whom their team would do anything. In Dubet's focus groups there was no such sentiment, his interview subjects found this picture grotesque. In our interviews hospital workers and the paramedic emphasized the importance of the team working together and the trust placed in colleagues.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

salary,²⁸ underfinanced health care, lack of (efficient) self-representation, ethical dilemmas, obligatory overtime, institutional abuse (either on behalf of patients or due to vulnerability to institution hierarchy).²⁹ The most important task of nurses is to take care of the well-being of patients, even at the cost of their own (Martin – Alderson 2013).³⁰ „I always try to aim at 100%, the maximum, sometimes I don't succeed, but usually I do.” (Assistant, hospital nurse)

In our interviews we tried to assess the extent to which a sense of mission is present among health care workers.³¹ In Dubet's notion of „institutional programme” dedication and self-sacrifice on behalf of people with socializing professions is essential.³² Institutional programme is in fact a certain type of socialization, a socialization principle that lies on three pillars: a mediator between universal values and individual characteristics, socialization aims at imprinting norms whilst enables the individual to be free. The scheme of the programme is simple: in the beginning, values perceived as universal shape the individual and individuals operate institutions by integrating these values. The individual becomes a subject, conformed and able to criticise and the same time. This programme ensures and implies social coherence. Dubet goes into detail what holds (used to hold) the institutional programme together and describes its ideal operation. The institutional programme is disintegrating; its „charm” to conceal the contradictions of basic value does not work any more.

Social work on others becomes problematic from many respects for Dubet. On the one hand, there are questions around the definition of public good: as there are increasing contradictions among traditional operational principles of institutions. On the other hand, the bureaucratic model losing ground on organisational level

²⁸ At the same time a shortage and insufficiency of human resources is a (global) crisis phenomenon in healthcare.

²⁹ An example from the interviews for frustration: *“But eer... the problem with Hungarians is that they worship the doctor. Because in abroad, eer, the nurse is more appreciated than the doctors, because the doctor just gives a diagnosis, says what to do and how to do it, what to give, how to give, what medication etc. And the nurses do that. It is not the doctors who take care of them, but nurses. Doctors are only there in emergency. At life threatening situations, operations etc.”* (Nurse)

³⁰ Assistants are in a special situation as they often have to take on the role of a lightning rod: the tension between doctors and patients often boils down on them, whilst “this profession is rather a dead end”. (Female dental assistant) The occupational health-care professional who deals with health protection and prevention complained about a lack of prestige, appreciation amongst structural disfunctions.

³¹ I can be said that for most our interview subjects say the motivation still comes from this, even GPs feel the same way.

³² Tackling the problem is not without history in Dubet's sociology (For this, see: Dubet 2005; Takács 2012). The concept of (decline of) institutional programme is a result of a comprehensive research: three-hour-long conversations with nurses, social workers, teachers of various levels and mediators as well as with focus groups, repeated 6-10 times in Bordeaux, Paris and Pau and recorded material from a number of interviews made it possible to draw the above conclusions.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

and the modernization of public services, which is accompanied by new demands in terms of professionalization, development and acknowledgement of partnerships all destabilize institutional implementation processes. Thirdly, on a social level the pluralization of individual identities confronts institutions with new categories of the population - „persons” and „clients”, to which they have to adapt to: they have to respect the first one and meet the demands of other (Laforgue 2009). Besides, the real problem is that the „institutional programme” requires discipline, devotion and transparency from those who wish to join, as socialization work is a mission as well. These socialization professions are shaken to their core as their representatives face changed conditions and transform themselves. The idea of devotion and self-sacrifice clashes with the authenticity principle of the individual; questioning authoritarianism and authority compels the individual doing socialization work to do „constant justification work”, being left to rely on their own charisma or charm instead of authority, which is not necessarily available to them. It could be argued that they are in a state of constant confusion of roles, but the roles themselves are not defined, so they have to adapt all the time. Actors of institutions often do not base „work on others” on the criteria of efficiency, fairness or authenticity, which might cause a moral dilemma, on the other hand it can trigger different ways of intervening or seeking for help.³³

Doctors and workers of health care do change themselves (or are compelled to change) along with the changes described above. It came up with interviews with nurses that doctors establish a relationship with patients to a lesser extent,³⁴ and due to more technical procedures, less clinical patient-oriented clinical research is done in diagnostics or therapy. Doctors’ attitude is probably greatly influenced by the fact that they have to deal with more old age or incurable diseases due to the phenomenon of an ageing society. The final conclusion of our interviews (which were originally recorded to gather information) is that global changes have a greater influence on the power relations of doctors and patients than domestic conditions such as burnout - which can also interpreted as a sign of crisis, increasing hopelessness among health care workers, lack of trust toward everyone involved in the system, lack of reliable, realistic vision of one’s future, emigration, hospitals in debt,³⁵ learned powerlessness, and total vulnerability of certain social classes. Exploring all those could be the aim of a future research.

³³ The question Dubet’s interested in is what follows after the disintegration of institutional programme? What acting abilities and identities remain? Can we base social relations exclusively on individuals and on those contracts that are made willingly?

³⁴ One of the (many) reasons is the reduction of the time of hospital care.

³⁵ One of the moral dilemmas that arises when practising the profession is a comment on the insufficiency and limits of resources: „When I started my practical training I was surprised to see that things are not as I learned in school. ...On paper there are certain rules to be kept. However, as due to financial matters

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Conclusion

The research above focused on ongoing changes in health care. However, all these points remain within the “illness-paradigm” despite the aims put forward in concepts of the ‘contemporary patient’. Today, when the contribution of health care to curing or saving a patient is 15-20% (according to estimates), taking factors other than the actual illness into consideration is (should be) essential. The inequalities of welfare, differences in lifestyles and ways of living, exposure to environmental harms are far more relevant in terms of people’s health and quality of life. At the same time, the question remains whether health care can, whether it is to penetrate various areas of life (society, economy, politics) and extend its authority and efficiency.³⁶ On the other hand, the contemporary health care system – in Hungary as well as in welfare states – is more and more burdened with the ambivalence of ministrations/service. Its aim is to cure, save lives, as well as to serve more and more the needs of patients (as a market participant). That again leads us back to the social, economic and political context, i.e. the defencelessness of people with low status in terms of their bodies and health.

Bibliography

- Albert, F. – Dávid, B. (2009): Állami szerepvállalás – egyéni felelősség. In *TÁRKI Európai társadalmi jelentés 2009*. TÁRKI, Budapest: 33–48.
- Béraud, C. (2002): Les transformations du système de soins au cours des vingt dernières années: point de vue d’un acteur. In *Sciences Sociales et Santé*, 20 (4): 37–74.
- Berlivet, L. (2004): Unebiopolitique de l’éducation pour la santé. La fabrique des campagnes de prévention. In Fassin, D. – Memmi, D. (eds.): *Le gouvernement des corps*. EHESS, Paris: 37–75.
- Bureau, E. – Hermann-Mesfen, J. (2014): Les patients contemporains face à la démocratie sanitaire. In *Anthropologie & Santé*, 8, 2014.
<http://anthropologiesante.revues.org/1342> (last visit on 12. 08. 2015.)
- Dubet, F. (2002): *Le Déclin de l’institution*. Párizs: Seuil

---

of hospitals, as hospital do not really have money, or much money, tools need to be spared. It’s protective tools, rubber gloves, masks, hairnets, needles, syringes, etc. I don’t know what else to say, we have to be spare these, and we try to do avoid something bad to happen. But still, we cannot do it according to regulations, as described in the books.” (Nurse)

³⁶ Even by means of (bio)power, for the sake health protection.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Dubet, F. (2005): Pour une conception dialogique de l'individu. In *Espaces Temps. net*, 21.06.2005. <http://www.espacestems.net/articles/conception-dialogique-individu/> (last visit on 07. 06. 2016.)
- Ehrenberg, A. (2010): *La société du malaise*. Paris, Odile Jacob
- Fainzang, S. (2006): *La relation médecins-malades: information et mensonge*. PUF, Paris
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Polity
- Herzlich, C. (1973): *Health and Illness. A Social Psychological Analysis*. Academic Press, London
- Janky, B. (2001): *Második országos betegéledettségi vizsgálat*, TÁRKI, Budapest
- Jaunait, A. (2007): La relation de cooperation médicale et l'asymétrie médecin-patient. Commentaire. In *Sciences Sociales et Santé*, 25 (2): 69–72.
- Kapitány, Á. – Kapitány, G. (2012): Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékutatás eredményeihez. In Messing, V. – Ságvár, B. (eds.): *Közösségi viszonyulásaink*. MTA TK SZKI, Budapest: 102–126.
- Keller, T. (2013): Értékek 2013. Bizalom, normakövetés, az állam szerepéről és a demokráciáról alkotott vélemények alakulása Magyarországon. „A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei” c. kutatás 2013. évi hullámának elemzése. TÁRKI, Budapest
- KSH (2010): Társadalmi helyzetkép. Egészségi állapot, egészségügy. KSH, Budapest
- Laforgue, D. (2009): Pour une sociologie des institutions publiques contemporaines: Pluralité, hybridation et fragmentation du travail institutionnel. In *Socio-logos. Revue de l'association française de sociologie*, 2009, 4. <http://socio-logos.revues.org/2317> (last visit on 13. 09. 2012.)
- Martin, P. – Alderson, M. (2013): Le concept de pouvoir en sciences infirmières : une revue critique. In *Dire*, 22, 3. <https://www.ficsum.com/dire-archives/volume-22-numero-3-automne-2013/societe-le-concept-de-pouvoir-en-sciences-infirmieres-une-revue-critique/> (last visit on 13. 09. 2012.)
- Memmi, D. (2010): L'autoévaluation, une parenthèse? Les hésitations de la biopolitique. In *Cahiers internationaux de sociologie*, 1–2: 128–129, 299–314.
- Memmi, D. (2011): *La seconde vie des bébés morts*. EHESS, Paris
- Memmi, D. (2012a): Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán. In *Replika*, 79: 77–90. [Management of a sensitive area. Sensible behavior and supervision by body in terms of birth and death] Transl. by Kovács, Á. and Takács, E.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Memmi, D. (2012b): Entretien avec Dominique Memmi à l'occasion de la parution de "La seconde vie des bébés-morts". Interview with Laura Chartain on 4 Juin 2012. <http://mastersociologie.hypotheses.org/2130> (last visit on 3. 02. 2014.)
- Memmi, D. (2003): *Faire vivre et laisser mourir. Le gouvernement contemporaine de la naissance et de la mort.* La Découverte, Paris
- Memmi, D. (2010): L'autoévaluation, une parenthèse? Les hésitations de la biopolitique. In *Cahiers internationaux de sociologie*, 1-2: 128-129, 299-314.
- Memmi, D. (2011): *La seconde vie des bébés-morts.* EHESS, Paris
- Ménoret, M. (2014): La prescription d'autonomie en médecine. *Anthropologie & Santé.* <http://anthropologiesante.revues.org/1734> (last visit on 13. 08. 2015.)
- Orosz, É. (2000): *Félúton vagy tévúton? Egészségügyünk fél múltja és az egészségpolitika alternatívái.* [Half way or Astray? Imperfect tense of our healthcare and alternative ways of health policy.] Egészséges Ifjúságért Alap. <http://tatk.elte.hu/file/feluton.pdf> (last visit on 07. 06. 2016.)
- Orosz, É. (2009): Globális és hazai egészségügyi kihívások és egészségpolitikai törekvések a XXI. század elején. [Challenges of global and domestic health care and health policy aims in the beginning of 21st century] In *Esély*, 6: 3-26.
- Parsons, T. (1951): *The Social System.* The Free Press, Glencoe, Illinois
- Patrice, C. – Rossi, I. (2011): Le pluralisme thérapeutique en mouvement. Introduction du numéro thématique «Anthropologie des soins non-conventionnels du cancer». In: *Anthropologie & Santé.* <http://anthropologiesante.revues.org/606> (last visit on 15. 05. 2014.)
- Pierron, J.-P. (2007): Une nouvelle figure du patient? Les transformations contemporaines de la relation de soins. In *Sciences Sociales et Santé*, 25 (2): 43-65.
- Rényi, Á. – Sik, D. – Takács, E. (2014): A társadalmi integráció esélyei és patológiái: elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. [Possibilities and pathologies of social integration: aspect for the analysis of the diagnoses of late modern societies.] In *Szociológiai Szemle*, 24 (3): 18-60.
- Ságvári, B. (2012): Az átmenetek kora? A Magyar fiatalok társadalomképéről. In Kovács, I. – Dupcsik, Cs. (eds): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon: tanulmányok.* Argumentum, Budapest: 63-82.
- Sándor, J. (2015): Testbeszéd. A stílus az orvos. In *Magyar Narancs*, 39, <http://magyarnarancs.hu/egotripp/testbeszed-96590> (last visiton: 22. 06. 2016.)
- Sik, D. (2013): Giddens modernitás elmélete: identitás és intimitás. [Giddens' theory of modernity: identity and intimacy] In: *Replika*, 82: 131-144.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Szántó, Zs. – Susánszky, É. (2003): *A lakosság véleménye az állami és magánszektor szerepmegosztásáról az egészségügybe*. TÁRKI, Budapest
- Szántó, Zs. – Susánszky, É. (2006): *Orvosi szociológia*. Semmelweis Kiadó, Budapest
- Takács, E. (2012): „Individuum szociológiák”. Modernitás-megközelítések a francia szociológiában. In *Replika*, 79: 7–21.
- Takács, E. (2014): A késő modernitás francia koncepciói a hazai ifjúság-, oktatás-, családszociológiai kutatások tükrében.. [French concepts of late modernity in comparison with domestic youth, education and family sociological research] In *Metszetek*, 3
http://metszetek.unideb.hu/a_kesomodernitas_francia_koncepcioi_takacs_erszebet_2014_03. (last visiton: 22. 06. 2016.)
- Tóth, I. Gy. (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. (eds.): *Társadalmi Riport 2010*. TÁRKI, Budapest: 254–287.
- Weber, J.-C. et al. (2009): Le fœticide, une administration impensable de la mort? *Sociétés contemporaines*, 75 (3): 17–35.
www.cairn.info/revue-societes-contemporaines-2009-3-page-17.htm (last visit on 3. 02. 2014.)
- Wilson, P. M. – Kendall, S. (2007): The Expert Patients Programme: a paradox of patient empowerment and medical dominance. In: *Health and Social Care in the Community*, 15 (5): 426–438.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A szegénység etnicizálódása a biharkeresztesi mikrotérségben?

BÁNFALVI GYŐZŐ

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

ABSZTRAKT

A Biharkeresztesi mikrotérségben végzett kutatás során (főleg strukturált interjúk felvétele) családos, jövedelmi szegénységben élő háztartásokat kerestünk fel, akik között feltűnő volt, hogy többségében romákkal kerültünk kapcsolatba. A települési polgármesterek által megbecsült roma lakosság aránya pedig kísértetiesen együtt mozgott a potenciális közmunkások arányával. A települések korfáinak vizsgálata azt mutatta, hogy a „fiatalosabb” települések azok, amelyeket a polgármestereik magasabb roma lakosságra becsültek. A jelenségek közötti ok-okozati kapcsolat lehetőségét alátámaszthatja számos korábbi empirikus kutatás is (Kemény 2004; Molnár 2007). Ezek már korábban rámutattak a szegénység etnicizálódásának jelenségére Magyarországon (Ladányi – Szelényi 2004). Az elméletet a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében elvégzett 2007-es kutatás szintén megerősítette (Fónai és mtsai). A jelen tanulmány célja, hogy az elvégzett kvalitatív vizsgálatok, a korábbi tanulmányok, valamint KSH és TeIR adatok alapján megvizsgálja, hogy a Biharkeresztesi mikrotérség öt településén kimutatható-e a szegénység etnicizálódása.

KULCSSZAVAK: szegénység, etnicizálódás, Biharkeresztes, mikrotérség

ABSTRACT

Do we have the effect of poverty ethnicisation in the Biharkeresztes micro-region?

At a research in the Biharkeresztes micro-region (conducted via semi-structured interviews) we asked family households living in poverty. Roma households were mostly among the respondents. We also found that that estimated number of Roma population in the settlements correlated to the number of people working in public service. The examination of age structure diagrams at the settlements showed that the ones the mayors estimated to have a higher Roma population, are the younger settlements. The fact that there can be a causal relationship between these phenomena is supported by numerous previous researches (Kemény, 2004; Molnár, 2007). These researches pointed out the effect of poverty ethnicisation in Hungary (Ladányi – Szelényi, 2004). Furthermore, a research conducted in 2007 at the neighbouring Szabolcs-Szatmár-Bereg County also confirmed the ethnicisation theory (Fónai et al.). The aim of this study is to examine the possibility of poverty ethnicisation at the five settlements of the Biharkeresztes micro-region, with the help of the implemented qualitative inquiry, previous researches, and databases from CSO and TeIR.

KEYWORDS: poverty, ethnicisation, Biharkeresztes, micro-region

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Bevezetés

Jelen vizsgálat helyszíne a Biharkeresztesi mikrotérség, mely az Észak-Alföld régióban, Hajdú-Bihar megye déli részén, a Berettyóújfalui járásban található. A járást keletről a román-magyar határ, délről Békés megye szegélyezi, míg északon a Hajdúsággal és a Sárréttel határos. A járás központja Berettyóújfalú, ezen kívül még két alközpontja van: Komádi és Biharkeresztes. Jelen tanulmányban a Biharkeresztesi alközpontokhoz tartozó mikrotérséggel foglalkozunk. A mikrotérség egy közös önkormányzati társulást alkot, mely öt települést foglal magába: Biharkeresztes, Ártánd, Bojt, Told és Nagykereki. A mikrotérség legnagyobb települése a 4149 fős lakosságú Biharkeresztes. A mikrotérségről elmondható, hogy rurális, falusi jelleget mutat (KSH 2015). A tanulmányban bemutatott vizsgálat eredendő célja a szegénység e mikrotérségben történő feltérképezése, megismerése.

A témaválasztást a jövedelmi különbségek elmúlt évtizedekben tapasztalt jelentős növekedése, valamint a társadalmi kirekesztettség magyarországi arányainak drasztikus emelkedése indokolja, míg a mikrotérségi szintű vizsgálatot a Magyarországon tapasztalható szegénység erős területi egyenlőtlensége.

Jelen tanulmány egy 2015 októberében felvett kvalitatív vizsgálat (25 félig strukturált interjú) eredményein alapszik. Ezen interjúk közül 15 szegénységben élő családokkal készült, öt a mikrotérség szociális és egészségügyi szakembereivel (családsegítők, háziorvos, védőnő) és öt a mikrotérség településeinek polgármestereivel. Az elkészített interjúk információkat szolgáltatnak többek között a területen szegénységben élők hétköznapijairól, életkörülményeiről, egészségi állapotáról, szokásaikról, kultúrafogyasztásukról, a jövővel kapcsolatos elképzeléseikről és egyéni életútjaikról. Az interjúvázatok tartalmaztak olyan kérdéseket is, melyek az interjúalanyok etnikai identitására, az őket vagy családjukat ért diszkriminációkra kérdeztek.

Az alanyok kiválasztásakor a helyi családsegítő hálózat munkatársaitól kértünk segítséget. Olyan jövedelmi szegénységben élő háztartásokat kerestünk, akik vagy közmű-hátrálékosságuk vagy problémás családi körülményeik kapcsán kerültek a helyi adósságkezelő szakemberek látókörébe. Jövedelmi szegénynek az egy fogyasztási egységre jutó medián jövedelem 60 százaléka alatti (szegénységi küszöb) keresőket értettük. A szegénységi küszöb értéke 2015-ben évi 843 941 Ft/fő volt. További szempont volt az is, hogy a kiválasztottak több gyermekes családok legyenek. Ezzel az volt a cél, hogy vizsgálható legyen, mennyiben valósul meg a mikrotérségben a szegénység átörökítése. A mérlegelés során a családsegítők törekedtek arra, hogy lehetőség szerint együttműködő, kommunikatív személyekkel kerüljünk kapcsolatba, biztosítva ezzel az interjúk tartalmi gazdagságát, a felvétel sikerességét. Végül minden településről három háztartás került kiválasztásra.

Hasonlóan a szegénységben élő háztartásokhoz, megkérdezésre kerültek az önkormányzat döntéshozói, illetve a mikrotérségben dolgozó egészségügyi és szociá-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

lis szakemberek. A velük felvett interjúk arra irányultak, hogy felmérhetővé váljon, mennyire látják reálisan a kialakult helyzetet, és van-e elképzelésük, stratégiájuk a problémák megoldására.

Az interjúk felvételéhez használt interjúvázlatok célcsoportonként változtak, azonban tartalmilag összekapcsolódtak, kiegészítették egymást. Az egyes célcsoportokban felvett interjúk a tartomelemzés módszerével kerültek feldolgozásra és elemzésre.

A szegénység etnicizálódása?

Az interjúk felvételekor feltűnt, hogy bár a kiválasztás során egyáltalán nem volt szerepe az etnikai szempontoknak, az alanyok közé mégis többségében a roma háztartások kerültek. Ezen benyomás hatására kezdett el foglalkoztatni a kérdés, vajon van-e etnikai dimenziója a mikrotérségben a szegénységnek? Mennyire esik egybe a szegények és a romák társadalmi csoportja? Természetesen a felvett interjúk módszertanilag nem alkalmasak arra, hogy ezt a kérdést eldöntsük, de kellőképpen megindokolhatnak, előkészíthetnek egy későbbi kvantitatív kutatást a mikrotérségben.

A szegénység etnicizálódását a kelet-európai és balkáni társadalmakban a rendszerváltást követően ('90-es évek végén, 2000 évek elején) Ladányi és Szelényi több tanulmányban is kutatta és beazonosította. A közelmúltban a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében elvégzett kutatás szintén megerősítette a szegénység etnicizálódásának téziséét (Fónai és mtsai 2007). Tehát feltételezésünk beigazolódása nem jelentené egy új jelenség felismerését, inkább a folyamatok térségbeli beazonosítását, a térségre történő kiterjesztését. Itt érdemes megjegyezni, hogy Szelényi és Ladányi kutatásai underclass megközelítések, ahol a társadalmi kirekesztettség megvalósulása több dimenzió mentén, azok együttes teljesülése esetén áll fenn. A társadalmi kirekesztés dimenziói a térbeli szegregáció, a munkaerő-piaci kirekesztettség és az oktatási rendszerben történő szegregáció. Jelen vizsgálat szempontjából az előbbieken elmondottak azért fontosak, mert a rendelkezésre álló adatokból mind a három dimenzió esetében meg kell tudnunk mutatni a szegregáció megvalósulásának megalapozott gyanúját. Csak ebben az esetben lehet indokolt a jelenség empirikus úton történő visszaigazolását szolgáló, reprezentatív kutatás lefolytatása.

Első lépésként mindenképpen definiálnunk kell, hogy a vizsgálatunk szempontjából kit tekintünk romának. Az interjúalanyok etnikai alapon történő kategorizálása nem könnyű feladat, e tekintetben számos megközelítés létezik. Ladányi és Szelényi (2001) véleménye szerint „*a cigány népesség nem képez egyértelműen lehatárolható csoportot, a cigány kultúra, életmód és identitás sem fogható fel valami történelmen kívüli állandósággal egyértelműen lehatárolható, egzotikus etnikai csoporthoz kapcsolható fogalomként*”. Tehát a roma identitás jobbára a kisebbségi és a többségi

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

társadalom klasszifikációs „harcának” következménye, így tehát az önidentifikációs eljárásokon alapuló belső, kulturális és származási megközelítés minden bizonnyal nem képes visszaadni a valóságot. Egy másik lehetséges út a külső környezet vélekedése alapján történő besorolás módszere, ennek magyarországi képviselői Kemény István és kutatótársai (Havas Gábor és Keretesi Gábor). Ez a módszer sokkal közelebb visz minket az „objektív valósághoz”, ugyanakkor a kapott eredmények továbbra is esetlegesek, erősen függenek a felvétel időpontjától, attól, hogy kit kérünk fel a külső besorolás elvégzésére, továbbá a módszer súlyos személyiségjogi és morális aggályokat is felvet. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a rendelkezésre álló megközelítések mind pontatlanok és esetlegesek, tág határok közötti eredményeket produkálnak. Bármelyik választása információvesztéssel járna, így érdekesebb volna a megközelítések ötvözése egyetlen módszerbe. Itt fontos megjegyezni azt, hogy a megközelítések alkalmazásakor tapasztalt pontatlanság egyáltalán nem zavaró abban az értelemben, hogy nem egy konkrét szám vagy arány meghatározása a célunk (pl. Mekkora arányban élnek a romák a térségben?, Mekkora lélekszámú a roma térségben élő roma populáció?). Jelen esetben csupán egy eldöntendő kérdésre szeretnék választ kapni: igaz-e az, hogy a kvalitatív vizsgálat interjúalanyai között valóban jelentősebb volt a romák aránya, jelentősebb, mint azt a romák lakosságon belüli arányaiból gondolhattuk volna? Az alanyokról a fentiekben megfogalmazott kérdés megválaszolására az alábbi adatok állnak rendelkezésre:

- az alany bevallása arról, hogy cigány nemzetiségűnek tartja-e magát (önidentifikáció);
- a kérdező besorolása arról, hogy az interjúalanyt cigánynak tartja-e (ez az első benyomások, külső megjelenés, név, nyelvhasználat, dialektus, öltözködés alapján történt);
- a beszélgetés során az alany utalt-e cigány származására (önidentifikáció).

A vizsgálati módszert a következőképpen kívánom konceptualizálni. Azt, hogy egy interjúalany magát romának tartotta-e, hogy a származása alapján roma-e, vagy hogy a kérdező romának tartja-e, felfoghatjuk egy három számjegyű kódnak, melyben az igen 1-nek, a nem 0-nak feleltethető meg. Ebben az esetben az összes lehetséges 3 számjegyű kódot, az 1 és 0 elemek ismétléses variációjaként kaphatjuk meg. Az összes lehetséges variáció számát a $V_n^{k,i} V_n^{k,i} = n^k n^k$ képlettel számolhatjuk ki, ahol jelen esetben $n=2$ és $k=3$, tehát $V_n^{k,i} V_n^{k,i} = 2^3 = 8$. $2^3 = 8$. A lehetséges kódok felírását követően, melyet az 1. ábra tartalmaz, ruházzuk fel jelentéssel a kapott kódokat, majd soroljuk kategóriákba azokat.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

1. ábra: A roma identitás egy lehetséges konceptualizációja az interjúfelvétel módszertana alapján

Sor-szám	Cigánynak tartja-e magát?	Származás szerint	Cigánynak látta-e a kérdező?	Kategória	Jelentése
1.	0	0	0	A	nem cigány
2.	1	0	0	B	választott cigány identitás
3.	1	0	1	B	választott cigány identitás
4.	1	1	0	C	cigány identitás
5.	1	1	1	C	cigány identitás
6.	0	1	1	D	elvesztett cigány identitás
7.	0	1	0	D	elvesztett cigány identitás
8.	0	0	1	E	elszenvedett identitás

Forrás: Saját szerkesztés

Láthatjuk, hogy alapvetően öt kategóriába tudjuk besorolni a kapott kódokat. Ezeket A, B, C, D, E betűkkel jelöltem. A következő lépésben beazonosítjuk az interjúalanyokhoz rendelhető kódokat, és kategorizáljuk őket. Ezt követően összegezzük, hogy az egyes kategóriákba hány alany sorolható. A kapott eredményeket pedig egy értelmezési tartományon értékelhetjük ki, melynek két végpontja a toleráns és az előítéletes társadalom, visszautalva ezzel a Szelényi–Ladányi-féle többségi és kisebbségi társadalom klasszifikációs harcára:

- Kellőképp toleráns és nyitott társadalom esetén az egyének identitása az önmaguk saját megítélése alapján dől el, mert igazából nincs jelentősége az ilyen kategóriáknak.
- Előítéletes társadalom esetén egyre fontosabbá válik az emberek etnikai alapon történő megkülönböztetése, így valaki nem csak az önmeghatározás alapján válhat egy etnikai csoport tagjává, hanem a társadalmi ítélet alapján is, következésképp egyre több kategória vonódik be az etnikai csoportképésbe.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

2. ábra: A felvett interjúk elemzése során kialakított identitáskategória-mintázat, és annak lehetséges értelmezései

Interjú sorszáma	Cigánynak tartja-e magát?	Származás szerint	Cigánynak látta-e a kérdező?	Kategória
1.	1	1	1	C
2.	0	0	0	A
3.	0	1	1	D
4.	0	1	0	D
5.	1	1	1	C
6.	1	1	1	C
7.	0	1	1	D
8.	0	0	0	A
9.	1	0	0	B
10.	0	1	1	D
11.	1	1	1	C
12.	1	1	0	C
13.	1	1	1	C
14.	1	1	1	C
15.	0	1	0	D

A	B	C	D	Összesen
2	1	7	5	15

Toleráns társadalom:	7	C
Előítéletes társadalom:	12	B, C, D, E

Forrás: Saját szerkesztés

A magyar társadalom az előítéletessége alapján az I. és II. végpontok között elhelyezkedő értelmezési tartományon belül a II. ponthoz közelebbi részre tehető, így a vizsgált kérdéseinkre a válasz: *Igen, a középkorú jövedelmi szegénységben élő interjúalanyok között jelentős számban fordultak elő a roma identitással rendelkező alanyok.* Az eredmények alapján azt feltételezem, hogy a mikrotérségben az interjúalanyokhoz hasonlóan jelentős a romák aránya a jövedelmi szegények között.

Ahhoz, hogy a mikrotérségen belül a szegénység etnicizálódásának gyanúját tovább erősítsük, találnunk kell nyomokat arra, hogy a szegények (egyben főként romák) mind lakóhely, mind az oktatás, mind munkaerő-piaci szempontból szegregációban élnek itt.

A mikrotérség nyomott munkaerő-piaci helyzetére jó indikátor lehet a településeken működő társas vállalkozások száma és az egy főre jutó vállalkozói jövedelmek.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Hiszen a Biharkeresztesi mikrotérség területén mindössze 128 bejegyzett társas vállalkozás működik, ez a járásban az összes bejegyzett társas vállalkozás 13 százaléka, miközben a lakosság 15 százaléka él a járás ezen mikrotérségében (KSH 2011). Nem mellékes azonban az sem, hogy milyen méretű vállalkozásokról beszélünk, ennek jellemzésére kiválóan alkalmas az egy lakosra jutó vállalkozási jövedelmek nagyságának vizsgálata.

3. ábra: Egy főre jutó társas vállalkozói jövedelem Hajdú-Bihar megyében, a Berettyóújfalui járásban, a járás városi településein és Nagykereki községben

	2002	2009	2012
Hajdú-Bihar megye	6522	18 532	15 993
Berettyóújfalu járás	3976	11 411	7 294
Berettyóújfalu	5792	18 315	14 515
Biharkeresztes	6510	13 772	11 027
Komádi	2739	7 760	4 613
Nagykereki	1298	4 226	3 962

Forrás: KSH 2013

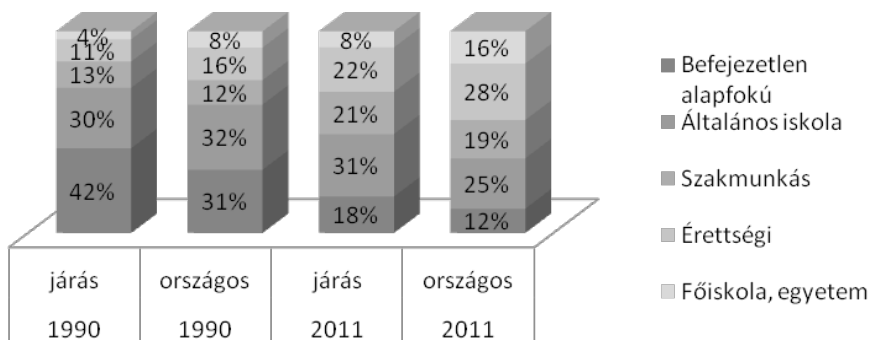
Az adatokból láthatjuk, hogy a járás egy főre jutó társas vállalkozói jövedelme nem éri el a megyei átlag felét sem. A járás három városa is csak a megyei átlag közelében található, közülük Berettyóújfalu a megyei átlag 90 százalékát, míg a számunkra fontosabbak, Biharkeresztes a megyei átlag 70 százalékát, míg Nagykereki község már csak a megyei átlag 25 százalékát teszi ki. Mindez arra enged következtetni, hogy a Biharkeresztesi mikrotérségben nemcsak kevesebb, de sokkal gyengébben jövedelmező, inkább önfoglalkoztatásra alkalmas cégek találhatóak.

A mikrotérség humán erőforrásának iskolázottságára közvetlenül nem állnak rendelkezésre meglévő aggregált adatok, így csak az országos és a járási adatok összehasonlításából következtethetünk a mikrotérségi állapotokra. Ezekből az interjúkból, ahol a családfenntartók túlnyomó többsége általános iskolai vagy annál is alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezett, elmondhatjuk, hogy a mikrotérség lakossága az országos átlaghoz képest alacsonyabb iskolázottsággal rendelkezik.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

4. ábra: A Berettyóújfalui járás és Magyarország népességének iskolázottsági arányai

Forrás: KSH 2012

Az interjúk alanyainak megnyilatkozásaiból arra is következtethetünk, hogy a jövedelmi szegénységben élők a munkaerőpiacról tartósan kirekesztődtek. Az interjúalanyok közül mindössze ketten voltak alkalmazásban, illetve hárman közmunkások, a többiekre a GYES, az anyasági ellátás és a munkanélküli segély volt jellemző. A GYES ellátásban részesülők közül sokan úgy nyilatkoztak, hogy korábbi életükben soha nem volt munkahelyük, vagy csupán nagyon csekély munkatapasztalattal rendelkeznek.

Mégis, arra a kérdésre, hogy látnak-e valamilyen összefüggést a munkaerőpiaci státusz és iskolai végzettség között, szinte kivétel nélkül mindenki nemmel válaszolt: „...azt vettem észre, hogy nem jobb. A fiam is hiába kijárta a szakmát, nem veszik fel. Mindenhol a gyakorlatot kérik.” „Nem látok semmi összefüggést, mert nem nagyon lehet találni munkát. Amit én észreveszek, hogy a legokosabb emberek sem tudnak elhelyezkedni.” „...hiába van akárkinek még diplomája is, mint az én sógor-nőm lányának hiába van érettségije, sehová nem tud elhelyezkedni.” A jelenségre az adhat választ, hogy az interjúalanyok a saját életüket és lehetőségeiket úgy ítélik meg, hogy a mikrotértségben az önkormányzat a legnagyobb munkáltató, a közmunkaprogram az egyetlen lehetőség az elhelyezkedésre, ahol nem érvényesülnek a tanulásból származó tudás előnyei. A kialakult képet tovább árnyalják a mikrotértség polgármestereivel lefolytatott beszélgetések. Arra kértük őket, hogy becsüljék meg a településükön élőkön belül a cigányság arányát, valamint beszéljenek a közmunka létszámkeretének alakulásáról, az ezzel kapcsolatos kiválasztásról. A beszélgetések során elhangzottakat az 5. ábrán összegeztük.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

5. ábra: A Biharkeresztesi mikrotérség polgármesterei által a településeken élő cigányság létszámának becsült nagysága, a települések lakossága és a településeken közmunkában lévők száma

	Lakosság	Cigányság becsült létszámaránya és létszáma		Közmunka-program létszámkerete	Közmunkások aránya lakosság létszámhoz képest
Biharkeresztes	4058	16%	649	200	5%
Nagykerekéki	1318	30%	395	200	15%
Bojt	567	50%	284	110	19%
Told	316	60%	190	70	22%
Ártánd	502	3%	15	40	8%
	6761	23%	1533	620	9%

Forrás: KSH 2013 – Saját szerkesztés

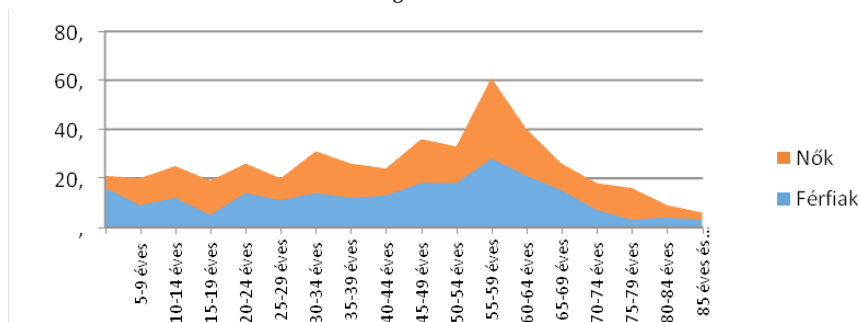
A polgármesterekkel készített interjúkból kiderült, hogy a közmunkások létszáma teljesen az igényekhez igazodik, így fordulhat elő, hogy a közel négyszer akkora lakosságú Biharkeresztesen ugyanannyi közmunkás kerül foglalkoztatásra, mint Nagykeréki községében. Tehát a közmunkások létszámának a település lakosságához viszonyított aránya jól tükrözi az adott település munkaerő-piaci szegregációját, ezen keresztül összefüggésben áll a szegénységgel és annak etnicizálódásával, vagyis a közmunkások települési létszámaránya egyben jól jellemezheti a települések etnikai összetételét. Az 5. ábra alapján úgy tűnik, hogy a cigányság jobbra két-három kisebb falusi településre koncentrálódik.

Ha ez valóban így van, akkor felvetődik a kérdés, vajon miért működik a település munkaerő-piaci szempontból merőben másképp, amennyiben a település lakosságának egy jelentős része roma. A válaszhoz közelebb vihet minket a települések korfáinak vizsgálata. Emeljük hát ki a legkevesebb roma lakossági arányra becsült települést, Ártándot, melynek becsült romalakossága 3 százalék, és a legmagasabbat, Toldot, ahol a becsült romalakossága 60 százalék.

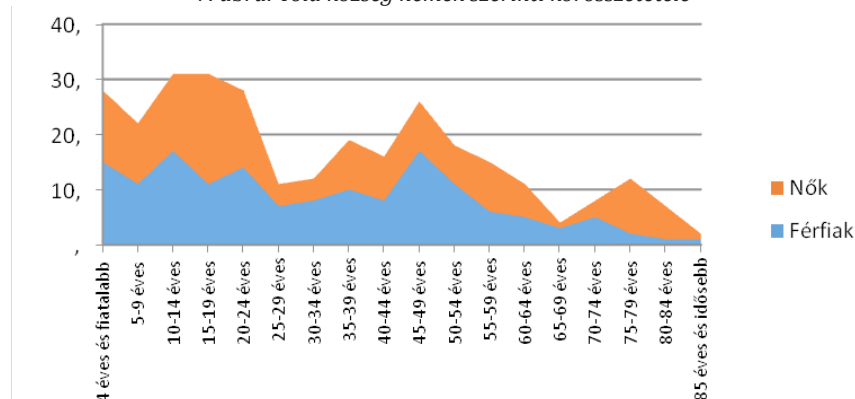
DOKTORI MŰHELYEKBŐL

6. ábra: Ártánd község nemek szerinti korösszetétele

Forrás: TeIR 2011

7. ábra: Told község nemek szerinti korösszetétele

Forrás: TeIR 2011

Mindkét esetben felvettük és ábrázoltuk a települések lakosságának korcsoportonkénti és nemek szerinti megoszlását, melyeket a 6-7. ábrákon láthatunk. Az ábrákból kitűnik, hogy az alacsony és a magas romalაკosságú települések korszerkezetében óriási különbségek vannak. Ártánd esetében erős elöregedést láthatunk, ezeken a településeken az aktív korú lakosság létszáma eltörpül a nyugdíjas lakosság létszáma mellett, míg Told esetében jelentősebb az aktív korú lakosság létszáma. Továbbá láthatjuk, hogy a településeken nagy létszámban található kiskorúakat is, így ezek a települések „fiatalosak”. Más térségekben elvégzett korábbi kutatások tapasztalatai alátámasztják, hogy azok a térségek, ahol a romák aránya magasabb, ott fiatalabb a korösszetétel a nagyobb gyermekszám miatt (Kemény 2004; Molnár

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

2007). A kérdésre tehát, hogy miért viselkednek munkaerő-piaci szempontból másképp a nagyobb roma lakossággal rendelkező települések, egy lehetséges válasz, hogy a mikrotérségben a nem roma lakosság körében a nyugdíjasok létszáma dominál, így azokon a településeken, ahol nincsenek romák, azt mondhatjuk, hogy szinte hiányzik az aktív korú lakosság.

Tehát a mikrotérségben kialakult sajátos etnikai, gazdasági, társadalmi térszerkezet az elmúlt évtizedekben több szegregációs folyamat forrása is lehetett. Ezek közül jelen vizsgálat szempontjából fontos még az iskolai szegregáció megléte. Erre több interjúalany is utalt a beszélgetések során: *„A református iskola megteheti, hogy megválogatja a tanulóit...”, ha a gyerekekkel probléma van, megkéri a szülőt, hogy vigye a gyereket másik iskolába. Az állami ezt nem teheti meg...”* Összességében tehát kijelenthetjük, hogy a mikrotérségben a szegénység etnicizálódása szempontjából a roma lakosság tekintetében mind a munkaerőpiac, mind a lakóhely, mind pedig az oktatás szempontjában találtunk szegregációra utaló nyomokat. A jelenség bizonyításához azonban egy későbbi kvantitatív vizsgálat szükségeltetik.

Összefoglalás

A Biharkeresztesi mikrotérség munkaerőpiaca erősen depresszív állapotban van, kevés vállalkozás található a területen, azok is jobbra csak az önfoglalkoztatást szolgálják, jelentős munkahelyet mások számára nem jelentenek. A térség legjelentősebb foglalkoztatói a közmunkaprogramokat végrehajtó önkormányzatok. A munkahelyek hiánya a lakosság nagy részét érinti, akikre jellemző az aluliskolázottság, ám az interjúkból arra következtethetünk, hogy a helyi gazdaság hiányában jelenleg a szakképzettség megléte sem jelent számukra előnyösebb helyzetet. A helyzet munkaerő-piaci kilátástalanságát jól mutatja, hogy a falvakban szinte a teljes aktív korú lakosság részt vesz a közmunkaprogramban. A programok csúcsra futtatása, a bennük dolgozók létszáma és a település lakosságának aránya árulkodó jele egy település munkaerő-piaci kitettségének, és ezen keresztül a településen uralkodó jövedelmi szegénységnek. A mikrotérségben végzett kutatás során családos, jövedelmi szegénységben élő háztartásokat kerestünk fel, akik között jelentős volt a romák aránya. A polgármesterek által becsült romalakelettség aránya kísértetiesen együtt mozog a potenciális közmunkások arányával. A települések korfa-vizsgálata azt mutatta, hogy a „fiatalosabb” települések azok, amelyeket a polgármestereik magasabb roma lakosságúra becsültek. A jelenségek között lehetséges ok-okozati kapcsolatot alátámaszthatja számos korábbi empirikus kutatás is (Kemény 2004; Molnár 2007). Ezek rámutattak már a szegénység etnicizálódásának jelenségére Magyarországon (Ladányi – Szelényi 2004). Az elmélet a szomszédos *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében* elvégzett 2007-es kutatás során szintén megerősítést nyert (Fónai és mtsai).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A fentieket összegezve, úgy látszik, hogy a Biharkeresztesi mikrotértségben lezajlott a szegénységetnicizálódás az elmúlt évtizedekben. A kvalitatív vizsgálatok elelendők a gyanú megfogalmazásához, azonban ahhoz, hogy minden kétséget kizáró empirikus bizonyítékokhoz jussunk, szükséges egy, a mikrotértség teljes lakosságára kiterjedő kérdőíves adatfelvétel lebonyolítása.

Irodalom

- Baranyai Béla (1999): A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. Budapest: Tér és Társadalom 18 (4): 17–44
- Béres Csaba (2012): Kistérségi kilábalás. Bihar Fejlődéséért Egyesület, Berettyóújfalú
- Czibere Ibolya (2011): Szegénység értelmezések szociológiai keretei: paradigmák egymással szemben. Debrecen: Debreceni Szemle 19 (2): 188–196
- Fónai Mihály – Fábíán Gergely – Filepné Nagy Éva – Pénzes Mariann (2007): Szegénység, egészség és etnicitás: Északkelet-magyarországi kutatások empirikus tapasztalatai. Budapest: Szociológia Szemle 3–4: 53–81
- Havas Gábor – Kemény István (1995): A magyarországi romákról. Budapest: Szociológiai Szemle 3: 3–20
- Kemény István (1997): A magyarországi roma (cigány) népességről. Budapest: Magyar Tudomány 6: 644–655
- Kemény István (2004): A magyarországi cigány népesség demográfiája. Budapest: Demográfia 47 (3–4): 335–344
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata. Budapest: Napvilág Kiadó
- Molnár Judit (2007): Elszegényedett, elszigetelődött aprófalvak gondjai. A népesség és a társadalom jellemzői 17 észak-cserehádi falu vizsgálatában. In: Csapó – Kocsis (szerk.): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon*. Szombathely: Savaria University Press 173–193
- MTA TK Gyermekszegénység-kutató Csoport (2012): Kistérségi helyzetelemzés, Budapest

A diszkurzív társadalomtudományi megismerés lehetőségeiről

LIPCSEI LÁSZLÓ PÉTER

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

ABSZTRAKT

Számos társadalomtudományi diszciplínában megjelent paradigmaváltást kísérek nyomon, amely elméleti és módszertani szempontok szerint is eltér az objektivitásra törekvő tudományos szemlélettől. Az interpretatív társadalomtudomány elsősorban a jelentések vizsgálatával foglalkozik, az értelmezés középpontjába a szöveget és a beszédet állítja. A társadalom tényei, melyeket a dolgozatban konzekvensen „társadalmi jelentéses ténynek” nevezek, nyilvánosan, egymás között, ti. interszubjektíven történnek. Tehát lehetőség adódik ezek értelmének és jelentésének vizsgálatára anélkül, hogy különböző kérdőíves technikákkal a valóságról egy pillanatképet kellene felvennünk, miközben azzal a társadalmi jelentések gazdagságát is szükségszerűen redukálnánk.

A dolgozatban ennek a diszkurzív szemléletnek a paradigmává válása mellett teszem le a voksomat. Néhány szempontot bemutatva, kísérletet teszek e paradigma tudományos relevanciájára bizonyítást nyerni. Cáfolom azokat a gyakori félreértelmezéseket, melyek szerint a szövegközpontú szemlélet és voltakképpen a posztmodern tudományos gondolkodás mindössze irodalmi próbálkozás, ami tagadja még a valóság pusztá létezését is és minden korábbi tudást csupán relativizál. Ehelyett nem többet és nem kevesebbet állítok, mint hogy a társadalom minden egyes ténye jelentéssel bír, amelyeket narratívákon keresztül maga a nyelv közvetít.

KULCSSZAVAK: diszkurzív társadalomtudomány, episztemológia, társadalmi jelentéses tény, értelmezés, interszubjektivitás

ABSTRACT

About the Understanding of Discursive Social Sciences and its Possible Aspects

This article observes a paradigm shift occurred in several disciplines of social science which also differs in theoretical and methodological aspects from science pursuing objectivity. The interpretative social sciences primarily focus on the study of meaning and sets texts and talks into the centre of understanding. Social facts are taking place in an intersubjective sphere, namely among each other. In this paper they are consequently called 'socially meaningful facts'. Therefore, understanding and meaning of these socially meaningful facts can be study without snapping social reality by means of different survey techniques, which would also necessarily reduce the richness of social meanings.

In this paper the vote is given for the transition of discourse approach into a paradigm. A couple of aspects are introduced in order to make an attempt to prove its scientific significance.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

On the other hand misunderstandings are also falsified. According to these misconceptions, a text-based approach and an actual postmodern scientific scheme is nothing else than a literary project, which also denies the pure existence of reality and only considers all previous knowledge as relative. Instead of that, this paper states that every single fact of society has meaning which is mediated through narratives by the language itself.

KEYWORDS: *discursive social science, epistemology, socially meaningful fact, understanding, intersubjectivity*

Az elmúlt néhány évtizedben paradigmaváltás zajlott le a társadalomtudományi értelmezés, megismerés és vizsgálódás terén. Számos kutató, hogy csak a dolgozat szempontjából is néhány jelentősebbet említsek: Peter Winch, Clifford Geertz, Paul Ricoeur, Terrel Carver, John Austin, Teun van Dijk, és sokan mások, megkérdőjelezték azt a sokáig uralkodó tudományos premisszát, miszerint a társadalmat leírhatjuk objektív valóságnak, „embermentes” realitásnak. A szemléletváltás metodológiája a diskurzuselemzés, amely a szociológiai, tágabban felfogva a társadalomtudományi vizsgálatok középpontjába a szöveget és a beszédet helyezi. Követői azt gondolják ugyanis, hogy egyrészt a társadalom szövegszerű realitással bír, másrészt a beszéd maga is cselekvés (Szabó 2003; Geertz 1994a; Ricoeur 2002).

Dolgozatomban ezt a paradigmaváltást kísérlem meg röviden bemutatni és néhány irodalmi példával szemléltetni, miben rejlik ez a jelentőségteljes fordulat. Vázaolom, hogy miért illeti a szövegszerű társadalomértelmezés kritikával a pozitívizmust, miért mondhatja Pierre Bourdieu olyan provokatívan, hogy „a közvélemény nem létezik” (Bourdieu 2000 [1973]). Ezen felül példákkal is igyekszem bemutatni azokat az előfeltevéseket és azt a „*redukáló bizonyosságkeresést*” (Szabó 2014: 178), amivel bizonyos tudományos munkák a társadalom objektíve létező, valóságos, *ad absurdum* igaz arcát vélik megtalálni. Mindezzel egyúttal kísérletet is teszek arra, hogy érzékeltessem, a társadalmi tények jelentéstani vizsgálata nemcsak „szó, szó, szó, *lebbenő ruha a komor valóság súlyos tesztén*” (Szabó 1998: 7).

Végül néhány gondolatot vázolaok arról a diskurzuselemző praxisról, elméleti és módszertani megfontolásokról, melyeket a későbbi munkámban alkalmazni kívánok. Anélkül, hogy ennek a jövődő programnak a mezsgyéjét kijelölném és pontosan definiálnám, ehelyett inkább vitaindító, problémafelvető megjegyzéseket igyekszek prezentálni, amely viták ugyanakkor gyümölcsözőek lehetnek saját, illetve a diszkurzív paradigmát inkorporáló kutatótársaim tudományos tevékenysége során, és persze azért sem, mert a valóság nem befejezett.¹

¹ A jövőbeli munkám kapcsán a doktori kutatási programomra utaltam, aminek a lelegején, egész pontosan az első évében járok. Ennek a dolgozatnak a megírásában köszönet illeti témavezetőmet, Szabó Mártont, aki nemcsak értékes megjegyzéseivel segített, hanem szervezi azt a Diszkurzív Műhelyt, ahol hasonló dolgozatok születésének lehetünk tevékeny részesei. A jelen munka is sokat merített az említett Műhely szellemiségéből.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Paradigmaváltás: a pozitivista társadalomképtől a szövegszerű társadalomértelmezésig

A POZITIVIZMUS ÉS A DISZKURZÍV TÁRSADALOMELMÉLET TUDOMÁNSZEMLÉLETE

Sokáig a társadalomról alkotott látásmódot és szemléletet teljes mértékig áthatotta a társadalmi valóság objektív felkutatásának vágya. Ennek képviselői gondolták, hogy a társadalom hasonlóan megismerhető, mint a természet, hiszen törvények, szabályos struktúrák, kiszámítható mechanizmusok irányítják. Természetesen ezekről a „társadalomfizikai” törvényekről azt tételezik, hogy rendkívül bonyolultan, egymásra hatóan és integráltan működnek, ám komoly munkával mégiscsak feltárhatóak, és végső soron kiismerhetőek. A társadalomtudós feladata „mindösszesen” annyi, hogy ezeket az egyébként szabályosságokat és törvényszerűen diktált mechanizmusokat felfedezze. Az ő feladata lerántani a leplet a társadalom vázáról, hogy azt „*a valóságot az objektív realitásig meztelenítse*” (Szabó 1998: 7). Ugyanakkor szót kell ejtenünk ennek az episztemológiai és megismeréstudományi paradigma előzményeiről, melyek visszanyúlnak a francia forradalom és felvilágosodás előtti korszakok tudományos megismeréséhez. A természettudományos aspirációkkal felvértezett társadalomtudomány igyekezett ugyanis kiiktatni a megismerésből és az objektívnek vélt tudás megszerzéséből elsőként a transzcendens, majd a metafizikai feltételezéseket, hogy ezáltal a társadalomtudós kutatása csupán az ok és okozat vegytiszta viszonyát vizsgálja, megismételhető (reliábilis) és érvényes (valid) vizsgálódásokkal szerezzen tiszta és elfogulatlan immanens képet a társadalom kifinomult törvényszerűségeiről (Szabó 2003: 14; Szabó 2014: 163). Nem utolsósorban megjelentek olyan társadalomjobbító elképzelések is, melyek feltételezték, hogy ennek a bonyolult gépezetnek a megismerésével egyúttal lehetőség nyílik a „hibás pontokon” való intervencióra is, hogy ekképpen a különböző társadalmi szélsőségeket, diszfunkciókat, devianciákat orvosolni is tudják majd a szaktudomány művelői. Hogy ezt a társadalomjobbító tudományt mennyire természettudományosan – vagy másképp szólva – pozitív tudományosan képelték el, szemléletesen illusztrálja Auguste Comte „A pozitív szellem” című munkájában használt „*social physics*”, azaz „*társadalmi fizika*” terminológiai invenciója (Felkai et al. 2000: 15; Bourdeau 2014).

Ezzel szemben – ahogy a bevezetőben utaltam is rá – a társadalmat szöveggént felfogó társadalomtudományi paradigma eltávolodik a ténytudományosságtól, így módszerére sem a nomotetikus, objektív tényekből felépülő társadalmi realitás vizsgálata jellemző, valamint nem célja a kauzalitás mechanikus feltárása sem. Egyúttal nem keres általános érvényű magyarázatokat társadalmi tényekre, hisz az egyes jelenségek – nevezük társadalmi jelentéssé tényeknek – folyamatosan bővülő hermeneutikai körök eredményei, melyeket újabb és újabb értelmezések szönek át és ezáltal joggal feltételezhetjük, hogy természetszerűleg nem lehet befejezett,

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

általános érvényű és ezért objektív társadalmi valóságról értekeznünk (Ricoeur 2002; Szabó 2003: 13–14). Ez a befejezetlenség azt is jelenti, hogy az egyes kutatási eredmények nem vitathatatlanok vagy valamilyen „végső igazságok”. Talán azt mondhatnánk tudományos alázatossággal, hogy az egyes megértési és értelmezési hermeneutikai körök a vizsgált társadalmi jelentés tény pillanatnyi maximáját tételezik, amely függ a jelentésadás aktusától, ezért máshol, máskor kritizálható, kiegészíthető, továbbértelmezhető ez a tény. E jelentésközpontú tudományértelmezéssel kapcsolatban egyetértek Clifford Geertzcel abban, hogy *„a társadalmat nem annyira kifinomult gépezetnek vagy egyfajta szervezetnek tekintjük, mint inkább egy komoly játéknak, utcai drámának, vagy viselkedéstanai szövegnek”* (Geertz 1994b: 272).

Az interpretatív társadalomtudományi paradigmában a „szociális cselekvés” fogalmára is a szövegközpontúság elvét alkalmazzuk. Természetesen ez különbözik a pozitív társadalomtudományi cselekvésfogalomtól, mely szerint egy-egy cselekvésnek megismerhető a pontos oka, funkciója, struktúrával való szövevényes, „óramű pontosságú” kapcsolata, s mindez kikutatható is egyben, sőt hatása is többnyire jól kifürkészhető. Ehhez a tudományos célhoz metodikai eszközül szolgálnak az alaposan operacionalizált kérdőívek, survey kutatások, esetleg a finomabb elemzést szolgáló interjúk kérdései, melyekkel megismerhetjük az egyén mentális térképét, fogyasztási szokásait, a politikai intézményekbe vetett bizalmi szintjét, a kisebbségekkel szembeni attitűdjeit: például azt, hogy mekkora a társadalomban azok aránya, akik még egy nem létező etnikai csoportot (ld. pirézek) is kivetnének maguk közül. Ezzel szemben az interpretatív társadalomtudomány maga is empirikus tudomány, ennek jelentőségét és érvényét Clifford Geertz is bemutatja. Ő az antropológiai kutatásai során ezt a szemléletet implementálta és nemcsak kíváncsúnak, de szükségesnek is vélte, hogy egy közösség vizsgálata során a tudományos megismerés értelmező, így tehát interpretatív természetű legyen (Geertz 1994a; Szabó 2003: 56–65).

Mit jelent ez? Egyrészt azt, hogy a társadalom minden intézménye, jelensége és ténye szöveggént létezik: jelentést adnak neki a társadalom értelmezett szereplői, ezt pedig beszédek vagy szövegek általi narratívákon keresztül közvetítik (Carver 2004). Gondoljunk például a csoportközi előítéletekre, mint a xenofóbiára vagy antiszemitizmusra: ezek sem csupán bizonyos – értsd kikutatandó – okok és azok okozati viszonyának eredménye, azaz nem csupán jelenségekre, víziókra vagy akár pszichológiai tényezőkre adott reflexiók. Mindenekelőtt egy idegent érzékelni szükséges, tulajdonságai (szomatikus, kulturális, vallási, életmódbeli, magatartásbeli stb.) vagy épp a nem ismertsége révén idegenként identifikálni, amely máris egy társadalmi pozíció és státusz is egyben, és egyelőre a „nem mi” társadalmi – másképpen diszkurzív – helyét foglalja el. Amennyiben ezek az eredendően nem társadalmi tulajdonságok egy diszkurzív jelentésadási folyamattal társadalmivá épülnek és különböző affektív tartalmakkal egészülnek ki, mint félelmek, szorongások, frusztrációk, máris a bűnbakképzés előszobájában találjuk magunkat, többé már nemcsak

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

egyszerű biológiai tények (mint a bőrszín) vagy kulturális ismertetőjegyek (mint a kaftán vagy kapedli) lesznek, hanem társadalmiasított jegyek, azaz szimbólumok. Ezek már nem hordozzák azokat a neutrális tartalmakat, melyekkel egyébként rendelkezhetnének eme jelentésadási aktus híján.

Ezek a szimbólumok az újabb értelmezések sodrában egyre inkább átalakulnak – befejezetlenségük bizonyítékeként – és újabb tartalmak kapcsolódnak hozzá, s formálják egyre gondterhesebbé, stigmatikusabbá vagy éppen feloldottá, partneri jellegűvé a társadalmiasított jegyeket. Néha elég egy-egy szimbólumot mindössze megemlíteni és számos társadalmi tudás és praxis kapcsolódik hozzá, melyhez néha akár évszázados társadalomtörténeti tapasztalat ad kellő táptalajt és előhívja nemcsak életmódbeli, jogi, hanem akár a fizikai megvetés keserű emlékezetét, dezintegratív konnotációját (Honnet 1997: 97). Erre mondja példaként Murray Edelman, hogy az amerikai társadalomban a feketékkel szembeni előítéletek előhívására mindösszesen a „halálbüntetés” hívószava is elégségesnek bizonyul, mint az ellenség nyelvi felidézése, hiszen épp olyan asszociációkból építkeznek, amit sűrítő, asszociatív jellege miatt nem mond ki. Ezeket nevezte Murray Edelman sűrített szimbólumoknak (Edelman 1998: 98). A redukcionizmus terhével ugyan, ám áttekintően láthattuk, hogy még az előítéletek sem ab ovo létező, velünk élő affektív vagy kognitív defektusok, hanem jelentésekkel dúsított narratívák

AZ ÉRTELMEZÉS DEMOKRATIZMUSA ÉS ÉRVÉNYESSÉGÉNEK HATÁRA: VÁLASZ A RELATIVIZMUS KRITIKÁJÁRA

A szövegeket nemcsak bizonyos emberek, kiváltságosok vagy elefántcsonttoronyokban ülő szaktudósok vizsgálhatják, hanem ahhoz mindenki hozzáférhet, és egyúttal rendelkezhet a szöveg jelentésének kutatásával, értelmezésével. Mindazonáltal nemcsak olvashatóak és értelmezhetőek a ricoeuri feljegyzés aktusával szövegesített cselekvések, társadalmi jelenségek vagy társadalmi jelentéses tények, hanem ez a gyakorlat szervesen részét képezi a hétköznapi életünknek, azaz társadalmi valóságot teremtő és konstituáló erővel bír (Szabó 2003: 56). Ráadásul ezek a jelentésadások és vizsgálatok sem az egyes emberekben önmagában vagy egyes absztrakt módon konstruált társadalmi csoportokban, közösségekben – legyen szó akár osztályról, nemzetről, kisebbségi közösségről, deviáns csoportról stb. – hanem a köztük lévő interakciók által teremtett, interszubjektíven értelmezett nyilvános térben. A két utóbbi fogalom magyarázatra szorul: egyrészt az interszubjektivitás alatt azt értem, hogy egy csoport tagjai adott helyzeteket, akár fizikai, természeti vagy társadalmi jelenségeket közösen értelmeznek, és együttesen fontosnak vélik az ügyet, vagy legalábbis létjogosultságában konszenzus uralkodik a szóban forgó csoportban.

Ilyen interszubjektív szituációra a közügyet említhetjük példaként, ami szintén nem egy már létező társadalmi, gazdasági, netán szakpolitikai cél, hanem épp arról

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

van szó, hogy egy néhányak által fontosnak és megoldandónak vélnek egy ügyet. Ezt az ügyet lehet, hogy még senki sem artikulálta, ugyanakkor az is megeshet, hogy már egy állami, közigazgatási szervezet vagy civil szervezet fejt ki tevékenységét ezen a területen, azaz a közösen értelmezett és megfogalmazott közjóért (Szabó 2014). Másik fogalom a nyilvánosság, ami egyrészt formalizálja az interszubjektivitást, másrészt épít a habermasi nyilvánosság fogalmi tradícióira is. Ugyanakkor Clifford Geertz a kultúrát is nyilvánosnak nevezi, hiszen egy közösség kultúrája nem titokban zajlik, részvételi lehetőség nélkül, vagy legalábbis nem olyan pozícióban, amely elzárva áll a jelentések megértésének lehetősége előtt. Tehát a cselekvések és azok „hogyanja” mindenki előtt nyitott jelentéseket tartalmaznak. Abban az esetben valóban nem ismerheti meg egyik kultúra a másikat, ha az előbbi szimbólumrendszerét nem tudják értelmezni vagy más jelentést tulajdonítanak neki, netán a terminológiai készletek sem állnak rendelkezésre – amivel már az interszubjektivitás előbb bemutatott kritériuma sem állhat fenn (Geertz 1994a).

A társadalmi jelentéssel teli tények, cselekvések és szimbólumok magyarázatára – amiről korábban szövegvalóságként esett szó – nyitott természeténél fogva nincsenek objektív és természettudományi pontossággal meghatározható objektív igazságok. Geertz szerint pontosan az ilyen ambíciókkal telített társadalomtudományi (vagy tágabb értelemben szellemtudományi) vizsgálatok szűkítik a jelentések világát egyfajta lehetséges – és ezért *de facto* legitim – definíciókra, fogalmi keretekre. Geertz jelentésfeltáró szemléletében rejlő lehetőséget Clyde Kluckhohn „*Mirror for man*” munkájának felidézésével mutatja be. Ebben Kluckhohn törekszik a kultúrát rendkívüli alaposan konceptualizálni, s az intenzív definíciós kísérlet eredményeképp tizenegy különböző meghatározást nyújt a kultúra fogalmának és értelmezési keretének társadalommérnöki pontosságú invenciójához – de mint láthatjuk Geertz éppen ezzel az elméleti szándékkal nem ért egyet, és kritikai megjegyzésében épp e pozitív konceptualizációs tevékenység révén válik a kutatás érvényessége is megkérdőjelezhetővé (Geertz 1994a: 171; Szabó 2003: 57–58).

Miben rejlik tehát Geertz nemcsak antropológiai, hanem egyben társadalomtudományi innovációja? Először is abban, hogy mindenféle belső koherencia és logikus felépítés ellenére ezek a definíciós kísérletek bizonyos jelentéseket vagy nem teljesen képesek bemutatni és involválni, vagy átfedésben vannak. Azonban leginkább az ad szkepticizmusra okot, hogy a Kluckhohn-féle konceptualizáció szerint egy a gazdag, relevánsan meghatározott terminológiai kínálatból választani kell, az irányzatok sokaságát nem lehet egyszerre integrálni a kutatásban, ahogy Geertz fogalmaz: „*az eklekticizmus nem azért jelent biztos vereséget, mert csak egyetlen irányban érdekes elindulni, hanem pontosan azért, mert oly sok irány van: választani kell közöttük*” (Geertz 1994a: 171). Ez pedig egyben elméleti lehetőségek és értelmezési potenciál „*ritkítása*” árán történik meg. Ezzel az inkább „*ritkító leírással*” szemben javasolja Geertz a sűrű leírást (*thick description*) – meggyőződésem szerint – paradigmává vált

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

programját. Azt, hogy egy-egy cselekvésnek milyen sokféle értelmet tulajdoníthatunk, Geertz azóta híressé vált „tikk” példája is illusztrálja. Eszerint egy kacsintás nemcsak pusztá szemhéjlecsukás, egy társadalmi szempontból jelentéktelen fiziológiai változás, hanem az egyes értelmező ágensektől függően lehet ez egy különleges kommunikációs eljárás, egy üzenet közvetítése, egy előre megbeszélte kódra adott jelzés és így tovább. Mindez tehát „*értelemmentli struktúrák tagolt hierarchiája, mely szerint tikkéléseket, kacsintásokat, álkacsintásokat, paródiákat, e paródiák próbáit hozzuk létre, észleljük és értelmezzük, ami nélkül ezek voltaképpen nem is léteznek, bármit tesz vagy nem tesz valaki a szemhéjával*” (Geertz 1994a: 174).

Láthatjuk tehát, hogy még egy ennyire egyszerű változás sem feltétlenül csupán fiziológiai-biológiai természetű mozgás, hanem cselekvés, amennyiben észlelő, megértő és jelentést felkutató szándékkal párosul. A kettő közötti különbség pedig legalább annyira meghatározó, mint amekkora a különbség a biológiai ember és a társas lényként egzisztáló ember között. Utóbbi ugyanis cselekszik, mely cselekvések értelemmel gazdagítottak és a legkevésbé sem célravezető definíciós skatulyákkal rögzíteni – és „ritkítani” – ezeket az értelmezéseket.

Természetesen helye van a kritikának és a „józan ész” vizsgálatának, ha felteszi a kutató a kérdést, hogy vajon minden értelmezés, mindenféle interpretatív kísérlet érvényes és legitim-e. Erre a kételyre Paul Ricoeur „*A szöveg mint modell*” című munkájában azzal válaszol, hogy az érvényességet egyik oldalról a *szkepticizmus* határolja, másfelől pedig a *dogmatizmus*, tehát ott tehet érvényes kijelentést ebben a szellemenben alkotó társadalomtudós, ahol a jelentésadásnak és jelentéskutatásnak még értelme van, illetve nem fenyegeti valamiféle fundamentalista kötöttség, amelyben semmiféle kritikai meglátásnak nincsen helye (Ricoeur 2002). Ezt az érvényességi intervallumot Szabó Márton úgy összegzi, hogy „*az érvényesség annak a világnak a határáig terjed, amelyen belül cselekedeteink felveszik az általunk óhajtott jelentéseket, szavainknak értelme van, és olvasó-értelmező erőfeszítéseink nem hullanak a semmibe*” (Szabó 2003: 58).

A jelentésfeltáró és értelmező praxis kritikáját nagyon gyakran illetik az úgynevezett posztmodern relativizmus vádjával, miszerint ez a paradigma nem tesz mást, mint a szilárdan álló tudományos eredmények objektív valóságát relativizálja, képviselői pedig „*tagadják a valóság pusztá létét is*” (Gyáni 2003: 5). Ezek a megállapítások meglehetősen felületesen kezelik a posztmodern szellemi igényt és tevékenységet, hisz az valójában se az előbbit, se az utóbbit nem állítja magáról. Tehát nem kívánja relativizálni a tényeket, mindösszesen fellép a kanonizált tudással szembeni szkepszis igényével, valamint feltételezi, hogy ezek a tényszerű igazságok, melyet korábban társadalmi jelentéssé tényeknek neveztem, nem *ab ovo* vesznek körül minket bármilyen jelentésségteljes legyen és tudományosan tudás álljon is mögötte, hanem azokat a nyelv közvetítésével hozzuk létre, formáljuk és alakítjuk (Gyáni 2003: 8). Ezt a gondolatot összegezve a nyelv „*tehát az emberi tevékenység modellje, amely*

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

intézményeket teremt és tart fenn, vagy olyan médium, amely a jelentéseket a narratívák révén közvetíti” (Carver 2004: 145). Ezzel egyúttal tehát cáfolom azt a téves interpretációt is, hogy a diszkurzív paradigma tagadná a valóság létezését, se többet, se kevesebbet nem mond, minthogy a nyelv által szerveződik az emberi cselekvés és a társadalmi valóság, illetve „*a nyelven keresztül alakítjuk életünket oly mértékben egyénivé, amilyen mértékben erre az emberi nyelv lehetőséget ad*” (Carver 2004: 144).

A társadalomtudományok objektivitás módszertani kritikája

Nem esett szó eddig a lehetséges elemzési módszerek kérdéséről, ám a fenti elméleti megfontolás mindenképp feltételez módszertani innovációt is. Többnyire konszenzus uralkodik a szociológiai – és általában a társadalomtudományi – kutatások empirikus munkájában az „objektív szemléletet” illetően, amikor is tényszerű, százalékosan meghatározott valószínűségi küszöbvel operáló kitekintést vetnek a kutatók a társadalmi valóságra. Ilyen kutatásként tekintünk a Gallup óta nagy népszerűségnek örvendő közvélemény-kutatásoknak. Struktúráját, valóságértelmezését és végső soron tudomány- és társadalomfilozófiáját osztják más, hasonló empirikus szociológiai munkák, mint a survey felmérések vagy a legkülönbözőbb interjúk kutatások is, ahol a kutatási témát, legyen az bármennyire is fontos(nak vélt), aktuális és megalapozott, mégiscsak a kutató konstruálja a témát vizsgáló kérdéseket.

Hogy mit jelent ez? Szabó Mártonnal egyetértésben úgy gondolom, hogy az ilyen típusú kutatások feltételezik azt, hogy az egyes individuumok – nevezetesen a válaszadók – önállóan, különösebb kognitív erőfeszítés és jelentősebb torzítás nélkül előadható véleménnyel rendelkeznek az egyébként objektívnek vélt valóságról. Erre az egzisztáló véleményre „csupán” rá kell kérdezni, és majd a kutatás finomhangolásától függően eldől, hogy milyen mintavételi eljárással, pontosan milyen célcsoportot, azon belül pedig hány főt kérdezzünk meg (Szabó 2014: 163). Az empirikus adatfelvételtől származó tények pedig nagyon komoly matematikai, statisztikai vagy szövegelemző technikákkal, és az adatelemzést megkönnyítő szoftveerekkel a kutatási kérdések megválaszolására szolgálnak, illetve azokat a hipotézisek igazolására vagy cáfolására használnak fel.

Természetesen nem vonom kétségbe az ilyen típusú kutatásoknak – mint a szociológiában a közvélemény-kutatás vagy a politikatudományban a napirend-kutatás – a tudományos értékét, relevanciáját, ahogy nem vonja kétsége Pierre Bourdieu vagy Szabó Márton sem. Mindazonáltal úgy vélem, hogy ezek a tudományos munkák a társadalmi valóságot sokkal inkább absztrakt fogalmakba tömörítik, semmint lehetőséget adnának a társadalmi jelentéssel bíró tények esetén, hogy geertzi megfogalmazásban „*egy komoly játéknak, utcai drámának, vagy viselkedéstanai szövegnek*” tekinthesse a kutató (Geertz 1994b: 272). Ehelyett a válaszadó, nevezetesen az a szubjektum, aki az életét, a társadalmi környezetét és a kultúrát alakítja, mindösszesen

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

egy passzív reflexiót képes produkálni ebben a kutatási paradigmában, amely egyes közügyet, közpolitikai vagy társadalmi szempontból fontos kérdést, netán a politika által tematizált ügyet „*egyénileg keletkező mennyiségi problémaként fogja fel*” (Szabó 2014: 163).

Azt is tudjuk, hogy ezek a kutatások mára a laikusok számára szinte átláthatatlanul bonyolult módszereket és metodológiai lépéseket implementálna az akkurátus és minél pontosabb mérések érdekében, így például a reprezentativitás eléréséhez. Úgy vélem, éppen ezt a fajta tudományos precizitást és szellemi igényt támasztja alá a survey, illetve tágabban értelmezve a kvantitatív társadalomstatisztika intézményesülése. Minden igyekezet ellenére azonban úgy tűnik, ez a kutatási dizájn sem tudja elérni a társadalmi valóság objektív tényekig való lecsiszolását.

Joggal merülhet fel a kérdés, miért nem juthatunk el ezzel az ígéretes survey-metódussal az óhajtott végső társadalmi igazságokig, annak ellenére, hogy „*nemcsak a társadalomtudományok egyik elismert területévé vált, hanem a politikai és a gazdasági élet szervezésének egyik fontos eszköze lett*” (Szabó 2014: 167). Mindenekelőtt azért, mert ezek a kutatások továbbra is építenek a kutatói premisszákra, például már a témaválasztás is egy szubjektív (személyes érdeklődésből fakadó) vagy interszjektív origójú döntés (például egy kutatócsoport), tehát prediszpozíciókból származik. A közvélemény-kutatásoknál – melyeket Bourdieu elválaszt ugyan a szigorúan vett tudományos kutatásoktól (Bourdieu 2000: 271) – leggyakrabban nem is az egyes kutató vagy kutatócsoport saját érdeklődése és tudományos ethosza exponálja a vizsgált kérdést, hanem „*a megfogalmazódó problémák mindig politikai problémaként fogalmazódnak meg*” (Bourdieu 2000: 272). Emellett a kutatónak ön-reflexív módon figyelembe kell vennie, hogy nem függetlenítheti magát attól a világtól, amiben a kutatást *de facto* kivitelezi, hisz nem a világon kívüli „*semmiből*”, egy jelentések nélküli „*kozmoszból*”, hanem számos tartalommal átszótt pozícióból végzi el a kutatást (Carver 2004; Szabó 2014: 176).

Bourdieu az említett írásában egy következő problémát is megfogalmaz, mely szerint a közvélemény-kutatások azt feltételezik – akár csak látens módon –, hogy bizonyos kérdések mindenkit egyformán foglalkoztatnak, illetve mindenki képes a feltett kérdésekkel kapcsolatosan véleményt formálni. Ezzel szemben a diszkurzív paradigma szerint minden ügy, jelenség, társadalmi jelentéssel teli tény értelmezési kísérletek, „*egyet nem értesek*” és végül is diskurzuskoalíciók során jön létre, interszjektív viszonyok között. Így tehát a véleményt is gazdagabb tartalommal ruházza föl, mint csupán kérdésre adott reflexió, amely szükségszerűen nélkülözi az értelmező tevékenységgel telített „*ügyvitát*”. Bourdieu éppen ehhez a „*naïv demokratizmushoz*” kötött kutatói előfeltevést cáfolja (Bourdieu 2000: 271). Ugyanis a közvélemény-kutatások tapasztalatainak okulva azt látjuk, hogy a nőknél magasabb a nem válaszolási arány, sőt ez a differencia tovább nő a politikai jellegű kérdések esetén. Hasonlóképp lehetünk szkeptikusak a tudáshoz, ismeretekhez kötött kérdések

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

kapcsán, hiszen ezen a terepen is megdőlni látszik ez a naiv demokratizmus, mert a magasabb iskolai végzettségűek és kevésbé kvalifikáltak között szintén szétnyílik az olló – az előbbi csoport javára (Bourdieu 2000: 274). Röviden tehát még az igen nagy módszertani alapossággal kidolgozott kérdőíves kutatások esetén sem mellőzheti a kutató azt a nagyon is emberi vonást, miszerint egy-egy ügy valakit egyszerűen nem érdekel, nem tud vagy nem akar véleményt nyilvánítani, előfordulhat, hogy nem a jó időben kérdezzük meg, netalán még nem is gondolkozott a kérdésen (Szabó 2014: 177).

A kérdezés kivitelezése, az operatív munka is torzíthat a későbbi eredményeken, gondoljunk csak a kérdezőbiztos jelenlétére: egyrészt, mint egy külső autoritás, másrészt az egyes kérdések felolvasásakor használt intonáció, artikuláció és egyéb pszicholingvisztikai elemek szintén hatást gyakorolhatnak a kérdések megértésére és így természetesen a válaszadásra is. Feltételezhetjük, hogy egy kényszerhelyzet születik, s a válaszadó, ha még életében nem is gondolkozott azon, hogy lakna-e zsidókkal szomszédságban vagy, hogy mennyi politikát szabad bevinni az iskolába és így tovább, még akkor is válaszolni kényszerül, hiszen vele szemben áll a kérdezőbiztos, akit rendkívüli módon érdekel az ő véleménye. Így előfordulhat, hogy a kérdés értelmezése oly mértékben torzít, hogy egész egyszerűen más válasz születik, mert maga a válaszadó más értelmet tulajdonított a feltett kérdés lényegének. Ezzel párhuzamosan a szituáció egy másik problémát is exponál, hiszen ha magas a válaszmeztagságadók száma, az nemcsak befolyásolhatja az eredményeket, hanem amennyiben ezt nem is veszik figyelembe a kutatók – netán a megrendelők – a kutatás interpretációja során, ugyanúgy fognak eljárni, mint a választások esetén. Bourdieu szerint ilyenkor nem tesznek mást a közvélemény-kutatással, mint rákényszerítik „*a politikai választások hallgatólagos filozófiáját*” (Bourdieu 2000: 274).

Gyakran feltételezik azt is, hogy a kérdésekre adott vélemények tökéletesen egyenértékűek, s ezeket az egyéni, ám egyenlőnek vélt véleményeket statisztikai-matematikai eljárásokkal mindössze aggregálni szükséges ahhoz, hogy készen kapjuk a közvéleményt, mint sziklaszilárd tény. Ezzel a gyakorlattal egy rendkívül szövevényes, sűrűn szőtt társadalmi realitást szűkítenek le százalékos arányokra a közvéleményének kutatói, mely talán súlyosabb, mint a pusztán „elritkítása” ennek a gazdag valóságnak. A százalékokba redukált közvélemény egyszerre egy ténykonstrukció is, azaz további kutatásokhoz, esetlegesen politikai cselekvésekhez szükséges tények előállításáról van szó, a francia szociológus szavaival mindez „*artefact*” (2000: 273).

Bourdieu harmadik kritikai észrevétele, hogy egy közvélemény-kutatás azt is feltételezi a véleményegyenlőségek égisze alatt, hogy mindenki egyformán fontosnak és relevánsnak tekinti a szóban forgó ügyet, mintha konszenzus uralkodna a témát illetően (Bourdieu 2000). Itt szükséges megjegyezni, hogy ugyan Pierre Bourdieu és Szabó Márton is kifejezetten a közvélemény-kutatásokról beszél, ám hasonlóan egy survey kutatásnál – a mintavételi és egyéb módszertani precizitás ellenére – a

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

százalékosan kifejezett vélemények egyrészt egy-egy réteg érdekeit vagy nézeteit aggregálják, másrészt ugyanúgy fogalmi absztrakciókkal próbálják a véleményeket kikutatni. Ez az episztemológiai felfogás egyben implicit módon jelenti azt is, hogy a mintában szereplők véleménye – *par excellence* a közvélemény – az alappopulációra meghatározott változók szerint reprezentatív (vagy éppen nem reprezentatív). Ám ezek a vélemények mégiscsak a kutató „*gombostűjére tűzött szinguláris ember magányos tudásának aggregálása*” (Szabó 2003: 115). Tehát nem más, mint a magányos individuuum egyéni, ám formalizált véleménye, amelyet egyszerűen össze lehet vonni és matematikai műveletekkel társadalmi ténnyé, illetve „artefact”-tá transzformálni.

Szabó Márton szerint a reális és hatékony közvélemény nem a „lekérdezett” eredményekből születik, hanem közösségi fórumokon, viták során, s ennek két fontos vonatkozása is van (Szabó 2014: 178). Egyrészt ezek a fórumok nyilvánosan zajlanak és nem zárt ajtók mögött, nem másoktól, kiváltképp nem az érintettek elől elzártan mennek végbe. Éppen ez a nyilvánosság, amit Geertz is jelzett a kultúra kapcsán, hiszen mindenki számára elérhető. Egy másik fontos jellemvonással rendelkezik még a nyilvános vita, ez pedig a diszkurzivitás. A jelenlévőknek lehetőségük van az uralkodó értelmezések kritikájára, revideálására, egymás véleményének formálására, új koalíciók és közmegegyezések létrehozására. Sőt, meggyőződés szerint egy ilyen nyilvános vita adhat teret a habermasi kommunikatív cselekvéseméletnek, amikor is deliberatív módon juthatnak konszenzusra a vita résztvevői. Ez a fajta kommunikatív szituáció nélkülözi a hatalmi intervenciót, a fenti példával illusztrálva egy kérdezőbiztosnak való megfelelés kényszerét. Ugyanis ebben a cselekvésben a racionalitás mércéje a tárgyalásos úton történő argumentáció és végső soron a diskurzusközpontú megalkotása az eredményesség indikátora (ld. Habermas 2011; Szabó 2014).

Ezek a posztulátumok cáfolják – jóllehet argumentatívan – a megismerés objektivitását, illetve a ténytudományosság pozitívista utópiáját. Bourdieu az idézett munkájának címéül is egyrészt kritikusan, másrészt vitaindítóan a „*közvélemény nem létezik*” („*public opinion does not exist*”, avagy „*la opinion publica no existe*”) címet adta (Bourdieu 2000 [1973]). Szerinte a közvélemény-kutatás nem más, mint úgynevezett „artefact”, tehát inkább egy művi, mesterkélt eljárás és mögötte – a szociológia kritikai természetének megfelelően – hatalmi gesztust és intenciókat vélelmez. Például egy közvélemény-kutatás alkalmas lehet a regnáló politikai elit stabilitásának, sőt növekedésének kimutatására, egy szóval a status quo fenntartására. Ugyanígy alkalmas lehet hatalomkritikai célokra ellenzéki pozícióból: amikor is azt igyekszik igazolni egy hatalmi ambícióval bíró ellenfél, hogy a fennálló hatalom meggyengült, elvesztette korábbi státuszát és ezt számszerű, „objektíven mért” eredményekkel alá is tudja támasztani, így diszkreditálva politikai-hatalmi ellenfelét. Számos más példát lehetne még bemutatni, akár a hazai gyakorlatból a különböző közvélemény-ku-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

atató intézetek méréseivel kapcsolatban, egy fontos tulajdonságban azonban egyeznek: legitimációra törekcszenek az objektivitás leple alatt (Szabó 2014: 178).

A nemzet példája mint a diskurzuselemzés tárgya

A teoretikus vázlataim alapján szükségszerű a vizsgálati módszerek megválasztásánál, hogy az előbbiekben bemutatott módszertani megfontolásokat számba vegyem. Ez kutatási praxisban azt jelenti, hogy a tényfeltáró és az „igazságról leplet lerántó” metodikai eszközök használata kevésbé hozhatna eredményt és inkonzisztens hatást kölcsönözne a szociológiai kutatásnak. A nemzet fogalmával foglalkozva adott lehetőségként kínálkozna az közvélemény-kutatáshoz, illetve survey módszerekhez hasonló adatfelvétel. Több empirikus munka használja is ezeket a módszertani megfontolásokat, magas szintű tudományos műhelyekben, akár nemzetközi szinten.

Ilyenre példa az ESS (*European Social Survey*) adataiból konstruált szélsőjobboldali keresletet és igényt mérő index, amelyet a Political Capital munkatársai dolgoztak (Krekó et al. 2014). Ez az adatbázis a résztvevő országokban vesz mintát legalább 800, de átlagosan 1500 főből álló, 15 év felettieket reprezentálóan (ESS: Sampling).² A kutatók az ESS eredményei alapján számba vették a radikális jobboldali pártokra szavazók esetén a kidolgozott index eredményeit, melyek olyan attitűdöket vizsgálnak, mint a kisebbségi csoportokkal szembeni előítéletesség, jobboldali értékorientáció, rendszerellenesség (például anti-establishment attitűd), félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus (Krekó et al. 2014). Az elméleti és módszertani alaposság mellett, úgy vélem, survey jellege miatt érvényesek azok a kritikai észrevételek, melyeket a fenti fejezetben jeleztem.

Így az ESS lekérdezés során is érvényesülni látszik az a premissza, hogy minden egyes mintába kerülő ember a feltett kérdésekről általában gondolkodik, fontosnak tartja, és arról objektíven tud nyilatkozni. Másrészt minden véleményt nemcsak egyenértékűnek tart – kizárva ezáltal az egyes kérdésekkel valóban foglalkozók és azokkal a kérdésekkel egyáltalán nem foglalkozók csoportjainak véleménykülönbségét –, de azokat a véleményeket kiterjeszti a társadalomra, illetve az adott mintával reprezentálni kívánt alapsokaság egészére. Természetesen számos módszertani eszköz létezik a survey eljárás hézagainak kiküszöbölésére, úgy mint a mintavételi hiba számítása vagy szignifikanciaküszöb. Ezeket a finomhangolásokat számba véve Murray Edelman közvélemény-kutatással kapcsolatos véleményét látom igazolódni, ami szerint a politikai valóság nincs kész. Ez az állapot, nevezetesen a valóság lezárásának és objektivitásának hiánya szükségképpen bizonytalanságot is eredményez, mely bizonytalanságtól a politika vagy egyes elemzések, alkalmazott kutatá-

² <http://www.europeansocialsurvey.org/methodology/sampling.html> (utolsó látogatás 2016. 02. 01.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

sok természetszerűleg igyekeznek elhatárolódni és bizonyosságra törekedni, ezért szűkítik és korlátozzák ezt a „befejezetlenséget”. Ennek a módszertani praxisnak az eredménye ugyancsak szembehelyezkedik a geertziánus komoly játék, utcai drámaiság és szövegszerű társadalom képével. Ezt a kutatási technikát a politikai praxis megteheti, sőt része a működésének, ám a (társadalom)tudomány, különösképpen a politikatudomány és a szociológia, nem engedheti meg magának ezt az úgynevezett „*redukáló bizonyosságkeresést*” (Szabó 2014: 178-179).

John Austin óta nemcsak a nyelvészeti tudományok, de a társadalom működésével foglalkozó tudományok (politikatudomány, szociológia, antropológia, pszichológia, szociálpszichológia stb.) diskurzuselemző irányzata felhagytak a nyelv mint kizárólagosan nyelvészeti relevanciájával. Ehelyett társadalommagyarázó és társadalomszervező entitásként, illetve a tudás forrásaként is tekint a nyelvre, s ami ezáltal cselekvést is jelent. Ez a tudományos innováció jelenti a diskurzuselemzés geneziséét és lényegét (Szabó 2003: 44). Úgy vélem, hogy legitim és érvényes tudományosságról van szó, amely az utóbbi évtizedekben „kitermelt” több diskurzuselemző iskolát is, jóllehet számos kritika is éri ezeket az iskolákat, illetve *en bloc* a vázolt beszédközpontú társadalomelméletet, ahogy arról korábbi fejezetben már szó esett.

Amennyiben olyan entitást vizsgálunk, mint a nemzetet, figyelembe kell vennünk, hogy nem tekinthetjük objektív, ab ovo szerveződésnek, se az államot, se az úgynevezett „népi” kategóriát. Jóllehet a 20. században ezekbe – így vagy úgy – beleszülettünk, ám jogtalanul tekinthetnénk eleve adottnak, legfeljebb számunkra adottnak. Másrészt az utóbbi sem tökéletesen helytálló a diskurzuselemző paradigmában, hiszen ez azt feltételezné, hogy habár egyszer megszületett a nemzet, azóta folyamatos, stabil és status quo-ja megingathatatlan. Ez a szemlélet fölöslegessé is tenné a nemzetről szóló beszédek, interpretációk, értelmezések vizsgálatát és tökéletesen eleget tennie a nemzet vizsgálatának a ténykereső, szubjektumfilozófiai, pozitivistá elmélet és módszer.

Záró gondolatok

Dolgozatomban kísérletet tettem a pozitívizmus egy-egy vonásának rövid értelmezésére, illetve a tényszerű, úgynevezett szubjektumfilozófiai és nomotetikus megismerési módoktól eltérő diszkurzív tudomány szemlélet illusztrálására. A bemutatásnál törekedtem ez utóbbi tudomány szemlélet innovatív pontjaira hangsúlyt fektetni és szisztematikusan használtam a paradigma kifejezést.

Irodalomélményeim és diskurzuselemzési munkák tanulmányozása alapján úgy gondolom, többről van szó, mint csupán elméleti próbálkozásokról, társadalomfilozófiai szárnybontogatásokról. A módszertani sokszínűség, már a szociolingvisztikai elemzések és a szövegnyelvészeti munkák (*text linguistics*) is, vagy a kritikai

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

diskurzuselemzés (*Critical Discourse Analysis*) pedig szintén azt igazolják, hogy a diskurzuselemzés többet nyújt, mint módszertani eszköz. Ez utóbbiból is számos további iskola fejlődött ki, úgy, mint a Ruth Wodak-féle diskurzustörténeti iskola (Géring 2008) vagy a van Dijk-féle diskurzustanulmányok diszciplínája („*Discourse Analysis*” helyett van Dijk a „*Discourse Studies*” fogalmát javasolja kései munkájában, ld. van Dijk 2009: 62-63). Bár nem mindegyik diskurzuselemző iskola nyíltan kritikus, feltétlenül új társadalomelméletben való gondolkodás, véleményem szerint tudományelméleti konfliktussal, érdemi kritikával bír az okfejtő tudományossággal szemben. Ezek alapján fenntartom a diskurzuselemzés paradigmává válásával kapcsolatos nézetemet.

Irodalom

- Bourdeau, M. (2014): Auguste Comte. In Edward N. Zalta (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Spring Edition) <http://plato.stanford.edu/entries/comte/> (utolsó letöltés: 2016. 02. 01.)
- Bourdieu, P. (2000 [1973]): A közvélemény nem létezik. (ford.: Léderer Pál) In Kiss Balázs (szerk.): *Politikai kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel Kiadó, Budapest: 271–283.
- Carver, T. (2004 [2002]): Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”. In *Politikatudományi Szemle*, 13. évf., 4. sz.: 143–148.
- Comte, A. (2000 [1839]): Előadások a pozitív filozófiáról. (ford.: Némédi Dénes) In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest: 15–37.
- van Dijk, Teun A. (2009): *Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach*. <http://www.discourses.org/OldArticles/Critical%20discourse%20studies.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 02. 01.)
- Edelman, Murray (1998): Politikai ellenségek konstruálása. (ford.: Erdei Pálma) In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsvöveg, Budapest: 88–123.
- European Social Survey, Sampling <http://www.europeansocialsurvey.org/methodology/sampling.html> (utolsó letöltés: 2016. 02. 01.)
- Geertz, C. (1994a [1973]): Sűrű leírás: Út a kultúra értelmező elmélete felé. (ford.: Berényi Gábor) In uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég Kiadó, Budapest: 170–199.
- Geertz, C. (1994b [1983]): Elmosódott műfajok: A társadalmi gondolkodás átalakulása. (ford.: Kovács Éva) In uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég Kiadó, Budapest: 268–285.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Géring Zsuzsanna (2008): Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola. In Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest: 428–457.
- Gyáni Gábor (2003): *Posztmodern és kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Habermas, J. (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. (ford. Ábrahám Zoltán et al.) Gondolat Kiadó, Budapest
- Honneth, A. (1997): Integritás és megvetés. (ford.: Weiss János) In: uő: *Elismerés és megvetés* (vál. és ford.: Weiss János). Jelenkor, Budapest: 97–108.
- Juhász Attila – Krekó Péter – Molnár Csaba (2014): A szélsőjobb iránti társadalmi kereslet változása Magyarországon. In Messing Vera – Ságvári Bence (szerk.): *Socio.hu ESS különszám 2014/4*. http://socio.hu/uploads/files/2014_4/3juhasz_kreko_molnar.pdf (utolsó letöltés: 2016. 02. 01.)
- Ricoeur, P. (2002 [1978]): *A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés*. (ford.: Szabó Márton) In *Szociológiai Figyelő*, 1–2., április: 60–76.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai: elméletek és elemzések*. L'Harmattan, Budapest
- Szabó Márton (2014): *A közügy politikaelmélete*. Nemzeti Közszolgálati és Tankönyvkiadó, Budapest
- Szabó Márton (1998): Az ellenség neve (Előszó). In uő. (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsvöveg, Budapest: 7–11.

Az interszekcionalitás elméleti megközelítései

SEBESTYÉN ZSUZSA

ELTE Szociológia Doktori Iskola, Szociálpolitika doktori program

ABSZTRAKT

Az interszekcionalitást mint egyenlőtlenségi koncepciót, avagy egyfajta látásmódot 2014-ben már bemutattam a Metszetek Olvasóinak. Ebben a tanulmányomban arra vállalkozom, hogy az interszekcionalitásnak néhány elméleti megközelítését ismertessem, továbbá két szociológiai kutatáson keresztül felhívjam a figyelmet az interszekcionalitás alkalmazhatóságára. Az egyenlőtlenségi dimenziókban bekövetkezett változásokon keresztül vázolom fel azt a jelenséget, miszerint erőteljesen áthelyeződik a fókusz a túlsúlyban lévő társadalmi nemek egyenlőtlenségéről a többszörös vagy halmozott diszkrimináció irányába. Számos feminista kutató foglalkozott és foglalkozik az egyenlőtlenségi dimenziók (főleg faj, osztály és gender) kapcsolatával. Fontos leszögezni azonban azt, hogy az interszekcionalitásnak még ma sem létezik egységes meghatározása. Rengeteg külföldi szakértő, kutató alkotta meg a saját definícióját az egyenlőtlenségi faktorok metszéséről, ezekből jó néhányat kiemelek. Az elméleti megközelítések közül részletesebben írok a Choo és Ferree által használt elméleti keretről: bevonásközpontú értelmezés, kapcsolat/folyamatközpontú modell, rendszerközpontú modell. A tanulmányban ismertetek két olyan szociológiai kutatást is, amelyet az interszekcionalitás módszerével végeztek. Emellett pedig összefoglalom, hogy miért is érdemes a kutatóknak alkalmazniuk az interszekcionalitást.

KULCSSZAVAK: interszekcionalitás, gender, egyenlőtlenségi dimenziók

ABSTRACT

Methodological approach to Intersectionality

Intersectionality as an inequality conception or a particular perspective was already introduced to the readers of the Metszetek in 2014. In this study I undertake to review some methodological approaches to intersectionality. Moreover, I strive to make an effort to emphasize the adaptability of intersectionality. Based on the new tendency which has been noticeable recently in the inequality dimensions. I delineate, this tendency has completely transformed the focus away from an overemphasis on gender equality towards those suffering multiple, complex forms of discrimination. Many of the feminist scholars deal and dealt with the connection to inequality dimensions (principally race, class and gender). Necessary to pinpoint that indeed intersectionality does not command an unitary definition. A vast number of the international feminist scholars created their own intersectionality definition, from which I am going to

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

underline some. From among the methodological approaches I focus on Choo and Ferree's intersectional statement; "Inclusion-centered interpretations, Process-centered models, Systemic intersectionality: Institutional interpenetration". In this paper I announce two sociological studies that were undertaken using intersectionality method. Finally a summary is presented that undelins why it is worth scholars exploiting intersectionality as a methodology?

KEYWORDS: *intersectionality, gender, inequality dimensions*

Bevezetés

Nemzetközi szinten jó ideje egy új tendencia figyelhető meg, miszerint erőteljesen áthelyeződik a fókusz a túlsúlyban lévő társadalmi nemek egyenlőtlenségéről a többszörös vagy halmozott diszkrimináció irányába. A kérdés az, hogy a döntéshozók, a közpolitikai szereplők, illetve a kutatók mit tudnak, illetve akarnak kezdeni az egyenlőtlenségi dimenziókban történt változásokkal. Az Európai Unióban már történtek előrelépések arra vonatkozóan, hogy egységes irányelveket dolgozzanak ki a nemek, a faj és etnicitás, a vallás, a kor, a fogyatékoság és a szexuális orientáció területén megjelenő diszkrimináció ellen, mivel ezeket a területeket szabályozás tekintetében külön kezelik.

Ebben a tanulmányban az egyenlőtlenségi faktorok metszései vizsgálatára alkalmas módszert, az interszekcionalitás kialakulását és elméleti meghatározásait mutatom be. Az interszekcionalitás elméleti hátterének bemutatásakor tulajdonképpen azt vizsgáljuk és hangsúlyozzuk, hogy mennyire rugalmas és nyitott a fogalom, hiszen nem létezik egyetlen magyarázata. Az általam kiválasztott Choo és Ferree által használt elméleti keretről (bevonásközpontú értelmezés, kapcsolat/folyamatközpontú modell, rendszerközpontú modell) részletesebben írok, mivel abban tesznek különbséget, hogy mit vizsgálnak: csoportot, folyamatot vagy rendszert.

Az írásom célja, hogy az elméleti keret ismertetése után az interszekcionalitás alkalmazhatóságára és fontosságára felhívjam a figyelmet. Ezért fontosnak tartottam egyrészt kiemelni a Kathy Davis által összegyűjtött előnyeit az interszekcionalitásnak (pl.: újszerűség, híd szerep stb.). Másrészt, hogy két olyan szociológiai kutatást ismertessek, amelyeket a kutatók az interszekcionalitás módszerével végeztek.

Egyenlőtlenségi dimenziók

Bár az Európai Unió az egyik élharcosa a társadalmi nemek egyenlőségének elérésében, mégis áthelyeződött a fókusz a túlsúlyban lévő társadalmi nemek egyenlőtlenségéről a többszörös vagy halmozott diszkrimináció irányába. Gondoljunk csak a több mint három évtizedes jogalkotásra a nők és férfiak társadalmi egyenlősége területén, amelyet az amszterdami szerződés 13. cikke követett, majd a Faji egyenlőség irányelvre [2000/43/EK], az Európai Bizottság „A sokszínűségért. A diszkri-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

mináció ellen” nagyszabású kampányra, vagy akár „A személyek közötti, vallásra vagy meggyőződésre, fogyatékosagra, életkorra vagy szexuális irányultságra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról” (Council of the European Union 2008) című Európai Unió Tanácsa irányelvére. Az Európai Unió osztja azt az álláspontot, hogy a különböző egyenlőtlenségeket nem lehet egyformának tekinteni és lehetetlen ugyanolyan intézkedésekkel kezelni azokat, ráadásul a különböző egyenlőtlenségek eltérő mértékű közpolitikai figyelmet is kapnak. Egyre növekszik azon szakértők és szervezetek száma, akik valamiféle „diversity mainstreaming” vagy „equal mainstreaming” megközelítés felé haladnának az antidiszkriminációs politikán belül (pl.: Christensen 2011; Squares 2009; Hanvinky 2005). Azzal egyidejűleg, hogy látják annak a veszélyét, hogy az egyenlőtlenségek hierarchiájában a társadalmi nemek témaköre háttérbe szorulhat, hacsaknem már veszített is. Ezt az állítást igazolja a 2012-es és 2015-ös EU Barométer felmérés is. A 2012-ben megkérdezett 26622 európai uniós állampolgár szerint a „gender equality” erőteljesen veszített a népszerűségéből, alig van jelen a közpolitika látókörében (European Commission 2012). Az amszterdami szerződés „hatos fogatában” a társadalmi nem kategória az utolsó helyen áll. A megkérdezettek szerint az etnikai csoportok és fogyatékosággal élő emberek szenvednek el a legnagyobb mértékben diszkriminációt.

1. számú táblázat: A diszkrimináció megnyilvánulásai
a különböző csoportokban 2012-ben (%)

	Ritkán	Széles körben
Etnikai eredetű	37	56
Fogyatékoság	47	46
Szexuális irányultság	39	45
Kor (+55)	46	45
Vallás	51	39
Társadalmi nem	58	31

Forrás: European Commission: Eurobarometer 393 (2012: 9)

Hasonló tendencia figyelhető meg három év leforgása után is. 2015-ben a válaszadók 64%-a gondolja úgy, hogy az Európai Unióban széles körben a legjellemzőbb az etnikai eredetű diszkrimináció, amely 2012-höz képest 8%-os növekedést mutat. A válaszadók több mint a fele szerint a szexuális orientáció a második legjellemzőbb területe a hátrányos megkülönböztetésnek. Az elmúlt három évben 12%-os emelkedés figyelhető meg e téren. A vallás esetében 11%-os, míg a fogyatékoság esetében 4%-os növekedés következett be. 2015-ben a válaszadók szerint a legke-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

vésbé problémás terület a nemek társadalmi egyenlősége, bár 2012-höz képest itt is növekedést (+6%) figyelhetünk meg. Az 55 év feletti csoportja az egyetlen olyan egyenlőtlenségi dimenzió, ahol 2012-höz képest csökkenés történt (- 4%).

2. számú táblázat: Diszkrimináció megnyilvánulásai
a különböző csoportokban 2015-ben (%)

	Ritkán	Széles körben
Etnikai eredetű	29	64
Szexuális irányultság	33	58
Vallás	41	50
Fogyatékoság	42	50
Kor (+55)	46	42
Társadalmi nem	28	56

Forrás: European Commission: Eurobarometer 437 (2015: 14)

Az elmúlt néhány évben számos EU tagállam fáradozott azért, hogy megreformálja az esélyegyenlőségről szóló jogszabályait, intézményeit és a monitoring rendszerét. Céljuk, hogy egységes intézkedések szülessenek a nemek, a faj és etnicitás, a vallás, a kor, a fogyatékoság és a szexuális orientáció területén megjelenő diszkrimináció ellen, ugyanis ezeket a területeket szabályozás tekintetében külön kezelik (Verloo 2006). Néhány tagállam már rendelkezik szakosodott esélyegyenlőségi intézménnyel, amelynek a feladata az ellenőrzés és a monitorozás. Többek között ez a reformhullám is hozzájárult ahhoz a vitához, amely az interszekcionalitásról szól. Számos szakértő (Kantola, Verloo, Walby, Mügge, Collins) gondolja úgy, hogy az esélyegyenlőségi jogszabályok, intézmények és policyk integrálása sokkal hatékonyabbá teheti a többszörös diszkrimináció elleni küzdelmet. Azonban szükséges megemlíteni, hogy amíg a gender politikák nagyrészt a fehér, középosztálybeli heteroszexuális nőknek szólnak, és alig foglalkoznak a többszörös diszkriminációt elszenvedő nőkkel, addig a többi esélyegyenlőségi területen szinte teljes mértékben ignorálják a gender kérdést. Pontosan ezért állítja Johanna Kantola feminista kutató azt, hogy az interszekcionalitás alkalmazásával jóval érthetőbbé válhat a marginalizáció és a kirekesztődés (Kantola 2009).

Az interszekcionalitás kialakulása, meghatározása

Az interszekcionalitás fogalma a 90-es években került előtérbe Kimberle Crenshaw jogásznak köszönhetően (Crenshaw 1991), aki ezzel olyan elméleti törekvéseknek

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

adott hangot, amelyek a feminista gondolkodásban már jelen voltak, azonban hiányzott egy közös koncepció, egy új elméleti keret. A nemzetközi feminista mozgalmakban mélyreható változások következtek be. Egyrészt megjelentek a nyugati fekete feminista mozgalmak, másrészt megfogalmazódott egyfajta posztkolonialista gender kritika a nyugati fehér nők etnocentrizmusával kapcsolatban (Kóczé 2009).

Bell Hooks afroamerikai feminista is komoly észrevételt fogalmazott meg az uralmi viszonyok tekintetében. A nyugati feministák számára hosszú ideig a hatalmi hierarchia alapját csak a férfiak és a nők közötti különbségtétel képezte. A problémát a patriarchális uralomban látták, és úgy gondolták, ha megszűnik a szexista elnyomás, akkor az egyben megszűnteti a hatalomgyakorlás minden egyéb formáját is (pl.: a rasszista, etnikai, osztályalapú stb. kizsákmányolás felszámolását) (Hooks 1989: 19). Hooks bevezette a bináris ellentét fogalmát, miszerint a gyengéket a nők (a hatalmat nélkülözők), az erőseket pedig a férfiak (a hatalommal bírók) képviselik. Ezeket a nyugati feministák statikus szerepeknek tartják, amelyek hierarchikus viszonyokat rögzítenek. A fekete női aktivistáknak, a harmadik világbeli nőknek és az elméleti szakembereknek nagy szerepük volt a feministák által konstruált patriarchális elnyomás továbbgondolásában. A fekete és más színes bőri feminista csoportok a különböző egyenlőtlenségi faktorokra – nem, faj/etnicitás, osztály – és azok összetett kapcsolatrendszerének elemzésére hívták fel a figyelmet. Elsősorban az afroamerikai feministák kritizálták a diszkrimináció domináns értelmezését, miszerint az vagy a fajon, vagy pedig a társadalmi nemen alapul, figyelmen kívül hagyva más uralmi tényezőket. Az interszekcionális vizsgálódás alapjait pontosan ezek a feministák inspirálták, akik felhívták a figyelmet az egyenlőtlenségi tényezők közötti kapcsolódási pontokra (Kóczé 2009).

Kimberle Crenshaw az interszekcionalitás fogalmának magyarázatakor az utak és közlekedés metaforáját használja. Az utak az egyenlőtlenségeket jelképezik (nők/férfiak, faj/etnicitás, osztályok stb.). A kirekesztett nők pedig ezeknek az utaknak a kereszteződésében állnak, ahol két vagy akár több egyenlőtlenségi dimenzió metszi egymást. A keresztezésekben pedig igen magas a balesetek előfordulásának lehetősége, azaz az egyenlőtlenségek összeadódnak, megsokszorozódhatnak (lásd részletesebben a 2014/1. számban megjelent tanulmányt).

Rengeteg álláspont van arra vonatkozóan, hogy minek is tekinthetjük az interszekcionalitást. Sokak szerint egy teória, mások koncepciónak vélik, egyesek szerint pedig egyfajta olvasási stratégia a feminista elemzés végzéséhez. Crenshaw gondolatmenetét számos kutató (Kantola 2009; Verloo 2006; Yuval-Davis 2006; Kóczé 2009; Balogh 2009) továbbgondolta, továbbfejlesztette Amerikától Európán át egészen Kelet-Közép-Európáig. Az idő előrehaladtával az interszekcionalitás koncepciója tovább finomodott. Az alfejezetben felsorolt feminista kutatók szerint az interszekcionalitás koncepciója egyfajta válasz arra az egyre gyakoribb jelenségre, amely már nem csak és kizárólagosan a gender elemzési kategóriát foglalja magában.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A feminista interszekcionális elméletekben mind a mai napig nincs egységes álláspont arra vonatkozóan, hogy mely kategóriákat kell feltétlenül szerepeltetni. A gender/etnicitás/osztály hármásának az EU jogrendszerében sincs azonos súlya, hiszen jelenleg az osztály kategóriát nem tekinti a diszkrimináció egyik területének.

Az amerikai Ange-Maria Hancoc (Hancoc 2007) gondolatmenetében három kategóriát különböztet meg: egységes (unitary), többszörös (multiple) és interszekcionális megközelítést. Az egységes (unitary) megközelítés esetében egy adott időben egy egyenlőtlenségi faktort veszünk alapul, például a társadalmi nemet. Ez azt jelenti, hogy a döntések meghozatalakor, az intézkedések bevezetésekor kizárólag a nők és férfiak társadalmi egyenlőségére koncentrálnak. A többszörös (multiple) megközelítésnél egyszerre több egyenlőtlenségi faktorról foglalkozunk és egyenlőnek tartjuk a már előre determinált kapcsolatokat és azok egymáshoz való viszonyát. Az interszekcionális megközelítési módnál ez pont ellentétes. Hancoc szerint egy nyitott empirikus kérdésről beszélünk, mivel az egyenlőtlenségi faktorok kapcsolatai és egymáshoz való viszonyuk egy állandóan és dinamikusan változó folyamat, amelyet egyrészt individuális, másrészt intézményi tényezők is befolyásolnak. Továbbá Hancoc megjegyzi, hogy az additív és a többszörös megközelítés a marginalizált csoportokat inkább versenyre, sem mint koordinációra és kooperálásra buzdítja (Hancoc 2007: 67).

Leslie McCall (McCall 2005) amerikai szakértő szintén három kategóriátípust használ az interszekcionaltásról való gondolkodása során. Az „anti-kategóriális” megközelítés szerint az egyenlőtlenség maga a kategorizálás következménye. Azaz ha megszüntetjük a kategorizálást, az megszünteti magát az egyenlőtlenséget is. Az „inter-kategorikus komplexitás” során a különböző társadalmi csoportok az egyenlőtlenséget alapul veszik. Sőt azt állítja, hogy a kategóriák kapcsolatban állnak egymással és hatnak egymásra. Maguk a kategóriák és egymáshoz való viszonyuk pedig állandóan változik. Az „intra-kategóriális komplexitás” pedig nem csak és kizárólag az egyenlőtlenségek határaival, hanem a „határátlépőkkel” is foglalkozik, azokkal a személyekkel, akik életük során hol ebbe, hol abba, vagy hol ezekbe, hol azokba a kategóriákba tartoznak.

Lépinard az interszekcionalitás lényegét a következő pontokban határozta meg. Az interszekció legalább két egyenlőtlenségi dimenzió összefonódását jelenti, amelyek speciális jellemzőkkel új társadalmi kategóriává alakulnak. Az elnyomás meg tapasztalása nem töredezett, az okokat nem lehet külön kezelni, mivel a különböző társadalmi kapcsolatok egymásba illeszkednek, nem pedig egymásra épülnek. Ezek az egymásba illeszkedő (összetett) tapasztalások a kiindulópontjai a speciális közpolitikai érdeklődésnek. Sok esetben a politikai/közpolitikai érdeklődések nem kapcsolódnak össze konkrét cselekedetekkel, ezért szükséges a politikai programok helyreállítása és átírása (Lépinard 2014).

Angliában az interszekcionalitás az 1970-es évek végén került a közbeszédbe a bevándorló dolgozó nőknek köszönhetően. Judith Squires brit professzor munkái-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

ban kiemeli, hogy a mainstreaming megközelítést leggyakrabban a genderre alkalmazták, annak ellenére, hogy a többi esélyegyenlőség témakörében meghatározott csoportra is vonatkozhat. Jelenleg Európában csak a kor, faj és fogyatékoság terén beszélhetünk mainstream megközelítési módról, amely egyben azt is jelenti, hogy az EU a gender mainstreaming fókuszából elmozdult a többszörös egyenlőtlenség felé. Judith Squarries szerint az EU egyenlőségi politikáját és az interszekcionális kirekesztettség megszűnését több dolog tudja erősíteni. Egyrészt továbbra is biztosítani szükséges a formális antidiszkriminációt és további erőfeszítéseket kell tenni a sokszínű/sokféleség politika elérésére. Ez úgy lehetséges, ha a gender mainstreaming fejlesztése mellett és az abból származó tapasztalatokat felhasználva elmozdulunk a diversity mainstreaming felé (Squires 2009).

Hazánkban nemzetközileg is elismert szakértők foglalkoznak az interszekcionálisitással, többek között Balogh Lídia, Kóczé Angéla, Krizsán Andrea, Zentai Violetta (Balogh 2009; Kóczé 2009; Krizsán 2006; Zentai 2012), politikusként pedig Járóka Lívia állt ki a többszörös diszkriminációt elszenvedett nőkért (2005, 2011, 2013).

Az interszekcionalitás elmélete

A feminista elmélet a nő másságának vizsgálatával, a férfi-nő közötti különbségek átgondolásával kezdődött. A nemi különbségek és a szerepek definíálásában a feminista elmélet két véglet között ingadozott: egyrészt a nő, mint aki biológiailag, természetszerűleg más, azaz különböző, másrészt a nő kategóriája, mint szociális konstrukció között. Akik egyfajta szakadásként tekintettek erre a két végletre, azok nem fogadták el, hogy ez nem a feminista elmélet krízise, hanem inkább annak a bizonyítéka, hogy a diszciplína nem monolitikus, hanem állandóan formálódik, hiszen a feminista elméletalkotók mindig a kor jellemzőit, kontextusát figyelembe véve alakították ki nézeteiket (Hübel 2007).

A feminista mozgalom első szakasza a 18. század végétől a 20. század közepéig tartott. Ebben az időszakban a nők a választójogért küzdöttek, egyenjogú bánásmódot követeltek az úgynevezett férfifoglalkozásokban, tehát egyértelműen az azonoság bizonyítása és kihangsúlyozása volt a cél. A feminista kritikusok inkoherensnek tartották a modernitást a nők helyzetének, társadalmi szerepének kérdésében. Egy „túlromantizált” kép élt a nőkkel szemben, azaz nagyra becsülték őket és miközben egyenlőségről és autonómiáról volt szó, addig a nő tulajdonképpen az elnyomástól szenvedett (Hübel 2007).

A feminizmus második hulláma az 1960-as évek végén a társadalmi mozgalmakkal együtt bontakozott ki és a 80-as évek végéig tartott. Ez a korszak Simone de Beauvoir „A második nem” (1949) című művével indult, amely óriási hatást gyakorolt a világra. Beauvoir problematizálja a nemek társadalmi konstruáltságát, kimutatva, hogy a nők alárendelt helyzete történetileg alakult ki. Álláspontja szerint a patriar-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

chális társadalom teszi a nőt alárendeltté, azaz valaki nem nőnek születik, hanem nővé válik. Ez lesz a későbbi szex/gender fogalmi megkülönböztetésének az alapja (Beavoir 1969). Tulajdonképpen a hatvanas években jött el a feminista elméletalkotások ideje. A francia feminizmus képviselői, Héléne Cixous, Luce Irigaray és Julia Kristeva megpróbálták felhívni a figyelmet a nemiség kulturális sztereotípiáira és a társadalmi élet számtalan területén jelen lévő diszkriminatív gyakorlatokra. Hübel szerint a francia feminizmusnak kiemelkedő szerepe van a posztmodern diskurzusok között és jelentős szerepet töltött be a kor paradigmaváltásaiban.

Fontos megemlíteni az akadémiai színteret is, ahol a hetvenes évekig a nők kizárólag a partvonalról tudták csak az akadémiai és a férfidiskurzust befolyásolni. Elindult egy változás, ezzel egy több évtizedes küzdelem vette kezdetét. Egyrészt szükséges volt meghatározni a diszciplína tárgyát, módszereit és státuszát. Másrészt a tudományok feminista kritikája mindig is ingoványos terület volt, hiszen senki sem bízott/bízik egy olyan diszciplínában, amely kezdetektől fogva valamivel/valakivel szembehelyezkedik (Hübel 2007). Míg a feminizmus első hulláma az identitásorientált korszak volt, addig a második hullámban a feministák a különbözőséget hangsúlyozták. Felski ezért a különbségek feminizmusának nevezi ezt az időszakot (Felski 1997). A feministák kénytelenek voltak felismerni, hogy a tudományos világban nem jut szóhoz minden nő, illetve hogy csak a nyugati, fehér középosztálybeli nők határozzák meg a feminista diskurzust. Amennyiben ezen nem változtatnak, akkor tulajdonképpen ugyanazt a hibát követnék el, mint a férfiközpontú diskurzusok. Ekkor vált fontossá a többszörös diszkrimináció, a színesbőrű, etnikai kisebbségekhez tartozó nők helyzete. Ebben a folyamatban sokan a feminista elmélet identitáskrízisét látták, pedig nem volt ez más, csak egyfajta nyitás a másság felé. A feminista kutatók látótere kiszélesedett. Már nem csak a biológiai és a társadalmi nemről értekeztek, elmélkedtek, hanem egyéb egyenlőtlenségi dimenziókat is beemelték a kutatásaikba. Sokan a „feminista program” fellazítását látták ebben és nem annak a lehetőségét, hogy árnyaltabb képet kapjunk a nők helyzetéről (Hübel 2007).

A feminista mozgalom első hulláma az azonosságra való törekvést jelentette, a második már a különbségeket próbálta hangsúlyozni, ma pedig úgy tűnik, hogy egyszerre vannak jelen az egymással teljesen szemben álló elméletek. Ezért a harmadik hullámot a diverzitás feminizmusának is nevezik. A posztmodernben a nemi identitás határai fellazultak, ma a társadalmi nem kategóriája keresztezi a faj/etnicitás, az osztály identitás dimenziókat.

Számos feminista kutató foglalkozott és foglalkozik az egyenlőtlenségi dimenziók (főleg faj, osztály és gender) kapcsolatával, amelynek több elnevezése is ismert pl.: a dominancia mátrixa (Collins 1998), komplex egyenlőtlenség (McCall 2005), interszekcionális társadalmi kirekesztettség (Crenshaw 1989). Annak ellenére, hogy egyre több interszekcionális elemzés születik, még mindig nem létezik egy konkrét meghatározása, definíciója a fogalomnak. Erre a jelenségre mondja Kathy Davis, hogy

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

az interszekció egy divatos elméleti szlogen (Davis 2008). Emiatt az interszekciót egy nyitott koncepciónak tekinthetjük, amelyet sokrétű jelentéssel lehet megtölteni. Kantola és Nousiainen (2009) például azt hangsúlyozzák, hogy az új jogszabályok főleg az Európai Unióban az interszekcionalitást a diszkrimináció többszörös formájának értelmezik, azaz minél hátrányosabb helyzetű vagy, annál nagyobb az esélyed, hogy a szűkösen rendelkezésre álló forrásokhoz juss. Yual-Davis (2006), Hancock (2007) pedig azon fáradoznak, hogy minél használhatóbbá váljon a kutatók számára az interszekcionális koncepció.

Számos interszekcionális tanulmányban és kutatásban csak a faj, osztály és a társadalmi nem (gender) tradicionális triumvirátusa szerepel annak ellenére, hogy bármilyen más faktort is bele lehet venni az elemezni kívánt egyenlőtlenségi dimenziókba pl.: szexuális irányultság, kor, vallás stb. Az interszekcionalitás elméleti hátterének bemutatásakor tulajdonképpen azt vizsgáljuk és hangsúlyozzuk, hogy mennyire rugalmas és nyitott a fogalom, hiszen nem létezik egyetlen magyarázata. Choo és Ferree (2010) által kreált három típust mutatom be részletesebben, mivel abban tesznek különbséget, hogy mit vizsgálnak meg: csoportot, folyamatot vagy rendszert. Az első megközelítés a többszörösen kirekesztett csoportokra fókuszál, a másik kettő az interszekció dinamikájának magyarázatára az adatok elemzésén keresztül. Céлом, hogy bebizonyítsam az interszekcionális vizsgálati módszer fontosságát, amelyek hasznosak lehetnek azoknak a szociológusoknak, akik a többszörös egyenlőtlenségekkel foglalkoznak.

BEVONÁSKÖZPONTÚ ÉRTELMEZÉS (INCLUSION-CENTERED INTERPRETATIONS)

Fontos mérföldköve volt az interszekció kialakulásában annak a kizárás/megkülönböztetés korai felfogásnak a megcáfolása, miszerint minden nő fehér, minden fekete férfi (Hull – Scott-Smith 1982). A „nőnek is van színe” állítást számos színésbőrű feminista hangoztatta (pl.: Crenshaw, Collins). Deborah King tanulmányában a többszörös kockázat (multiple-jeopardy) kifejezést használja, és azt állítja, hogy az egyenlőtlenségi kockázatok különállóak és egymástól függetlenül is hatásokat gyakorolnak az egyén státuszára, azonban az egymáshoz kapcsolódásuk egyértelműen felismerhető (King 1988). Az elnyomás/megkülönböztetés okozóit nem lehet egymástól elkülönülten kezelni, mint például a nemet, a fajt vagy bármilyen más dimenziót, hiszen ezek egyidejűleg vannak jelen és összekapcsolódnak az ember életében. Az egyenlőtlenségi faktorok összeadódása pedig minőségileg befolyásolja az egyén életét. Ezért fontos, hogy olyan kutatások és vizsgálatok szülessenek, amelyek a többszörösen marginalizált csoportokra fókuszálnak. McCall *intra-kategorikus* megközelítésként definiálja ezt a vizsgálati módszert. Ekkor kifejezetten a célcsoportok különböző kirekesztésből adódó tapasztalatait, élményeit kategorizáljuk, ezáltal

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

meghatározzuk magukat a csoportokat, majd ezeket vizsgáljuk az interszekció módszerével.

Adia Harvey Wingfield (Jones – Misra – McCurley 2013) kutatásában azt vizsgálta meg, hogy milyen lehetőségei és tapasztalatai vannak egy kisebbséghez tartozó férfinak az egészségügyi ápoló szakmában. Christine Williams előzőleg már kimutatta, hogy ebben az elnőiesedett szakmában hogyan szállnak fel a férfiak is az „üveg mozgólépcsőre”, ahelyett hogy inkább áttörnének az üveglafont. Wingfield a társadalmi nem egyenlőtlenségi dimenziójához hozzáadta még a „kisebbséghez tartozás” faktort, és így mutatta be az előrehaladás, feljebbjutás nehézségeit. A bevonásközpontú megközelítéssel lehet megdönteni státusz kategóriáknak olyan egyszerű felfogását, miszerint az egyes csoportok között egymástól elkülönült különbözőségek vannak.

KAPCSOLAT/FOLYAMATKÖZPONTÚ MODELL

A kapcsolat/folyamatközpontú modellt akkor érdemes alkalmaznia a kutatónak, amikor a változásokat különböző státuszok egybeesése idézi elő. McCall *inter-kategorikusnak* hívja ezt a módszert, azaz amikor magukra a kategóriákra fókuszálunk abból a célból, hogy azonosítani tudjuk a köztük lévő kapcsolatot. Például az ilyen tanulmányok segítségével kideríthetjük, hogy a büntetett előélet milyen óriási hátrányt jelent a munkalehetőségek terén a felvételi elbeszélgetés során a romák, illetve a nem romák között. Ebben az esetben a büntetett előélet kapcsolata az etnicitással interszekcionális kirekesztettséget kreál. Fontos azt is megérteni, hogy a büntetett előélet miért nyom kevesebbet a latba a fehér férfiagnál, mint a roma férfiagnál. A kapcsolat/folyamatközpontú modellel kísérletet tehetünk arra, hogy láthatóbbá tegyük azokat a kategóriákat, amelyek alig észrevehetőek az adott szituációban. Továbbá arra is alkalmas, hogy magyarázatokat találjunk arra a jelenségre, hogy miért vagyunk hajlamosak a kategóriák megerősítésére ahelyett, hogy inkább lebontanánk és megszüntetnénk őket.

RENDSZERKÖZPONTÚ MODELL

Walby teljes interszekcionális modellnek (fully intersectional modell) hívja a rendszerközpontú megközelítést. Állítása szerint magukat a társadalmi intézményeket kell vizsgálni, elemezni, mivel „komplex” egyenlőtlenségeket termelnek (Walby 2009). A gazdaság osztályokkal, a család társadalmi nemekkel, a nemzet etnicitásokkal van telítve, amelyeknek az a következménye, hogy minden egyes társadalmi intézményben a tényezők egyenlőtlenségekként jelenhetnek meg és adódhatnak össze. A politika és a közpolitika pedig a nemek megkülönböztetésével, a faj/etnicitás kérdésének nem megfelelő kezelésével és az osztálykülönbségekkel tulajdon-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

képpen szisztematikusan és dinamikusan konstruálja a diszkriminációt. Fontos látni azt, hogy minden apró változtatásnak hatása lehet az egész rendszerre, ezért a teljes rendszer megértése és teljeskörű elemzése szükséges.

Mitől használható az interszekcionalitás? Miért jó, ha alkalmazzuk az interszekcionalitást? Kathy Davis az „Intersectionality as buzzword” című tanulmányában összegyűjti az interszekció sikerességének eszközeit, amelyek az alapvető kapcsolat, újszerűség, híd szerep.

ALAPVETŐ KAPCSOLAT

A kilencvenes évek óta a nők közötti különbségek váltak a feminista elméletek vezető témájává. Ez főleg azzal magyarázható, hogy jelentőségteljes problémát, a kirekesztés hosszú és fájdalmas örökségét feszegeti a kortárs feminizmus. Az interszekcionalitás összehozza a feminista gondolkodás olyan fontos alkotóelemeit, amelyek sokáig külön utakat jártak be. Az első alkotóelem arra vállalkozik, hogy megértsük a faj, az osztály és a nem (triple jeopardy) hatását a nők identitására, tapasztalataira. A fehér, nyugati feminista elméletben főként a szegény nők marginalizálódására és a színesbőrű nők kirekesztésére vonatkozott.

A második alkotóelem: a feminista elméleteket olyan posztmodern elméleti perspektívák inspirálták, amelyek az interszekcionalításra úgy tekintenek, mint egy segítő társra a kettős elnyomás demonstrálásához. A kritikai perspektívákat posztstrukturalista elméletek inspirálták, úgymint a posztkolonializmus teóriája, a diaszpóra tanulmányok vagy a queer-elmélet, amelyek statikusnak fogják fel az identitást. Az interszekcionalitás a posztmodern felfogásba illik bele, hiszen az identitásokat többszörösnek és cserélhetőnek gondolja. Az interszekcionalitás új létjogosultságot ad a feminista elméletalkotásnak és empirikus vizsgálatoknak. Az interszekcionalitás lehetőséget nyújt a feminista kutatóknak, hogy minden fajta identitásra, elméleti perspektívákra és politikai meggyőződésekre fókuszálhassanak.

ÚJ FORDULAT

Annak ellenére, hogy az interszekcionalitás a feminista gondolkodás régi problémájával foglalkozik, mindezt újszerűen teszi. Újszerű kapcsolatot teremt a kritikai feminista elmélet, amely a nem, osztály, faj hatásait vizsgálja és a kritikai módszertan között, amelyet a posztmodern feminista elmélet inspirált. Összekapcsolja a kettőt, amelyre eddig még nem volt példa, mivel az elméleteknek különböző motivációi vannak. A posztmodern feminista elméleti szakembereket a modern filozófiai tradíciók lebontása inspirálja, míg a faj, az osztály és a gender fontosságát hangsúlyozó szakembereket az aktuális feminista politika motiválja. Számos posztstrukturalis-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

ta feminista gondolja úgy, hogy alapvetően a gender, a nemi különbségekből adódó diszkrimináció a fő probléma. Azt vizsgálják, hogy a társadalmi nem hogyan formálódik a többi kategória hatására, ahelyett hogy feladnák ezt a látásmódot és arra törekednének, hogy arra koncentráljanak, hogy hogyan adódnak össze az egyenlőtlenségi dimenziók és milyen hatást gyakorolnak. Egyértelműen erős ellentét van a két irányzat között. A posztstrukturalista feministák azt állítják, hogy problémás és értelmetlen a faj/osztály/gender kategóriákat vizsgálni. A faj/osztály/gender fontosságát hangsúlyozó szakértők pedig azt kritizálják, hogy nem elég csak a genderrel foglalkozni, kihagyva pl. a fekete nők problémáját. A posztmodern feminista elmélet és az osztály/faj/gender fontosságát hangsúlyozó elméletek között felmerülő összeférhetlenségeken az interszekcionalitás képes felülkerekedni. Maga az interszekcionalitás ötlete, bár nem újdonság, viszont új és közös platformot tud biztosítani a feminista gondolkodók különböző elméletei számára.

GENERALISTÁK ÉS SPECIALISTÁK

Az interszekció sikerének harmadik eleme, hogy képes áthidalni a generalisták (feminista kutatók) és a specialisták („teória”) közötti különbségeket. A generalistáknak, azaz az általános feminista kutatóknak általában benyomásaik vannak egy elméletről. Nem feltétlenül olvassák el és elemzik a szerzők eredeti műveit, inkább néhány közkedvelt koncepciót, klisé emelnek ki. Ezzel szemben a specialisták az elméletről minden fellelhető dolgot elolvasnak, környezetéről, használatáról, háttéréről részletekbe menőkig beleássák magukat. Azonban ha egy elmélet túl komplex és bonyolult, hidegen hagyja a generalistákat. Az interszekció azonban remekül képes ötvözni ezt a két típust. Megfelelő ez a koncepció a generalistáknak, akiknek segítséget nyújt a feminista elméleti vizsgálódásban, illetve az interszekció számos vonzerőt tartogat a specialisták számára. Az elméleti szakembereknek úgymond kincsésbányája az interszekcionalitás, hiszen lehet a célcsoportokat, a kialakult helyzetet, esetleg a forrásokat vagy magát a döntéshozatali mechanizmust vizsgálni.

Ezzel a néhány ponttal tettem kísérletet arra, hogy bebizonyítsam, hogy egy nyitott és bizonytalan tartott koncepció hogyan tud sikeres lenni a kortárs feminista elméletekben. A népszerű és sikeres teóriák nem mindig tökéletesek. Az interszekcionalitás a felfedezés folyamatába való bevezetést jelenti, figyelmeztetve minket arra, hogy a világ sokkal komplikáltabb és ellentmondásosabb, mint arra gondolnánk vagy számítanánk. Nem létezik kőbe vésett szabály arra vonatkozóan, hogy hogyan kell feminista vizsgálatot, kutatást készíteni, azonban az interszekció elvárt és fontos hozzávalója egy jó feminista elméletnek. Az interszekcionalitás alkalmas arra, hogy egy nagyon specifikus problémát vizsgáljunk meg annak veszélye nélkül, hogy homogenizálnánk vagy stigmatizálnánk a speciális csoportokat (Hoogte – Kingma 2010). Az interszekció komplexitásra bátorít, kreativitásra stimulál, óv az elhamar-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

codott következtetések megtételétől és arra sarkallja a kutatókat, hogy új kérdéseket tegyenek fel és ismeretlen területeket fedezzenek fel.

Interszekcionalitás alkalmazása szociológiai kutatásokban

MIRE ÉRDEMES FIGYELEMMEL LENNÜNK
AZ INTERSEKCIONALITÁS ALKALMAZÁSÁKOR?

Elsősorban érdemes a többszörös diszkrimináció okozóit külön-külön megvizsgálni. Abban az esetben, amikor minden egyes megkülönböztetést előidéző tulajdonságot, folyamatot megértettünk, akkor tudunk igazán adekvát intézkedéseket meghozni a többszörös (interszekcionális) társadalmi kirekesztettséget elszenvedők részére (Walby 2009).

Másodsorban fontos, hogy a vizsgálódásunkkor elkerüljük az egyes egyenlőtlenségi faktorok aránytalan, esetleges „túlvizsgálatát”, miközben a többit mellőzzük, vagy háttérbe szorítjuk. Verloo, mint interszekcionális teoretikus szakember megállapítja, hogy bár az európai közpolitikák elismerik a többrétű és interszekcionális diszkrimináció létezését „...a társadalmi osztályok, annak ellenére, hogy a legnyilvánvalóbb példáit jelentik a nagyfokú egyenlőtlenséggel jellemzett társadalmi kategóriáknak, nem kerültek napirendre az európai esélyegyenlőségi diskurzusokban” (Verloo 2006: 216).

Továbbá az interszekcionalitás vizsgálatok hajlamosak vagyunk csak és kizárólag a hátrányos helyzetű csoportra fókuszálni. Ennek az egyfókuszú megközelítésnek az a hátránya, hogy számos olyan hatalommal bíró egyén és közösség esik ki a látókörből, akiknek komoly hatásuk, befolyásuk van és lehet a folyamatokra. Az összefüggések, a logikai kapcsolatok megértéséhez több szempontra van szükség (Walby 2009).

A különböző konstrukciók, problémák, egyenlőtlenség több szemszögből történő vizsgálata sokkal árnyaltabbá teheti a képet. Az összefüggések, összekapcsolódások jobb megértéséhez a csoportok, projektek, intézkedések elemzése mind-mind szükséges. A csoportoknak, együttműködéseknek más-más a prioritásuk, így más módon és más mértékben használják fel az erőforrásaikat. Ez sok esetben versenyhez vezethet, amelyek már-már sokszor fontosabbak az együttműködéseknel is. A vizsgálódásoknál tehát érdemes szem előtt tartani azt is, hogy kik alkotják azt a közösséget, hiszen az összefonódások, egyenlőtlenségek kialakulásakor ez is nagyon fontos (Walby 2009).

Az interszekcionalitás módszerének használhatóságát két szociológiai kutatás példáján keresztül szeretném bemutatni. A 2009-es vizsgálat során a kutatók arra voltak kíváncsiak, hogy mely tudományos folyóiratokat tekinthetik interszekcioná-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

lisnak. 2014-ben pedig a kisebbséghez tartozó francia és kanadai női civileteket elemezték.

2009-ben Katherine Castiello Jones, Joya Misra és K. McCurely azt szerették volna megtudni, hogy 18 db vezető nemzetközi szociológiai folyóiratban, újságban milyen mértékben és milyen módon jelenik meg az interszekcionalitás, azaz melyiket lehet interszekcionálisnak nevezni. Először mindegyik cikket kódolták aszerint, hogy elméleti, módszertani vagy empirikus írásról van-e szó. Azok a cikkek is kaptak egy kódot, amelyekről maguk a szerzők állították azt, hogy interszekcionális módszerrel íródtak (self-defined intersectional). Ezután minden cikknek adtak a tématerületet megjelenítő kódot is: faj/etnicitás, osztály, társadalmi nem, szexuális irányultság, kor, fogyatékoság, nemzetiség/állampolgárság és egyéb státusz. Végül a cikkeket aszerint is kódolták, hogy milyen kategóriába tartoznak: bevonásközpontú, kapcsolat/folyamatközpontú, rendszerközpontú. A dokumentumelemzést követően a következő megállapításokra jutottak a szerzők. A Gender and Society című folyóiratban jelent meg 2009-ben a legtöbb interszekcionális cikk/tanulmány (69%). Az Ethnic and Racial Studies-ban minden harmadik írás készült az interszekcionalitás valamely módszerével, míg a Journal of Marriage and Family kiadványban minden negyedik cikk tartozott ebbe a kategóriába. Arra a kérdésre, hogy milyen típusú kutatások születtek, azt a választ kapták, hogy a legtöbb elemzés (77%) empirikus módszerrel készült. Melyek voltak a legnépszerűbb területek 2009-ben? 65%-ban a szexuális irányultság, 37%-ban a társadalmi nem, 24%-ban a migránsok és 24%-ban a családok jelentek meg. A kutatók kiemelték egyrészt, hogy az ilyen típusú elemzés felhívja a figyelmet arra, hogy mely területek a láthatóak és melyek a kevésbé kutatottak. Másrészt felelősségteljes közpolitikai döntések elvileg csak úgy hozhatóak, ha tudatában vagyunk az aktuális helyzetnek (Jones – Misra – McCurely 2013).

Éléonore Lépinard 2014-ben ötven kanadai és francia nők jogaiért küzdő civil szervezet aktivistáival készített személyes interjút. A kutatásával azt kívánta megmutatni, hogy az interszekcionalitás az egyik, de nem az egyetlen a repertoárból, amelyet a női jogi civiletegek használhatnak a társadalmi összefüggések, a politikai és közpolitikai helyzet vizsgálatára. A női csoport heterogenitása nem új tématerület a nőmozgalom számára. Az 1970-es években a női szervezetek azzal a megállapítással találták szemben magukat, hogy speciális szükségletei vannak a többszörös hátrányt elszenvedőknek. A felismerés, hogy a kisebbséghez tartozó nőknek más igényei vannak, azt a problémát is felvetette, hogy hogyan lehet a szervezetek elkülönülését megszüntetni, azaz a kisebbséghez tartozó női szervezeteket a többségi (mainstream) női mozgalomba beépíteni, vagy egyfajta koalíciót kiépíteni. A legtöbb kutatás kimerült abban, hogy felsorolta a kisebbségi nők igényeit és megválaszolta azt a kérdést, hogy a szükségleteiket figyelembe veszik-e vagy sem. Arra azonban, hogy ki határozza meg, hogy melyek a kisebbségi női csoportok politikai prioritásai, igényei és elvárásai, egyáltalán nem fektettek kellő hangsúlyt. Jó-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

val kevesebb figyelmet kapott az is, hogy akár a kisebbségi nőkkal foglalkozó, vagy akár a mainstream női szervezetek hogyan tudják alkalmazni az interszekcionalitást (Lépinard 2014).

Lépinard a szervezeteket először két kategóriába sorolta az identitásuk és a funkcióik szerint. Első lépcsőben tehát megvizsgálta a szervezetek identitását. Különbséget tett aszerint, hogy a szervezetek magukat képviselik-e, azaz mint egy vagy több etnikai csoportot, illetve a csoportképviselet mellett egyes nőket is segítenek-e. Ezt a verziót nevezi Lépinard „dual axes”, azaz „kétdimenziós” szervezeteknek. Azokat a szervezeteket, amelyeknek nem célja a speciális célcsoport igényeinek képviselete, hanem a társadalmi nem fontosságát hangsúlyozzák, ezeket hívja a szerző „single axis”, azaz „egydimenziós” szervezeteknek. A második lépcsőben meghatározta a szervezetek funkcióit. Itt is két típust különböztetett meg. Vannak olyan szervezetek, amelyek képviselettel/támogatással, és vannak olyanok, amelyek szolgáltatás nyújtásával foglalkoznak. A kategorizálást követően négy szerepkört lehet elkülöníteni a női szervezeteknél, kettő ezek közül szorosan kapcsolódik magához az interszekcionalitás definíciójához (Lépinard 2014).

INTERSZEKCIONÁLIS FELISMERÉS

A szervezetek aktivistái egyetértenek abban, hogy a többszörösen hátrányos helyzetű nőknek speciális segítségre van szükségük. Azok a szervezetek, amelyeknek a tagjai maguk is valamely kisebbséghez tartoznak, úgy gondolják, hogy sokkal könnyebb, gördülékenyebb az együttműködés, ha a kliens azt látja, hogy nincs egyedül a problémájával, hiszen számtalan esetben kell például a mélyen berögzült előítéleteket lebontani. Ehhez illeszkedik Hoogte és Kingma meglátása is, akik hasonló tapasztalatról számoltak be. Fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy a kisebbséghez tartozó nők gyakran nem érzik magukat eléggé biztonságban ahhoz, hogy megosszák a problémáikat a szervezetek munkatársaival, mivel egyenlőtlen a kapcsolatuk, amely a kulturális és faji diszkriminációból eredeztethető (Hoogte – Kingma 2010).

INTERSZEKCIONÁLIS EGYÜTTÉRZÉS

Az ehhez az irányzathoz tartozó szervezetek azt gondolják, hogy az egyenlőtlenségi dimenziók különbözőképpen hatnak a kisebbséghez tartozó nőkre. Ide azokat a szervezeteket sorolja a szerző, amelyek fontosnak tartják a kisebbségi nők politikai prioritásainak, igényeinek beemelését a nőmozgalomba. A szervezet tagjai közvetlenül nem tartoznak egyetlen kisebbséghez sem, azonban hitvallásuknak tartják az adott csoport érdekeinek képviseletét.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A következő két szerepkör, bár nem illeszkedik szorosan az interszekcionalitás elméleti keretébe, azonban hozzájárul az interszekcionalitásról való gondolkodáshoz, elmélkedéshez.

A TÁRSADALMI NEM (GENDER) ELSŐDLEGESSÉGE

A nőket számtalan dolog miatt lehet diszkriminálni pl.: fogyatékoság, kor, szexuális irányultság, vallás stb. Azok a szervezetek, akik a „társadalmi nem elsődlegessége” kategóriába tartoznak, teljes mértékben tisztában vannak a különböző egyenlőtlenségi faktorok hatásaival, azonban úgy gondolják, hogy mindennek a kiindulópontja a társadalmi nem, azaz a nők elnyomása.

AZ EGYÉN ELFOGADÁSÁNAK FONTOSSÁGA

Ezt a szerepkört általában a szolgáltatást nyújtó szervezetek látják el. Az ezeknél a szervezeteknél tevékenykedő aktivisták teljes mértékben tiszteletben tartják a nők sokszínűségét, a kulturális, a vallási stb. különbségeket. Elfogadják az egyén döntését, támogatják, segítik őket. Nem kérdőjelezzik meg a politikai prioritásokat, nem tesznek kísérletet a rendszer megváltoztatására. Csak és kizárólag az egyénre koncentrálnak.

Lépinard vizsgálatának eredménye, hogy azt szemlélteti, hogy milyen hatalmas különbségek vannak a kanadai és a francia női szervezetek között. Kanadában például sokkal fontosabbnak tartják a kulturális különbségeket és az etnikai identitás tiszteletben tartását. Franciaországban azok a szervezetek vannak többségben, amelyek a társadalmi nem elsődlegességét preferálják. A kutatással egyértelműen kimutatható, hogy mely szervezetek milyen támogatásokat igényelnek és kapnak. A tanulmánnyal a szerző azt is szeretne volna szemléltetni, hogy mennyire különböző jelentése és értelmezése lehet az interszekcionalitásnak elméleti (akadémiai) és gyakorlati szinten, hiszen a gyakorlatban például két olyan szerepkör is beazonosításra került a kutatásában, amelyek szervesen nem tartoznak bele az interszekcionalitás akadémiai definíciójába, de mégis fontos összetevői a közpolitikának.

Záró gondolatok

Az interszekcionalitás mindig is heves vitákat váltott ki a feminista kutatók körében Amerikától egészen Európáig. Évek óta számtalan konferencia, tanulmánykötet, feminista folyóirat foglalkozik azzal, hogy bemutassa az interszekcionalitás elméletének komplexitását. Ma már szinte elképzelhetetlen, hogy bármilyen women's studies program, projekt, tanulmány, kutatás kizárólag csak a nőkre fókuszáljon,

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

mellőzve a nők közötti különbségek és sokszínűségek hangsúlyozását. Azok a tanulmányok, amelyek nem fektetnek kellő figyelmet a különbségekre, átgondolatlanok, céltalanok, politikailag irrelevánsok vagy egyszerűen csak abszurdak.

Irodalom

- Beauvoir, S. (1969): A második nem. Gondolat Kiadó, Budapest
- Choo, H. Y. – Ferree, M. M. (2010): Practising Intersectionality in Sociological Research: A critical analysis of inclusion, intersections and institutions in the study of inequalities. In *Sociological Theory* 28 (2): 129–149.
- Choo, H. Y. – Ferree, M. M. (2009): Practicing Intersectionality in Sociological Research: A critical analysis of inclusion, interactions and institutions in the study of inequalities. http://www.ssc.wisc.edu/~mferree/documents/choo_ferree_intersectionality_final0909.pdf (utolsó letöltés: 2016. 03. 14.)
- Christensen, H. R. (2011): Mainstreaming Gender, Diversity and citizenship: Concepts and methodology http://koensforskning.soc.ku.dk/projekter/femcit/Mainstreaming_Gender_Diversity_and_Citizenship_Concepts_and_Methodologies.pdf (utolsó letöltés: 2014.10.09.)
- Collins, P. H. (1998): It's All In the Family: Intersections of Gender, Race and Nation In *Hypatia* Vol. 13, No. 3. www.jstor.org/stable3810699 (utolsó letöltés: 2013.11.11.)
- Council of the European Union (2008): Proposal for a Council Directive on implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of religion or belief, disability, age or sexual orientation <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2016063%202012%20INIT> (utolsó letöltés: 2014.10.11.)
- Crenshaw, K. (1991): Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. In *Stanford Law Review*, Vol. 43, 1241–1299. www.jstor.org/stable/1229039 (utolsó letöltés: 2013.11.11.)
- Davis, K. (2008): Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. In *Feminist theory* 9–67. http://kathydavis.info/articles/Intersectionality_as_buzzword.pdf (utolsó letöltés: 2016.03.15.)
- European Commission (2012): Discrimination in the EU in 2012. http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/eurobarometer393summary_en.pdf (utolsó letöltés: 2014. 09. 30.)
- European Commission (2015): Discrimination in the EU in 2015. [file:///C:/Documents%20and%20Settings/USER/Dokumentumok/Downloads/ebs_437_en.pdf](http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/eurobarometer393summary_en.pdf) (utolsó letöltés: 2016.03. 11.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Felski, R. (1997): The Doxa of Difference. In Signs Journal of Women in Culture and Society. <http://www.journals.uchicago.edu/toc/signs/1997/23/1> (utolsó letöltés: 2016. 03. 19.)
- Hancoc, A.-M. (2007): When Multiplication Doesn't Equal Quick Addition: Examining Intersexuality as a research paradigm Perspectives on Politics. 5. 63–97.
- Hankivsky, O. (2005): Gender Mainstreaming Vs. Diversity Mainstreaming: A Preliminary Examination of the Role and Transformative Potential of Feminist Theory https://www.researchgate.net/publication/231971449_Gender_Mainstreaming_Vs_Diversity_Mainstreaming_A_Preliminary_Examination_of_the_Role_and_Transformative_Potential_of_Feminist_Theory (utolsó letöltés: 2015. 02. 04.)
- Hoogte, L. – Koos, K. (2010): Promoting cultural diversity and the rights of women: the dilemmas of intersectionality for development organisations. <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13552070410001726516> (utolsó letöltés: 2016. 03. 18.)
- Hooks, B. (1989): Talking Back: Thinking Feminist, Thinking. Black Boston, South End Press
- Hull, G. T. – Scott, P. B. – Smith, B. (1982): All the Women Are White, All the Blacks Are Men, But Some of Us Are Brave: Black Women's Studies. Old Westbury, Feminist Press https://archive.org/stream/AllTheWomenAreWhiteAllTheBlacksAreMenButSomeOfUsAreBrave/All%20the%20Women%20are%20White,%20All%20the%20Blacks%20are%20Men,%20But%20Some%20Of%20Us%20Are%20Brave_djvu.txt (utolsó letöltés: 2016. 03. 17.)
- Hübel, Sz. (2007): A másik és a másság a feminista diskurzusokban. In: Korunk <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2007&honap=3&cikk=8485> (utolsó letöltés: 2016. 03. 18.)
- Járóka, L. (2013): A romák társadalmi integrációjára irányuló nemzeti stratégiák európai keretének nemi szempontjairól. Nőjogi és Esélyegyenlőségi Bizottság. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-%2F%-2FEP%2F%2FNONGML%2BCOMPARL%2BPE-510.705%2B01%2BDOC%2BPDF%2BV0%2F%2FHU> (utolsó letöltés: 2013. 02. 08.)
- Járóka, L. (2005): Jelentés az Európai Unióban élő roma nők helyzetéről (2005/2164 INI) http://nemzetisegek.hu/dokumentumok/osszefoglalasromano_riport.pdf (utolsó letöltés: 2014. 10. 25.)
- Járóka, L. (2011): Report on the EU strategy on Roma inclusion 11/02/2011. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A7-2011-0043+0+DOC+XML+V0//EN> (utolsó letöltés: 2013. 02. 08.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Járóka, L. (2006): Romani Women's Rights at the European Level Roma Rights 4. <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=2751> (utolsó letöltés: 2014. 03. 03.)
- Jones – Misra – McCurley (2013): Intersectionality in Sociology. http://www.socwomen.org/wp-content/uploads/swsfactsheet_intersectionality.pdf (utolsó letöltés: 2016. 03. 14.)
- Kantola, J. (2009): Institutionalizing Intersectionality in Europe. Department of Political Science, University of Helsinki
- King, D. (1988): Multiple Jeopardy, Multiple Consciousness: The context of a Black Feminist Ideology. <http://web.uvic.ca/~ayh/318King%20Multiple%20Jeopardy.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 03. 14.)
- Kóczé, A. (2009): Roma Nők Társadalmi Korlátjai Magyarországon. (Háttéranyag)
- Krizsán, A. – Zentai, V. (2012): Institutionalizing Intersectionality in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Romania, and Slovenia. In Krizsan, A. – Skjeie, H. – Basingstoke, J. S. (eds.): Palgrave MacMillan Institutionalising Intersectionality? The Changing Nature of European Equality Regimes.
- Lépinard, É. (2014): Doing intersectionality: Repertoires of Femiist Practices in France and Canada. In *Gender and Society*, Vol 28. No.6: 877–903.
- McCall, L. (2005): The Complexity of Intersectionality. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. Vol. 30. No. 3: 1771–1800.
- Squires, J. (2009): Multiple Inequalities, Intersectionality and Gender Mainstreaming: Potential and Pitfalls. In *Teaching Intersectionality, Putting Gender at the Centre*
- Verloo, M. (2006): Multiple Inequalities, Intersectionality and the European Union. In *European Journal of Women's Studies*: 211–228.
- Walby, S. (2009): Conceptual framework for gender + equality policies in a multicultural context Insitute für die Wissenschaften vom Menschen Vienna
- Yual-Davis, N. (2006): Intersectionsliity and Feminist Politics. In *European Journal of Women's Studies* Vol. 13 (3): 193–209.

A föld és társadalma Alul és felül a történelem sodrásában

Gondolatok Kovách Imre: „Földek és emberek” című műve kapcsán

Kovách Imre (2016): *Földek és emberek. Földhasználat és földhasználati módok Magyarországon*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen (p. 178)

HARCSA ISTVÁN

szociológus, társadalomstatistikus

Jelen írás Kovách Imre, „Földek és emberek” címmel nemrég megjelent, nagyon aktuális kérdéseket feszegető, hiánypótló művére reflektál, illetve néhány kulcskérdés kapcsán kritikai értékelést próbál adni. Ez utóbbi kapcsán jelentős mértékben támaszkodunk saját korábbi kutatásainkra.

A szerző legújabb kutatásait közreadó kötet nemcsak nagyon informatív, hanem egyúttal gondolatébresztő is, hiszen a mezőgazdaságban – az utóbbi negyedszázadban – bekövetkezett nagymérvű változásokról oly módon kíván helyzetképet adni, hogy felvillantja a társadalomtörténeti beágyazottságot, valamint annak tanulságát is. A helyzetkép teljesebb értékű bemutatása érdekében agrárszociológiai, agrárgazdasági és agrárstatistikai módszereket is alkalmazott, ily módon az interdiszciplináris megközelítés segíti a lényeges kérdések jobb megvilágítását.

A szerző a következőkben jelöli meg a kutatással és a publikálással kapcsolatos szándékát: „A könyv célja, hogy bemutassa a földhasználat-koncentráció és -polarizáció létrejöttének történetét és következményei... Az én munkám középpontjába a földhasználathoz kapcsolódó társadalmi és hatalmi/politikai összefüggések és az ezekhez kapcsolódó gazdasági és üzemszerkezeti kérdések kerültek” (7).

Ennek megfelelően a kutatás alapján az is kiderül, hogy *a föld, valamint művelői/birtokosai közötti viszony bizonyos fokig képet adhat a korszak tágabb jellemzőiről is*. Ám fordítva is igaz, hiszen az adott korszak tágabb jellemzőinek a figyelembe vétele nélkül nem lehet kellően megérteni a föld, és ennek művelésében/birtoklásában érintett társadalmi csoportok közötti viszonyt. A korszakot a társadalomtörténeti szálak is színesítik, hiszen a termelési tényezők körén belül a termőföld olyan tőkefélét képvisel, amely a strukturális változásokra többnyire lassabban és elhúzódva reagál, ezért a termelési mód és viszonyok tekintetében a különböző korszakokhoz köthető formák többnyire egymásra torlódva élnek egymás mellett. Ez azt jelen-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

ti, hogy a mezőgazdaságban megjelenő üzemművek között – minden időszakban – megtalálhatók a legmodernebb keretek között gazdálkodóktól kezdve, az adott korban dominánsnak számító formákon keresztül, az alapvetően önállósra jellemző őstermelőig számos forma. Ez a változatos összetétel különösen igaz Kelet-Közép-Európa térségére, ezen belül hazánkra is.

Az említett lassúbb ütemű és elhúzódó jellegű reagáló képesség jól megfigyelhető az utóbbi több mint hat évtizedben is, hiszen az 50-es évek elején kezdődő – több hullámban, kollektívizálással összekötött – modernizálás üteme messze elmaradt a többi gazdasági ágra jellemzőtől. Később, a rendszerváltás során a piacosítás folyamata sokkal vontatottabban ment végbe a mezőgazdaságban, mint a többi ágazatban. Ebből adódóan *a nagyobb társadalmi-gazdasági változások időszakában a mezőgazdaságban az „átlagosnál” jóval tagoltabb üzemszerkezet és forma volt a jellemző, elsősorban azért, mert a múlt termelési és üzemszerkezeti formái az átlagosnál jóval tovább tartották „hadállásaikat”. Mindez azt is jelentette, hogy a mezőgazdaságban a tulajdoni és a földhasználati viszonyok sokkal kuszábbak voltak, mint más ágazatokban, ami meghatározta a privatizációs folyamatok lehetséges kifizetését és eredményét.* Ennek kapcsán az is elmondható, hogy a történetileg egymásra torlódó viszonyok, illetve azok gyakorta reménytelen kibogozása könnyen vihetett/vihet zsákutcás megoldások felé. A kibogozhatatlanság miatt – az érintettek esetében – mindezt részben egymásra épülő, részben egymást keresztező sérelmi „láncok” béklyója veszi körül, amelyre csak a múlt idő hozhatja meg a kívánatos „társadalmi békét”.

E körülmények láttán a külső szemlélő könnyen juthat arra a következtetésre, hogy korábbi korok történelmi „romjai és igazságtalanságai” koloncként tapadnak az ágazatra, amelyben a rendteremtés igen sok energiát visz el, ráadásul folyamatos társadalmi feszültségek forrását is képezi. Továbbá, a külső szemlélő, racionális logikája alapján nem értheti meg a föld népének érzelmi ragaszkodását a család által birtokolt földhöz, amely gyakorta több baj forrása volt, mint ami haszon volt belőle. Azt lehet tehát mondani, hogy *egy sajátos gazdasági, kulturális és szociális fonalakkal átszőtt „méhkassal” van dolgunk, amelyben az aktuális helyzet minősítése, valamint a célzott rendteremtés iránya nézőpont kérdése, tehát érték- és érdekfüggő.* A kuszaság miatt az ágazat bizonyos fokig könnyű prédát jelentett/jelent a különböző színekben megjelenő politikai vállalkozók és gazdasági szövetségeseik számára. Csupán idő és alkalom kérdése, hogy a préda akár érett gyümölcsként hulljon az ölkébe.

A föld és társadalma mindig is meglehetősen szoros fonódású hierarchiát alkotott, különösen hazánkban. Ez azt jelenti, hogy *nálunk a gazdaságméret szerinti piramisnak mindig széles alapja, és igen karcsú csúcsa volt, amely vonás miatt a hazai mezőgazdaságot duális szerkezetűnek lehetett tekinteni, sőt e vonás jelenleg is jellemző, ami megerősíti az útfüggőség elméletét.* Itt kell megemlíteni *a kutatás egyik legfőbb érdemét, azt, hogy tényszerűen is bemutatja a dualitás továbbélését.* Egyébként mintegy két évtizeddel korábban a szerző is részt vett abban a kutatásban, amely ugyan-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

csak konstatálta a korábbi időszakokra a duális jelleg dominanciáját (Harcsa – Kovách – Széleányi 1998).

Érdeemesnek véljük idézni az akkori kutatás megállapítását. „A gazdaság makroszerkezetét tekintve – a 90-es években – kisebb mértékben, de továbbra is jellemző a hazai mezőgazdaság duális rendszere... Hosszabb távra – a múlt század elejéig, sőt a 19. század közepéig – visszatekintve is hasonló történelmi előképet lehet kimutatni, hiszen a nagyüzem-kisüzem kettősségének hazánkban nagy hagyománya van. E történelmi előkép joggal alapozta meg – a társadalmi-gazdasági fejlődés tekintetében – az „útfüggőség” elméletét, amely szerint a hazai viszonyok között a mezőgazdasági kistermelés tartós továbbélése nagyon erős történelmi gyökerekből táplálkozik, és az erre vonatkozó kutatások alátámasztották az elméleti magyarázatot” (Harcsa – Sebők 2001: 11). Egyébként a duális jelleg kimutatható volt az időfelhasználásban is, hiszen a mezőgazdaság összes időráfordításán belül (2000-ben) 13%-ot tett ki a mezőgazdasági szervezetekben és az egyéni gazdálkodók körében teljesített idő, és 87%-ot a részidős kistermelés. Ennek nagyságát jól érzékelteti az a körülmény, hogy az utóbbiak körében – éves szinten – mindez több mint 2 millió munkaórát jelentett, az előbbieket pedig mintegy 300 milliót. Azt is érdemes megemlíteni, hogy a 80-as évek derekán (a „virágkor” végén, még több mint 3 millió munkaórát tett ki a részidős kistermelés keretében végzett tevékenység (Harcsa – Sebők 2001).

Az elmélet felől nézve a mezőgazdaság szerkezete szinte történetileg „beprogramozott”, ami nem jó hír a szerkezet megváltoztatására törekvők számára, már csak azért sem, mert a duális szerkezet gazdasági hatékonyságát már egy évszázaddal ezelőtt is megkérdőjelezték¹. A szerző kutatásának nem volt célja a duális szerkezet által meghatározott gazdasági hatékonyság átfogó vizsgálata, azonban az utóbbi évtizedekben is voltak olyan kutatások, amelyek megkérdőjelezték az adott szerkezet által generált korlátozott hatékonyságot.

A dualitás kapcsán érdemes megemlíteni, hogy annak működésében – az idők során – jelentős formaváltások voltak. *Az 1945. évi földreformot megelőző időszakban – a nagybirtok és a törpegazdaság közötti viszonyt illetően – alapvetően az egymástól való elkülönülés volt a jellemző*, amely mellett azonban számottevő mértékűt öltött az

¹ Azzal érveltek, hogy a túl sok elaprózott törpegazdaság nem csak az érintettek megélhetése szempontjából jelent hátrányt, hanem a kis méret miatt viszonylag kicsi az esély a hatékony gazdálkodás kialakítására. A nagybirtokok túlsúlya pedig ugyancsak felvet bizonyos hatékonysági problémákat, hiszen a korábbi tapasztalat azt mutatta, hogy – kevés kivételtől eltekintve – a nagybirtokosok, illetve bérlőik nem igazán voltak érdekeltek a termőföld minőségének hosszú távú megőrzésében. Az optimális hasznót csak oly módon érthették el, ha a nagyüzemi keretek között minél kisebb emberi erő közreműködésével, a monokultúrás termelésre szakosodtak, amely szükségszerűen a föld termőerejének a kiszipolyozásával járt együtt. Ezalatt azt értették, hogy a szerves trágyával való utánpótlásra csak elvétve került sor, helyette csak műtrágyát alkalmaztak. A nagyüzemi keretek közötti gépesítés egyúttal azzal járt együtt, hogy az adott területen komoly mértékben visszaesett a népességeltartó képesség, miután tömegessé vált a munkaerő-felesleg. E tekintetben a jelenlegi viszonyok is alapvetően hasonlóak a korábbiakhoz.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

a működési forma is, amikor a nagybirtokos bizonyos nagyságú parcellát biztosított béresei, alkalmazottai számára. Ez azonban csupán az érintettek kiegészítő jövedelemszerzését szolgálta, következésképpen nem volt érdemi gazdasági kapcsolat a nagybirtok és a törpegazdaság között.

Utólag elmondható, hogy ez a földhasználati forma a későbbi háztáji gazdaságok elődének tekinthető, hiszen a kollektivizálás második hullámát követően a termelőszövetkezetek – ugyancsak az érintettek jövedelmének kiegészítése érdekében – többnyire egy hold földet juttattak a tagok számára. *Ez esetben viszont a domináns működési mód egyfajta szimbiózis volt, amelyben a mezőgazdasági nagyüzemek jelentős része sajátos integrátori szerepet vállalt a törpegazdaságok felé, ami alapvető mértékben megnövelte a korabeli mezőgazdaság hatékonyságát.* Ennek alapvető tanulsága az, hogy nem maga a dualitás jelenti a problémát, hanem annak formája.

A rendszerváltást követően jelentős mértékben változott a helyzet, tekintve, hogy visszaállt az 1945 előtti időszakra jellemző helyzet, nevezetesen a két birtokforma közötti egymás mellett élés vált dominánssá. Bár már eltelt több mint negyedszázad, azonban még nem fogalmazódott meg az a gazdasági felismerés, hogy a duális szerkezetet – éppen a korábbi tapasztalatok alapján – hatékonyabban is lehet működtetni, továbbá nem alakult ki az a társadalmi légkör sem, amely kedvezne a kétféle birtokforma közötti együttműködés kibontakoztatásának.

A földkoncentráció mértékét és irányát illetően a 2000-es évek elején még nyitva volt a kérdés, és az akkori egyik kutatás alapján az alábbi feltételezés fogalmazódott meg: „...a 90-es évek privatizációs folyamatainak a hatására elindult a családi gazdaságok koncentrációja, amelynek további folytatódása esetén jelentősen tompulhat a korábbi merev, duális szerkezet” (Harcsa – Sebők 2001: 13). Mára kiderült, hogy – a gazdasági szervezetekhez hasonlóan – a családi gazdaságok körében is a felső póluson következett be a radikális koncentráció.

* * *

A továbbiakban a kötet néhány kulcskérdésére fókuszálva próbáljuk meg összefoglalni részben kritikai értékelésünket, valamint a szerző által megfogalmazott következtetéseket továbbgondolni.

A földkoncentráció megítélése. Jó ez nekünk?

Előrebocsátva hangsúlyoznunk kell, hogy a szerző több adatforrás alapos felhasználásával igyekezett bemutatni a földkoncentráció folyamatát, ezek közül is ki kell emelni az egységes területalapú támogatások (SAPS) adatbázisának használatát, valamint az abból származó információknak a KSH által végzett GSZÖ adatgyűjtésekkel való egybevetését.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

A továbbiakban a szerzőnek a földkoncentráció kapcsán megfogalmazott néhány fontosabb megállapítására reflektálunk.

1. A földkoncentráció folyamatát illetően meghatározónak kell tekintenünk, hogy „*A földhasználat-koncentráció minden szakaszában erős és döntő volt a politikai beavatkozás (81)* Bár a szerző ezt csak az utóbbi negyedszázadra vonatkozóan fogalmazta meg, valójában a korábbi időszakokban is érvényesnek tekinthetjük a megállapítást. Sőt, a modern korban a politika szerepvállalása nélkül nehéz elképzelni érdemi földkoncentrációt, hiszen a fejlett európai államokban a földforgalom állami szabályozásának viszonylag hosszú múltja van. Csak alapos nemzetközi összehasonlítások birtokában lehetne érdemben megítélni, hogy a hazai politika szerepvállalása milyen mértékben tért el a nemzetközi gyakorlattól.

2. *A földkoncentráció mértékét nem lehet tértől, időtől, valamint a kulturális adottságoktól és hagyományoktól függetlenül megítélni.* Következésképpen a szerzőnek az alábbi, ezzel kapcsolatos megállapítása inkább tájékoztató jellegű, és nem tekinthető minősítésnek. „*A történeti és nemzetközi összehasonlítások megerősítik, hogy a magyarországi földhasználat az egyik legkoncentráltabb Európában, és ma még a második világháború előttinél is erőteljesebb*” (8–9).

3. *„Az agrárgazdaság a 2008–2014 időszakra stabilizálódott. A stabilizálódás egyik lényeges összetevője a földhasználat és a termelés koncentrációja volt”* (35–37). A szerző fenti megállapítását akár egyértelmű állásfoglalásnak is tekinthetjük a földkoncentráció „jóságának” a megítélésében. Főleg, ha az alábbi kitételét is figyelembe vesszük: „...minden elemzés azt mutatja, hogy a földhasználat elaprózottsága alulfejlettséggel társul” (9). Az alábbi megállapításból az következik, hogy az elaprózott törpe- és kisgazdaságok felmorzsolódása volt az ára a hatékonyabb gazdálkodási formát kínáló földkoncentráció kibontakozásának. E logika alapján tehát ez volt a „kisebbik rossz”. Egyébként viszonylag hosszú társadalomtörténeti tapasztalat is azt mutatja, hogy a törpe- és kisgazdaságok „pusztulása” mindig is jellemző volt, ám ezzel párhuzamosan – az öröklődések következtében való osztódás miatt – az újtermelődésük is folyamatos volt, bár ennek mértéke jóval elmaradt a lemorzsolódástól.

4. „*A szerkezetváltás másik meghatározó eleme is kapcsolódik a földkoncentrációhoz. A termelés specializációja (az intenzív gabonatermelés területnyerése) előidézője és következménye is a földhasználat koncentrációjának mind az (agrár) gazdasági szervezetekben, mind az egyéni gazdaságokban*” (26). Ennek kapcsán elmondható, hogy ez részben a korábbi időszakokban is jellemző volt nemcsak hazánkban, hanem nemzetközi viszonylatban is. Mindezt a földkoncentráció egyik árnyoldalának tekinthetjük, hiszen ez óhatatlanul felerősíti a monokultúrás művelés gyakorlatát, továbbá azt is érdemes kiemelni, hogy a befektetett tőke tulajdonosa alapvetően a gépesítésre, tehát a munkaerő „kispórolására” törekszik. Közismert, hogy egy adott terület népességeltartó képességét, más szóval a fenntarthatóságát alapvető mértékben meghatározza a földterület használatának a módja. Mindez azt

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

is jelenti, hogy *nem csupán a földterület elaprózódása járhat kedvezőtlen következményekkel, hanem a túlzott koncentráció is, pontosabban az azzal együttjáró társadalmilag kedvezőtlen földhasználati forma.*

Kik hajtották végre a legutóbbi földkoncentrációt?

A kulcskérdések közé sorolhatjuk, hogy kik hajtották végre a legutóbbi földkoncentrációt? Ha tömör választ kívánunk adni, akkor döntően a „*vörösbárók*”², akik *túlélétké a politikai kurzusváltásokat*, amit a szerző alábbi megállapítása is alátámaszt. „Az esettanulmányok, statisztikai adatok és adatgyűjtések alapján rendelkezésre álló információk szerint úgy látom, hogy a 21. század eleji földkoncentrációt valójában három nagyobb csoport hajtotta végre. A szocialista nagyüzemek, mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok felső- és középvezetői döntő szerepet játszottak a nagyüzemi földek egyben tartásában, privatizációjában és piaci versenyképességük megeremtésében” (116). A szerző becslése szerint a földhasználók 60-70%-a ebből a körből került ki, az egyéni gazdák 20%, a külső befektetők, politikai kliensek, külföldiek 10-15%-ot tettek ki. A történelem fintorának is tekinthetjük, hogy mára már a korábbi „*vörösbárók*”, illetve utódaik is mindinkább „szalonképessé” válnak a jelenlegi politikai kurzus alatt.

Kormányzati szándékok és azok megvalósulása

A jelenlegi agrárkormányzat három éve az egyéni gazdaságok földjeinek növelését és a koncentráció csökkentését jelölte meg legfontosabb stratégiai céljaként, a következők szerint:

„*A szabályozás közvetett, távlati célja, hogy a nagybirtokok fokozatos visszaszorításával a magyar termőföld 80 százaléka kis- és közepes méretű, elsősorban helybeli családi árutermelő gazdaságok művelésében legyen, a közérdekű földhasználat elvének megfelelően, elősegítve az ésszerű és fenntartható földhasználat erősödését, s a gazdálkodók önszerveződését*” (66). (B/3566. sz. jelentés az agrárgazdaság 2013. évi helyzetéről 2015: 79)

A szerző több forrás egybevetése alapján próbálta megvizsgálni a kitűzött cél megvalósulását, amelyek alapján az alábbi következtetésre jutott. „A jelentés a

² A mezőgazdasági nagyüzemek vezetőinek „*vörösbáróként*” való minősítése a rendszerváltás előtti időszakhoz kötődik, majd a rendszerváltást követően, az akkori jobboldalhoz tartozó politikusok és szakírók – a föld privatizációjával kapcsolatos vita során – kritikai élel azt hangsúlyozták, hogy a korábbi „*vörösbárók*” kezébe megy át a földterület zöme. A baloldali politikusok pedig azt vetették az akkori jobboldali kormányzat szemére, hogy szétveri a mezőgazdasági nagyüzemeket. Meg kell jegyezni, hogy mindkét állításban volt igazság.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

GSZÖ-adatokra hivatkozva kétszer is kiemeli az egyéni gazdaságok által használt földek átlagos méretének 20 százalékos növekedését, de ennek visszaigazolását a publikált adatokban nem találtuk meg. ... A 10–500 hektár közötti egyéni gazdaságok használatában lévő terület átlaga 2010-ben 44 hektár, 2013-ban pedig 45 hektár, tehát gyakorlatilag semmit sem változott, de az összes egyéni gazdaságokra számított földterületátlagok – 4,6 hektár 2010-ben és 5,5 hektár 2013-ban – sem jelzik a 20 százalékos növekedést” (66). Elmondható tehát, hogy *rövid távon nincs érdemi változás, kétségtelen ugyanakkor, hogy az „ésszerű és fenntartható földhasználat erősödését” hosszabb távon képzelte a szaktárca.*

Most tekintsünk el a kétféle adatforrás alapján feltárt pontatlanságoktól, és csupán a kormányzati szándékok megvalósíthatóságát vegyük górcső alá. *A már említett „útfüggőség” ismeretében az alapvető kérdés az, hogy van-e távlatos realitása a kitűzött kormányzati cél elérésének?* Konkrétabb formában a kérdés úgy szól, hogy kiből lehetne verbuválni a kívánatos, tehát a 10-500, de inkább 10-200 hektár közötti földterülettel rendelkező helybeli családi gazdaságokat, továbbá mely gazdasági kategóriákból kerülne át a szükséges földterület e gazdaságcsoport használatába?

A földterület-átcsoportosítás egy része végbemehet „természetes” úton, tehát a törpegazdaságok lemorzsolódása révén, ám az ily módon nyert földterület meglehetősen csekély, következésképpen jelentős mértékben meg kellene nyirbálni a nagybirtokosok által használt földterületet. Ennek érdemi megvalósítására viszont kicsi az esély, hiszen ha jogi eszközökkel alacsonyabb szinten maximalizálnák a használható földterület nagyságát, akkor az érintettek szokásos módon, családi, ismeretségi körön belül „szétírnák” a földterületet annak érdekében, hogy a törvényi előírásoknak formailag eleget tegyenek.³ Mindezek alapján *úgy tűnik, hogy a kormányzati célok távlati megvalósításának nincs igazán esélye.*

A fentiek alapján *célszerűbb lenne, ha a kormányzat nem az extenzív (terület alapú), hanem az intenzív (termelési érték alapú) földhasználati logika alapján karolná fel a kis- és közepes családi gazdaságok ügyét.* Ez azt jelentené, hogy a munka során az intenzív mezőgazdasági (szőlő, gyümölcs és kertészeti stb.) kultúrák támogatása kerülne előtérbe, amely nemcsak az adott térség népességmegtartó képessége, hanem a külpiacokon való értékesítési lehetőségek szempontjából is előnyösebb lenne. Az ilyen irányú stratégia révén sokkal kisebb földterületen is megvalósítható az életképes családi gazdaságok érdemi gyarapítása, amelyhez természetesen számos további feltétel megteremtésére is szükség van, így például az önszerveződés felté-

³ Érdemes azt is megemlíteni, hogy a földkoncentráció mértékét illetően csak viszonylag kis különbség mutatkozik a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdálkodók között, ami arra utal, hogy a „tisztán” piaci logika érvényesülése mindkét szervezeti formában azonos. A piaci viszonyokat csak állami beavatkozással lehet kordában tartani, és ennek kapcsán döntő jelentőségű kérdés, hogy az aktuális kormányzat – zömében kliensei hátrányára – képes-e a birtoknagyság korlátozása vonatkozóan érdemi lépések megtételére?

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

teleinek a támogatása. Ez az önszerveződés nemcsak azonos gazdasági kategórián belül lehetséges, hanem – többek között – a nagyobb gazdaságok körül szervezett integrációs rendszerekben is.

„Túlnépesedett-e a vidék”, versus az agrárpiac beszűkülése?

A vidék túlnépesedésének, valamint ezzel összefüggésben a földkoncentráció adott formájának a megítélése nézőpont (értékrend) kérdése. A szerző nézőpontja a következő: „A földhasználat koncentrációja és a kisgazdaságok számának gyors csökkenése százezrek munkanélkülivé válását eredményezte” (133). „*A vidék túlnépesedett, mert a helyi gazdaság nem képes a lakosság megélhetését biztosítani.* A gazdaság- és társadalomszerkezet számottevő változásait nem követte a településstruktúra átalakulása. A vidéki lakosság aránya változatlanul magas, miközben a földhasználat jelenlegi rendszere miatt egyre kevesebb a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, és a részidős termelés jövedelemkiegészítő szerepe is gyengül. A *nagyarányú vidéki szegénység és a földhasználat-szerkezet* közötti kapcsolat már a kilencvenes évek első felére visszavezethető” (134).

A fentiek tükrében kulcskérdés, hogy milyen összefüggés van a túlnépesedés, valamint a mára kialakult földhasználat-szerkezet között? Úgy véljük, hogy a túlnépesedésnek csak az egyik alapvető oka a társadalmilag kedvezőtlen földhasználat-szerkezet, pontosabban annak adott formája, a másik fontosabb okot az agrárpiac – a 90-es évek elejétől való – beszűkülése jelenti. Itt elsősorban a külpiaci, azon belül is a keleti piacok beszűkülésére gondolunk. Említettük, hogy a 80-as évek végéig a hazai mezőgazdaság eredményességének egyik zálogát a nagyüzem és kisüzem szoros együttműködése jelentette, amelyhez háttérrel adtak a kedvező külpiaci lehetőségek. Úgy véljük, hogy az integrációs rendszerek esetleges újraillesztésének komoly szerepe lehetne a vidéki népesség megélhetési lehetőségeinek a bővítésében.

A vidéki részidős mezőgazdasági kistermelésből „eltűnt idő” nyomában

Említettük, hogy a 2000-es évek elején – éves szinten – még mintegy 2 millió munkaórát⁴ teljesítettek a részidős mezőgazdasági kistermelésben, amelynek döntő részét a saját, kisebb részét a más családi gazdaságok részére, zömében szívességi alapon végzett munka jelentette. (Fontos hangsúlyozni, hogy az adat csak a nem fizetett munkát tartalmazza.) A fenti 2 millió munkaóra jelentőségét jól jellemzi az a tény, hogy ugyanabban az időszakban 7,5 millió munkaórát tett ki a 15–74 éves népesség

⁴ Az adat tartalmazza a fővárosban élők időráfordítását is, azonban annak mértéke meglehetősen csekély hányadot tett ki, ami érdemben nem változtat a kimutatott arányon.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

összes, tehát a nemzetgazdaság egészében főfoglalkozásban töltött ideje, ami azt jelentette, hogy a részidős kistermelésre fordított munkaidő az összes főfoglalkozásra fordított időnek a 27%-át tette ki.

A 2000-es években a részidős kistermelés (saját, illetve más háztartások számára végzett nem fizetett munka) drasztikusan, mintegy a felére (Harcsa 2014) visszaesett, ami jelentős részben a szerző által is említett, a vidéken élők „túlnépesedéséhez”, illetve fokozódó elszegényedéséhez vezetett. Azt lehet tehát mondani, hogy *nemcsak a piaci szektorban felerősödő, majd tartósodó munkanélküliség, hanem a piacacon kívüli szektorban való munkalehetőségek visszaszorulása is oka a fentebb jelzett folyamatoknak.*

Nyilvánvaló, hogy az így eltűnt időt nem lehet teljes egészében visszahozni, de a szerző által is tapasztalt új vonások – nevezetesen az új szereplők megjelenése a saját fogyasztásra való termelésben – arra utalnak, hogy megfelelő feltételek mellett bizonyos mértékig revitalizálni lehet ezt a fajta tevékenységet, amely a korábbi tapasztalatok tanulságai alapján bizonyos mértékig ki is nőheti a saját fogyasztásra való termelés kereteit.

Saját fogyasztásra való termelés

A szerző az alábbiakban foglalja össze a saját fogyasztásra való termelés utóbbi negyedszázadban tapasztalt tendenciáit: „Az idősebb, hátrányosabb munkaerő- és jövedelmi helyzetben lévő, vagy más módon hátrányokat halmozó falusi és kisvárosi társadalmi csoportok túlélési stratégiája a saját fogyasztásra termelés, ugyanakkor a fiatalabb, városi közép- és felsőközéposztályokhoz tartozók között is egyre többen vannak, akik számára a saját termelésű élelem értéket jelent. *A saját fogyasztásra termelés egyszerre eltűnőben lévő és újraéledő földhasználati forma*” (133).

Ez utóbbi megállapítás kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a saját fogyasztásra termelés indítéka és kiterjedtsége koronként változó, akárcsak a benne érintettek köre, és miután a mezőgazdasági termelés egészén belül mindig is széles tömegbázist képeztek, ezért célszerűnek tűnik e gazdálkodási forma megfelelő kezelése. Miért? A főbb indokok a következők:

– a vidéken élők körében mindig volt és lesz is egy olyan, meglehetősen tagolt népességcsoport, amelynek megélhetésében, *adott esetben a szegénység mértékének mérséklésében a saját fogyasztásra termelés jelentős értéket képvisel;*

– e népességcsoportok jelentős részénél *a saját fogyasztásra, illetve a piacra való termelés közötti határvonal meglehetősen képlékeny,* alapvetően a mindenkori piaci lehetőségektől, illetve a családi életciklus változásával kapcsolatos anyagi igények változásától függ. Adott esetben a jövőbeli kisgazdaságok újratermelődésének egyik lehetséges megoldási módját jelentheti.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

– a fent említett lehetőség egyik „kifutása” a *vidéken élők pluriaktivitásának kiterjedtebb keretek között való megvalósulása felé vezethet*, amelyre nemcsak hazai példák vannak, hanem számos fejlett európai országban a támogatott gazdálkodási formák között szerepel, különösen a turizmussal való összekapcsolhatósága révén. Nem mellékes, hogy ez a gyakorlat máshol is a vidéki térségek népességmegtartó képességének a javítását szolgálja.

Hogyan tovább? A pluriaktivitás növelése és gazdasági integrációk kialakítása?

A fenti diagnózis után felmerül a kérdés, hogy a hazai adottságok és társadalomtörténeti tapasztalatok alapján milyen kiutak kínálkozhatnak a jelenlegi, meglehetősen törékeny stabilizációt jelentő helyzetből? Úgy véljük, hogy *a továbblépés egyik lehetséges irányát egyrészt a duális szerkezet kedvező lehetőségét kihasználó, másrészt a társadalmilag hátrányos piaci vadhajtások kordában tartására irányuló stratégia kidolgozása és működtetése kínálhatja*. E stratégia egyik alapvető célja a vidéki túlnépesedés és elszegényedés megfelelő kezelése. Ennek útja a kis- és közepes, helybeli családi gazdaságok számának gyarapítása, életképességének a javítása, azonban ez a cél jelentős részben – a társadalomtörténeti tapasztalatok tanulságai szerint is – a „legfelül, illetve legalul” levő gazdaságkategóriák helyzetének érdemi megváltoztatása révén érhető el. A változtatás eredményeként el kellene érni, hogy

– a duális szerkezet körülményei között minden résztvevő számára előnyös gazdasági integráció alakuljon ki a különböző üzemműködési formák között,

– a mezőgazdaságban potenciálisan érintettek körében tömegesen életképes működési forma lehessen a pluriaktivitás, amely a gyakorlatban a több lábbon álló megélhetési stratégia alapvető eszköze lehet. Erre a vidéki, ezen belül is a kis- és közepes nagyságú települések lehetnek az első számú „vevők”.

Abból kell kiindulni, hogy *a mezőgazdasági termelési és értékesítési integrációs láncolatok fő hajtóerejét jelenthető nagyüzemek részben nincsenek abban a helyzetben, hogy kezdeményezői lehessenek egy ilyen típusú együttműködési rendszernek*, és ami talán ennél is fontosabb, ehhez nem igazán fűződnek üzleti érdekeik. E helyzet érdemi megváltozására csak az érdekeltységük, tehát a támogatási rendszer megfelelő módosítása esetén lehet számítani, ami kétségtelen, hogy újabb komoly állami beavatkozást igényel.

Mindez nem kevés erőfeszítést igényel, hiszen a szerző alábbi láttelele kellően érzékelteti, hogy csak fordulat értékű változtatás reményében lehet kellő sikert elérni. „A földhasználat-koncentráció hatása *a vidék hatalmi viszonyainak átrendeződésében is tetten érhető*. A föld és hatalom kapcsán a vidék fokozódó befolyásvesztését

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

kell kiemelnem. A földről és a vidékről szóló döntéseket 1990 után is a földhasználat helyszíneitől távol levő hazai és uniós politikai központokban hozzák” (135).

A mezőgazdaságban potenciálisan érintett vidéki népesség körében a pluriaktivitás – tehát az a megélhetési forma, amelynek keretében munkaidejének egy részét mezőgazdasági, másik hányadát nem mezőgazdasági jellegű tevékenységekkel tölti – nem ismeretlen. *A pluriaktivitás kiterjedtsége és életképessége a mindenkori feltételektől és adottságoktól függ, amelyet csak részben lehet a piaci koordinációra bízni.* Ez esetben is – a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan – alapvetően a befolyásolás állami eszközökkel való használata révén lehet kellő eredményt elérni.

Irodalom

- Kovách, I. (2016): Földek és emberek. Földhasználat és földhasználati módok Magyarországon. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen (p. 178)
- Harcza, I. – Kovách, I. – Szelényi, I. (1994): A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. In *Szociológiai Szemle*, 3: 15–44.
- Harcza, I. – Kovách, I. – Szelényi, I. (1998): The Crisis of Post-Communist Transformation in the Hungarian Countryside and Agriculture. In Szelényi, I. (ed.): *Privatising the Land. Rural Political Economy in Post-Socialist Societies*. Routledge, London: 214–245.
- Harcza, I. – Sebők, Cs. (2001): A részidős mezőgazdasági munka. Életmód – Időmérés. KSH: 262.
- Harcza, I. (2014): Családi kohézió – A szülők és gyermekek társas együttléte a mindennapi világában. Műhelytanulmányok 5. KSH: 12–13.

Book review: Women in Deep Poverty

Czibere, Ibolya. *Women in deep poverty*
Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012, 239 p. ISBN 978-963-26524-4

RITA SZABOOVA

University of Prešov, Slovakia, Faculty of Arts
Institute of Educology and Social Work, Social Work Doctoral Program

---

In the presented book, Dr Czibere Ibolya explicitly deals with the issue of poverty in general but also with reference to female poverty in particular. On the basis of her research, the author tries to address the issues related to gender differences, as well as the hardships of women who experience their poverty or, more precisely, how they assess their situation compared to that of men. The main theme of the book is approached through a variety of situations in the lives of women who have found themselves facing poverty in the past as well as today. Because of these facts and reasons, the reviewed publication coincides with the current discussions related to many historical and social areas. The described issue is still relevant, especially given the current social development and political situation. The author of the scientific monograph manages to select highly current issues related to social work both in Hungary and Slovakia, as well as in many other countries of the world. The issue of women's poverty appears to play a significant role in our part of the world. To tackle this complex issue, the author formulates a goal that is relatively difficult to reach – to identify and characterise the factors and conditions underlying the development of women's poverty in society. This way, the author makes a valuable contribution to the ongoing systematisation of the existing theory and practice focusing on the theoretical and methodological aspects of the issue, as well to the state of the art in the field. The publication not only accumulates a lot of relevant information, but also meets the goals set at the start of the research.

As a collection of professional findings and observations in the area of sociology and social work, this monograph is comprised of 240 pages that are not only significant for an academic study but are also representative of the uniquely global nature of the issues it focuses on. The publication can serve as a great source of study materials for students of social work as it provides detailed information on issues related to gender studies and poverty. What I really like about this highly scholarly

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

book is that the text is well-organised and reader-friendly which will be appreciated by anyone who have mastered the basics of social work theory.

The book is divided into four major theoretical and empirical parts, concluded with a broadly defined research part. The book has a highly useful organisation of chapters, each of them approaches the issue in question chronologically.

Entitled *The social framework of interpretation of poverty*, the first chapter mainly deals with the culture of poverty, social exclusion, lifecycles and patterns of life lived by the poor. Later on, it provides a scheme for measuring poverty and poverty-related situations in terms of their duration and ways of providing (non-financial) aid.

The next chapter is devoted to women's poverty from a historical perspective. It defines women's lives before the liberation serfdom, expected behavioural patterns of men and women in rural cultures, deteriorating relationships in the family and the disruption of emotional relationships, the life of women in general as well as the life of women working in industry. The second part of this chapter presents changes in the era of socialism and their homogenisation in the lowest segment of the labour market, focusing on the life of women and their working conditions. The third chapter is devoted to the current trends of poverty feminization. The author devotes two chapters to reasons and forms of entry into the consciousness of the political declaration and female poverty in scientific discourse. The author addresses various reasons and forms of entry into awareness of the political declaration and female poverty in scientific discourse. The last chapter focuses on the "hidden" dimensions of poverty among women and evaluates the results of the author's research into this issue.

As evident from the structure of the book, some of the chapters contain theoretical and analytical discussions, while others are historical and summarising by nature. In addition to raising awareness regarding the topic in one way or another, the chapters also present the issues in question as historical as well as contemporary phenomena.

The author of the book also provides a summary of several current social issues that the reader is likely to appreciate. From this point of view, the monograph is a truly valuable contribution, providing new stimuli for further research into the issues in question, as well as new perspectives and findings that can be beneficial to social workers holding various positions. As the book deals with women in particular, the stories often focus on women as mothers. In this case, social workers may choose to work with such a client on an individual basis, applying the method of individual advocacy and case-working. Before the method of individual social work is applied, however, it is necessary to assess the client's situation, which in fact represents the very essence of social workers' interaction with their clients. To make this cooperation successful, social workers have to choose the most

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

appropriate combination of methods based on information they can find in the reviewed monograph. Another positive feature of the monograph I appreciate as a reader is the vast amount of applied knowledge put together from publications by both domestic and foreign authors. This way, the author offers her readers a lot of information that can be found in domestic (Hungarian) and international studies, sharing the best practices in the field. For social workers who deal with women suffering from poverty in the course of their practice, this monograph is thus to be considered an essential source of information.

Abstracts

Conflicts and democracy: Considerations on political conflicts and the need of their delimitation

SZILVIA HORVÁTH

According to our common experience of political life, the relationship between politics and conflicts seems to be obvious. However, it is also common to think about delimiting the intensity of conflicts in a democratic context. This kind of complexity of the relation of democracy and conflicts can be explained from two theoretical perspectives. First, in order to protect democratic order, conflicts may lose their relevance in comparison to the value of consent or compromise. Second, even if we accept the importance of conflicts, we also should take into account the limits of their intensity. These theoretical problems arise in the context of contemporary politics which nature is eminently public and in which every announcement is open to discussion. This is what discourse as a theoretical horizon means. The core concept for theorizing the conflictual character of politics in a discursive manner is political debate. The article explores three kinds of debate and communicative conflicts: John Stuart Mill, as a classical nineteenth century liberal, sheds light on the importance of debate in issues of collective truth-seeking and emotional devotion to our personal values. Márton Szabó, a leading theorist of political discourse in Hungary, also treats debate as a core concept of political discourse studies, and theorizes debate not only as a series of singular acts in the realm of politics, but as a mode of existence of politics itself. Contrary to other contemporary ideas of communication and politics, discourse is therefore inherently conflictual in its character. Similarly, but more embedded in contemporary debates over democracy, Chantal Mouffe, one of the eminent theorists of agonism, interprets conflicts in the context of democratic order, and emphasises the democratic conditions for constructing democratic identities. Her ideas on agonistic democracy can fathom the relation of valuable conflicts and their limits in a democratic regime.

KEYWORDS: democracy, conflict, adversary, debate, political theory

Neo-Hobbesian democracy: the theory of *modus vivendi* and democratic legitimacy

MILÁN PAP

In political theory, the criticism of Rawlsian constructivist liberalism has been articulated in theories of political realism. John Gray, one of the promoters of realist liberalism, recommends a neo-Hobbesian way of social coexistence which is based on the conflictual and antagonistic idea of political life. It takes social values and forms of life as incommensurable in modern multicultural societies. Taking value-pluralism and its conflicts seriously, a theory of *modus vivendi* has been articulated among realist political thinkers. Being a post-liberal (or post-Enlightenment) theory, *modus vivendi* is more a practice oriented and open-ended theory than philosophical constructions based on high morality. *Modus vivendi* theorists make an emphasis on the peaceful co-existence of social groups and a moral minimum of the political society. One of the deficiency of the theory is that it says not much about democracy, though it would be highly useful according to two contextual considerations. On the one hand, a modern political system would be impossible or outrageous without any form of democratic legitimacy. On the other hand, there is an exhaustion of the liberal project(s) and the societies featured by multicultural prosperity. Besides constitutional protection, defending democracy in this new context means balancing between cultural and other value-oriented groups in modern societies. In my paper, I make an attempt to examine the concept of democracy in the light of *modus vivendi* theory.

KEYWORDS: political realism, pluralism, democracy, legitimacy, peaceful co-existence

Hybrid regimes and the grey zone: new answers to fundamental problems in the study of political regimes

ATTILA GYULAI – STEIN-ZALAI JULIANE

Contrary to widely held expectations, the third wave of democratization has brought about not only democracy but also the emergence of many regimes of which traditional democratic theory cannot make sense. The overwhelmingly dichotomous, teleological, and minimalist approaches fail to adequately describe political regimes in the grey zone between outright autocracy and full-fledged democracy. In our essay, we discuss the theoretical approaches that aim to grasp what has been increasingly called hybrid regimes, namely political regimes that combine authoritarian and democratic elements. We point to the theoretical and empirical limitations of these efforts and argue that the concept of hybrid regimes is still inextricably linked with the concept of liberal democracy. Nevertheless, even if the existing approaches to hybrid regimes suffer from a series of shortcomings, by providing fine-grained and more realistic descriptions of regime transformations, they make an important contribution to the literature on political regimes.

KEYWORDS: democratic theory, hybrid regime, democracy with adjectives, authoritarianism with adjectives, liberal democracy

Do we have the effect of poverty ethnicisation in the Biharkeresztes micro-region?

GYŐZŐ BÁNFALVI

At a research in the Biharkeresztes micro-region (conducted via semi-structured interviews) we asked family households living in poverty. Roma households were mostly among the respondents. We also found that that estimated number of Roma population in the settlements correlated to the number of people working in public service. The examination of age structure diagrams at the settlements showed that the ones the mayors estimated to have a higher Roma population, are the younger settlements. The fact that there can be a causal relationship between these phenomena is supported by numerous previous researches (Kemény, 2004; Molnár, 2007). These researches pointed out the effect of poverty ethnicisation in Hungary (Ladányi – Szelényi, 2004). Furthermore, a research conducted in 2007 at the neighbouring Szabocs-Szatmár-Bereg County also confirmed the ethnicisation theory (Fónai et al.). The aim of this study is to examine the possibility of poverty ethnicisation at the five settlements of the Biharkeresztes micro-region, with the help of the implemented qualitative inquiry, previous researches, and databases from CSO and TeIR .

KEYWORDS: poverty, ethnicisation, Biharkeresztes, micro-region

About the Understanding of Discursive Social Sciences and its Possible Aspects

LÁSZLÓ PÉTER LIPCSEI

This article observes a paradigm shift occurred in several disciplines of social science which also differs in theoretical and methodological aspects from science pursuing objectivity. The interpretative social sciences primarily focus on the study of meaning and sets texts and talks into the centre of understanding. Social facts are taking place in an intersubjective sphere, namely among each other. In this paper they are consequently called '*socially meaningful facts*'. Therefore, understanding and meaning of these socially meaningful facts can be study without snapping social reality by means of different survey techniques, which would also necessarily reduce the richness of social meanings.

In this paper the vote is given for the transition of discourse approach into a paradigm. A couple of aspects are introduced in order to make an attempt to prove its scientific significance. On the other hand misunderstandings are also falsified. According to these misconceptions, a text-based approach and an actual postmodern scientific scheme is nothing else than a literary project, which also denies the pure existence of reality and only considers all previous knowledge as relative. Instead of that, this paper states that every single fact of society has meaning which is mediated through narratives by the language itself.

KEYWORDS: discursive social science, epistemology, socially meaningful fact, understanding, intersubjectivity

Methodological approach to Intersectionality

ZSUZSA SEBESTYÉN

Intersectionality as an inequality conception or a particular perspective was already introduced to the readers of the *Metszetek* in 2014. In this study I undertake to review some methodological approaches to intersectionality. Moreover, I strive to make an effort to emphasize the adaptability of intersectionality. Based on the new tendency which has been noticeable recently in the inequality dimensions. I delineate, this tendency has completely transformed the focus away from an overemphasis on gender equality towards those suffering multiple, complex forms of discrimination. Many of the feminist scholars deal and dealt with the connection to inequality dimensions (principally race, class and gender). Necessary to pinpoint that indeed intersectionality does not command an unitary definition. A vast number of the international feminist scholars created their own intersectionality definition, from which I am going to underline some. From among the methodological approaches I focus on Choo and Ferree's intersectional statement; "Inclusion-centered interpretations, Process-centered models, Systemic intersectionality: Institutional interpenetration". In this paper I announce two sociological studies that were undertaken using intersectionality method. Finally a summary is presented that undelines why it is worth scholars exploiting intersectionality as a methodology?

KEYWORDS: intersectionality, gender, inequality dimensions

Mechanisms of power, victimization and autonomy in the health care system

ERZSÉBET TAKÁCS

The aim of this paper is to describe power relations, doctor-patient relationships among the many ongoing changes in health care from sociological point of view. This paper is based on interviews with 17 people who work in various fields of health care. To conduct the interviews as well as to write the paper, a number of concepts and theoretical approaches were resorted to: Dominique Memmi's 'delegated biopower', Eve Bureau and Judith Hermann-Mesfen's notion of 'contemporary patient', François Dubet's concept of institutional programme as well as results of Hungarian health sociology. The main focuses of interest of the paper are role models in health care, the characteristics and consequences of new doctor-patient relations, their manifestations in Hungary as well as potentials of defencelessness and autonomy in Hungarian health care.

KEYWORDS: power, autonomy, patients' role, healthcare